- Title – आयुर्वेदीय ग्रन्थ (अष्टाङ्ग हृदयम्) टीका
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author -
- Remarks- आयुर्वेदीय (अष्टाङ्ग हृदयम् की तृतीय अध्याय

A-1-S-4 ।

(1)

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ शारीरे चिकित्साधि
करणं शारीरं प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या सा च साध्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्ये यदुक्तं।
सार्थविद्या यशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहं प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेदिति ना
साध्यरोगख्यापकारिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानात् प्रागुच्यते र
दृशाद्देन प्राण उच्यते नस्यान्तः [illegible] लिंगारिष्टस्यमिन्द्रियं यदुक्तं व्याकरणे इन्द्रियमिन्द्र २५

ॐ नमः शिवहरे ॥ अथातो वर्णस्वरी
यमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः २ इति ह स्मा
ह भगवानात्रेयः

दि

लिंगमिन्द्रमित्यादिना सर्वैरस्य स्थानमिन्द्रियस्थानं तत्रापि च इन्द्रियस्थाने वक्तव्ये य
क्रमारिष्टमभिधायकेन वर्णस्वरीयमिन्द्रियमुच्यते तत्रापि यानि दिष्टानि रि
ष्टानि वक्तव्यानि तानि नरेहेकदेश [illegible] यावक्तानि वर्णस्वरापरूपत्वात्कृतनर
निवर्णस्वरीय इन्द्रियस्यारिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियस्थानव्याख्यास्यामः
एवमन्यत्रापि बुद्धिमन्तः [illegible] यापि इन्द्रियविशेषणं व्याख्येयं॥

 3

[illegible] निपातं कृत्वं व्याख्यानविधिमाह इह इंद्रियस्थाने खलु शब्दो वा
व्याख्याकारे इह च व्यादि [illegible] यथावर्ण्य ।। [illegible] केनयापि [illegible] युज्यते न यापि
नेवाम नीद्रिय [illegible] अत्र च [illegible] कल्पने [illegible] प्रकाशितवर्णादी [illegible] व्यंजनादिसाधिक
रणं त्वाचेमि पीदं ते वर्णादिस [illegible] यथाव [illegible] तेनव्याख्यायादेव निपातनः न [illegible] दि शब्दस्व
[illegible] वर्णादपि व्यक्त [illegible] यथापि [illegible] एवं त्वा [illegible] त्वादि संख्याद्यः स्वरा [illegible] यदि [illegible] दि
करणात्वे नामि मनः स च वर्णो पेक्षया व्यक्त एव इहेत्यादावसमासे न [illegible] कमपि वर्णो दोते

इह खलु वर्णश्च स्पर्शश्च गंधश्च रसश्च स्व
शेश्च चक्षुःश्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं
च मनश्च भक्तिश्च

च२१२ विषयाधिकरणत्वं द्वंद्वो यथासमासेहि समुदायस्यैव विषयाधिकरणत्वं यापरीक्षात्वं शंके न वर्ण
शब्देन च वर्णो [illegible] चक्षुर्ग्राह्यः [illegible] एव वर्ण [illegible] एव वदति यतः वर्णम [illegible]
नग्लानिहर्ष [illegible] व्याख्याना [illegible] ग्रहणेन च [illegible] यमाचो [illegible] तेनागुरीपव
[illegible] यापि विषयान्य [illegible] ते स्पर्शग्रहणेन च स्पर्श [illegible] लभ्यकाठिन्याव
बोधः श्रोत्रं मनः [illegible] ग्रहणं यथा [illegible] भजते सत्यं चेतो भीरा विशास्य
[illegible] दि भक्तिरिच्छा शील सहज [illegible] आचारः [illegible] वहरः भक्त्यादयो यथ
१

शीलं सहजं इतरं तेषामाचारः शास्त्रमिज्ञानतो व्यवहारः मन्त्रादयो यद्यपि सत्वविकारत्वेन सत्वगह
णेनैव लभ्यन्ते यदुक्तं भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिः मोहस्त्यागो मात्सर्यं भयं क्रोधो लोभो मा
नैवं गाम्भीर्यं मनन्तकम्पिततत्वमिति मेवमादयः सत्वविकारान्तरेण यापि भक्त्यादीनामपि दर्श
९ नं गाम्भीर्यं मननं कम्पितत्वमिति भेदमादयः सत्वविकारान्तरेण यापि भक्त्यादीनामपि पृथ
न्तमसवेत्यादि अर्थोप्युक्त्यादि रेभ्यः यदुक्तं हयं शुचयः स्मृतिः स्याद्धलपाद विशीर्यतीत्यादि गो
रवविद्यं यथा विद्मान चपुरोपचारेनत्वामसि मत्सं तीत्यादि लाघवे विद्यं गुरुणा संगानी लाघ

शौचं च शीलं च आचारश्च स्मृतिश्च आकृतिश्च ९
मेधा च बलं च ग्लानिश्च तन्द्रा च आरम्भश्च गौरवं च ६
लाघवं च आहारश्च आहारपरिणामश्च उपायश्च ७
अपायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्च उपा ८

वंशोयं गुरुणां शरीरदेशानां शीतोष्णस्पर्शदुर्गन्धानां विपर्यासेन लाक्ष्यन्ते श्यान्ये सन्येव न द्विधा
२ आहारविद्यं यथा आहारमुपयुञ्जानोऽपि वक्ता केवलं कल्पितमित्यादि आहारचारिता संदिग्ध
यथा दुर्बलमुक्ते रोगमत्युदे यस्यम वलीत्यादि व्यापायाप्युपगमनं व्याधिमेलकमित्यर्थः
यदुक्तं यन्तरसहसा रोगाद् दुर्बलं यदि मुचति रत्यादि व्याधिरेति व्याधिरेवविद्यं यथा
छीला मुहूर्तादाद्रुत्यादुद मिह्वालीदि काया मौतिकोधं च रूपानि ह[illegible] नुदेहच्छाया ॥

[illegible] विशेषणं च रूपं शीलमिति व्याध्यवश्यमनमपायः २

ह्री

प्रतिज्ञायामागतेत्तकुमारिकादिप्रतिज्ञायां कृतागमनेत्यादयं च ज्ञायाति ... ः वस्तु स्वरूपी यु संदि
येव व्याख्याः आत्तरक्तवेमावाव स्यादि इति यथा प्रागेन मुख्यानि गाज्ञाति ... तानि दर्शिकानि मि
थक्क मुमुक्षेते रेशम प्रतिशाने च पश्यती त्यादि ... षजप्रवृत्तौ यथा वेनु दृष्ट्वा यधांनरवेषु संव
नेयनुमोषधं यनमानानां नश्यन्तीति दुर्लभं ... जीवितं मे षजस्य विकारे ये समायुक्तिमेव
जविकारस्य युक्तिः ०२ इति यथा विज्ञानं बहुशः सिद्धं विधिवच्चाव चारितं न सिद्धान्तो षधयुक्त
यथा प्रनष्टं येव सा शेषेनु दिशनादाहरणेव्यक्त इति समाप्ता प्रत्यक्ष पूर्व प्रमाणानामिहान्ते।

प्रतिज्ञा च स्वप्नदर्शनं च इत्याधिकारस्य पथि चोत्पत्तिके आत्तरक्त वे मावाव
वस्था च भेषजं संप्रवृत्तस्य भेषजविकारे युक्तिश्च दृष्टेष्ठा भिमवतिप्रत्यक्षानु
मानैरुपदेशैरायुषः प्रमाणविशेष जिज्ञासमानो भिषजा तन्त्रस्वस्थ परी
क्षणानि कानिचिन्तुरषमनाप्तिनानि कानिचिन्तुरषसंख्यानि

प्रत्यक्षं कृतं यद्यपि वर्णादयो वा युष्यलक्षणं प्रवृत्तिप्रतिज्ञादिनादीर्घायुः प्रमाणं जिज्ञासाया
मपि परीक्षाने न थापीह प्रकरणे आयुः प्रमाणं शेषज्ञानार्थमेव परीक्ष्णीयाः यतउक्तं प्रमाणं
वशेषं जिज्ञासमानेषु पुरुषाद्यमालिनाद्यानि वानि इत्यानि युक्तिनष्ठानुमानमित्यर्थः प्रत्यक्ष
ज्ञानार्थ यदि दिर्घ्याधिकार प्रत्यक्षस्यादि प्रमाणनयानेन रयुक्तं यावि पुरुषाणां प्रवृत्तिरवधारणं प्रत्य
क्षस्यावर्तितं इत्यवधारणे स्वज्ञानमत्वान प्रत्यक्षं हि मूत्रादीनां स्वस्वमावेन ज्ञानिरिति तनु मूत्रादीनामात
प्रत्यक्षानिराशंद र्शयति ४ मादेव ज्ञायते पुरुषाणां यवर्णादिनातिरिति ग्रहणान विशेषेण व्याप्तिनरतिमत्वा तत्र निषिद्ध म
नमानं तु दिश्चत्वेन प्रतिपादितानामन्निमित्तत्वादिधर्मविचारे व्याप्रियते एवं प्रवृत्तिश्चात्रये वित्तविज्ञान

हेतुतया प्रकृतविशिष्टज्ञाने व्याप्रियते यतः प्रकृतविशिष्टज्ञाने व्याप्रियते
वतः प्रकृतज्ञानावधीनं शिक्षितिः ज्ञानं भवति

5

२ च०

प्रकृतेर्विकृतिपरीक्षान्वयिकृतिः प्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्देवज्ञेयाः प्रकृतविभजनेन तत्रेत्यादि जा
प्रकृतेर्विकृतिपरीक्षान्वयिकृतिः प्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्देवज्ञेयाः कुलप्रसक्ता यथा कथंचिदेव कुलेषु चाचारे बहुवति
तिप्रसक्ता यथा ब्राह्मणजातौ शौचप्रकृतिः कुलप्रसक्ता यथा कथंचिदेव कुलेषु वर्यः कालजानुपातिनी यथा कृतयुगे शौचं
देशानुपातिनी यथा सैन्धवदेशे स्नेह... प्रत्यात्मनियता यथा कस्यचिदेव पुरुषस्य प्रकृत्या ... वति
योनुपातिनी यथा बाल्ये ... प्रत्यात्मनियता प्रकृतिर्भव नीत्य चहेतुमाह जातिकुलेत्यादि तेषां
न्यायुदाहरणीयं कृत पुनर्वक्ष्यत्यादिनियता प्रकृतिर्भव ... विकृतसविरेचयन्तु सर्वा ... नवि
भावविशेषा इति शुचित्वगौरवत्वादयः विशेषाधिकाराधिकृता ...

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च
कालानुपातिनी च वयोनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता ॥
... जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां
तेषां पुरुषाणां तेते भावविशेषा भवन्ति विकृतिः पुनर्ल

... नानीत्यादि हेतुसदृशानि तेन देवमेव स्तनरक्तापद्यादिसानु
कृतमेदानाह विकृतिरित्यादि हेतुमनानीत्यादि ... विकृतमप्राप्तो हेतुः लक्षणानि तु देवनिमित्ता
इकोक्तलक्षणयुक्तेन वीरेवाह्य ... तदेवादि न्यूते ... विकृतमुत्पाद ... देवादिनिवो
निबोधमात्रा ... देवादि ... बंधमादि विकृत ... तस्मिंस्तस्मिन्काले तेनेन
जनीयेनेन देव ... लक्षणानां ... विकृतेर्देशयति लक्षणस्य चिनाम ... हेतुरूप
लक्षणस्य चिनाहोष्ठि ... वति ... एव प्रकृति ... विकृतस्य ... यथोक्तं निदानेषु तिनियया ... कृत्यादि
... विशा एव प्रकृ...

[illegible]

निमित्तानुरूपोवानन्तानुरूपदर्शीणनदेवस्फोरणमिति निमित्तानुकारित्वोनिनिमित्तस्ययोर्थः कार्य
जननरूपः कार्यबोधनरूपोवानेकारतानीति निमित्तानुकारित्वमिति [illegible] तिमर्थ रत्नेवा
स्योवाविशेषने वानिमित्तेमवानिमवरमपि निमित्तानुरूपो यावि रूनेविशेष [illegible] पमित्यादि नमि
त्तामित्तितुदाने स्नुवत्त [illegible] नेकिं ननु एव रि [illegible] नीयते नेनापुन [illegible] निमित्ततद्वे [illegible] तातारू
मेचवसकलवस्त्वंस्मिन्नविशेष्यावकेकारत्वं स्यात् युक्तं च व ज्ञाति किं यावयमतिक्रान्तः केवलेदेह
मात्रनाः चिह्नं कुर्वैनि यद्दोषाः नदरिष्टविरुद्धानदृष्टि यद्दूनादिगतेति लाक्ष्यापकनयायुरुषाः
निमित्तानुरूपाचनत्तत्वत्तल्लक्षणेनिमित्तासायस्याः [illegible] लक्षणान्वेवहेतुमृतानिमि
मवंनिलक्षणनिह कानिचिद्दैवा [illegible] निमित्तानिमवति यनिनस्मिन्नस्मिन्काले
ननूदधिष्ठानमासायलानाति [illegible] नमनुत्पाद्यति लक्षणनिमित्तानुसायस्याउपलभ्य
मि ८ ने निमित्तं यथोक्तं निदानेन [illegible] निमित्तानुरूपानिमित्तार्थकारित्वोयानामनिमित्तोनिमित्तम
युषः प्रमाणज्ञानस्य [illegible] निमयजोमृ यस्यायुषः ज्ञयनिमित्तेप्रजनतिंगानुरूपायामायुः

यस्यायुषः प्रमाणज्ञानस्येनिसायुः शेषरूपप्रमाणज्ञैस्येत्यर्थः मृयरन्त्यर्थः तेनान्त्यर्थमायुः ज्ञयनि
मित्तांसंप्रत्यासन्नायुः ज्ञेयजन्मानिति यावत्तनामिति क्षीणायुः कार्यमाह प्रजनलिंगानुरूपामिति प्र
नलिंगानुरूपा प्रेनसदृशीमनोदं नेपुजायते प्रेनाकृतिरूदीयरन्यादिगं यवज्ञामाणरसमाहि विक
निसायुषो वेगनस्य ज्ञानार्थं वदति यद्वान्याप्रजनलिंगान् ननुरूपावर्णोव्याश्रयासानात्मप्रत्या
ननमरणबोधिकस्तु किं नु चिरमरणबोधिकानेन सानान्यर्थे क्षीणायुः कार्येत्यर्थः एवं मृत्यश्रेन्यादि
नाधाराहत्यंजेननिमित्तानुरूपाक्किनिविशेषस्य कार्यविषमरणलक्षणमभिधाय

निमित्तानुपुनः सर्वथैवाहेतुत्वं यत्त्वायुषः ज्ञयनिमित्तं नहि [illegible] मान्मपि दन्यव उपलभ्यो ४
मित्यनंतरमस्याविशेषणं करिष्यनिविष्टस्याहिनरूलादिनापिहि शरीरसंवदरेसा
दिनिमित्तमुपलभ्यनेयदायुसरूपं निमित्तं १

४ १०

8

पुनः सामान्येनानिमित्ताधर्मान्तरमाह यैर्वैधिकृत्येत्यादिपुरुषसंस्कारपाणि निर्विशेषणेन पुरुषाणामासिनमन्त्राणि निर्दिष्टेनापरं तत्र नैमित्तिकमपी निदर्शनि यत्तो मन्त्राधिकारोद्देशो यानि दिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तानि प्रागमाह चरिष्टत्वेनावधार्यन्ते यथा मुक्तके शोयवान देवेहदन्यप्रयत्नेयत्त्वामिपत्न्यां प्राप्तानि दृष्टाम्भन्तेमरणमादिशेन् तत्र च मिषजो मुक्तके शोन्वा दीके शरचनादिश्यन्त एव कारणं तथा मन्त्रागमने चतुरप्रेरणादिकारणमहोवर्ते यानि

ये वाधिकृत्ये पुरुषसंस्कारणिमुमर्षन्ता
लक्षणान्युपदेक्ष्यामः इत्युद्देशानंविस
देनानुव्याख्यास्यामः तेज्ञादिनवेव वै
रोधिकार ॥१॥

मित्तानं मानुरात्र्यपि दिष्टस्य त्यन्ये तु एवं मन्त्रवैयत्व्य समागमः परिहर्तव्यत्वेनत्रातः स्तन यदादेवानम भवति तदैकानिमित्तमनारिष्टं भवति तेन सर्वदिष्टव्यापके वेदमनिमित्तानाम् मन्त्रयत्नेन्यादिग्रन्थेनोक्तेन प्रेतलिङ्गानुरूपाविकृतिं मन्त्रयसायुधोः तरानस्य ज्ञानार्थमुपदिशति इति च तथा पुरुषसंस्कारणि मन्त्रः उपदेशो ते पुरुषाणामासुपाणिनु बल्लगंथेनोपदेशंतेइ ति व्याख्यानं ... स्यहेयार तेरिन्द्रियस्थानाथो हे रारस्यार्थः प्रकृतज्ञानानन्तरीयकत्वानविरु

पु
रि
वि
वि
ग

४

प्रकृतवर्णस्य वर्णनादाह कृष्णस्यादि संदाहानेरोरः इह च प्राचेण येषां प्रकृत्या भवंति ते प्रकृ
तवर्णाः उच्यंते येनु प्रायेनुप्रायेण विकृता भवंति ते विकृतवर्णा उच्यंते इति ज्ञेयं ते नव
र्णान्यपि जन्म प्रभृति ज्ञायमानं तथा कदापि प्रकृतवर्णो भवंति इति बोधव्यं अनुक्र
प्राकृतवक्तान्तिदेशायमाह यांश्चेत्यादि उत्तेन्द्र इष्णमाणं इत्युपेक्ष्यमाणाः प्रकृतवन इ

कृष्णः श्यामः श्यामावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतवर्णाः
शरीरस्य भवंति यं च्चापरानुपेक्ष्यमाणोऽपि विद्यादस्मक
तेनान्यथा शरीरेनिर्दिष्टमानलक्षणैर्नीलश्यावतानमुखादि दृश्य
तोलवर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति यैश्चापरानुपे
क्ष्यमाणोऽपि विद्यात् ॥ ८ ॥

तिस्पाह श्यावनः अनेन च कृष्णश्यामादिवर्णमिश्रितजया यावर्णः सकृ आदि प्रदर्शनये वर्णा
ह्यः इति दर्शयति अन्यथा वर्णितनसे वर्णभेदनामहैः अन्यथा कपोतादिवर्णशब्देन निर्दि
श्यमानाः नित्यादिति यो जन्मना नीलन्यादिना विकृतो वर्णो नाह इहापि
शनिति च ब नेन विविक्त नि वर्णसंकरजातिवर्णो ज्ञेयाः ॥ रामः श्रीमन्नारायणः ॥

(उ कृष्णत्वात्स्यकृष्णश्यामावदातोऽवदातश्च नीलश्यावताम्रहरितशुक्लाः वैकारिकाः ८ मू०

५ ह्रि० १०

विकृतवर्णोनरमाह प्राग्विन्यादि प्राक्विकृतानिति पूर्ववर्णोदन्ययाभृतान्नन्चेनेनापिवे
नश्यामेनाहसावसामनोपयो[illegible]रन्वमाप्नसचन्वकरसायनः कालवः कालवशात्स्म
मवर्णोभवतिनस्यापि पूर्ववर्णो[illegible]नेश्यामवर्णोभवन्तरिष्टस्यादित्यादि महूरन्तोन्यना
निते ननादाद्दोष महहि[illegible]रणः पुनर्भवति येननरिष्टं गर्योदाविमृतेविति समा
पि२ हीमाद्ववश्यानो पूर्वपश्चिमतिभागानान्ति सङ्गोगनोवर्णो[illegible]सामाकर्णादिहितोनह नगेन ते
याउन्तयः [illegible] मन्यवेनि मवयवाने रेहलपादादोवर्णभेदे नेनिययावर्णविभागेनरिष्ट

प्राग्विकृतानमृतोन्यन्तानिति
प्रकृतिविकृतमहराख्यारव्यानीः
नउपवृक्तनवैकारिता[illegible]रागः
मास्त्रीभूनेवे. ति:

न१

ल३ दि२

नयाग्व्यान्यादिविभागेनापीन्ययः हर्षहपवायाहेतः मानससर्पस्येह चक्षुषाधिकारे संगत्वान
नये न्यादेष्णुपिष्टप मन्दोनामधि[illegible]वन मव्यदस्तविभागेनजन्मानि सभवनीति एवमेव
शद्दोवानेनस्वन्यादौबहन्मामावे [illegible] नरिष्टस्य पंचन्मादिनानुकेवर्णरिष्ट [illegible]हानि [illegible]
नपूर्वमिति पूर्वेव्याकृतरसायनविहितवर्ण प्राद[illegible]सार्थसहस्रोन्त्ययनने [illegible]नेनहिंसा
नामघृसमावदर्शयनिश्चनिभिर्[illegible]मेयोहीयमानस्य[illegible]स्वदेतिसमानकथनरीत्यान्वी

[illegible]

क्रमागतं स्वरमाह स्वरेत्यादि हि रोचकाद्युमाद्ड्वि शेषः धर्मप्रेत्याह्लादकं गुडादिनिष्ठ रूपादिनिति वाहुल्यादु
क एवं स्व शक्तिन्येन दर्पिवाहुल्याद्क मा अुक्तं न स्पर्शस्य दोषस्य संबंधविवक्षायां उद्देश क्रमानुरो
धात् इंद्रियगोचरविशेषाभिधानाय मिंद्रियानीकमप्याते इंद्रियाम ध्यीकं समूहनमधिकत्य तनुमि
द्रियानीकं दर्शनं चक्षुः दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पंचेंद्रियाणि इंद्रियाणां परोक्षज्ञानप्रत्यक्षेण।

स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः इति वर्णस्वरा
धिकारो यथा वहुत्वो मुखस्थितानां ज्ञानार्थमिति तत्र सोकाः यस्य वैकारिको
वर्णः शरीर उपपद्यते धर्मं तथा यदि वा कृत्स्नं निमित्तेन च नास्तिमः १ नीलता
यदि वा श्यावताम्रता यदि वा कृतं मुखार्थमन्यथा वर्णमुखार्थे हि हन्यते
ते २ स्नेहो मुखार्थे सस्यकारो शमर्थ मुखेभ्यो स्नानि रेवन यावद्भिर्मुख्य
र्थे प्रेतलक्षणं ३ तिलकाः पिप्लवो व्यंगा राजयश्च पृथग्विधाः आतुरस्याशुजा
यते मुखे प्राणान्मुमुक्षतः ४ एम

त्याह अन्याहीत्यादि अन्येति विनयं इंद्रियाणामतींद्रियत्वात् अनुमानेव परीक्षणमिति वाक्या
र्थः स्वस्थेभ्य इति प्रवृत्तिस्थेभ्यः इंद्रियाणा उत्पन्नं इति शेषः इंद्रियसंश्रयमिति वाहेंद्रियजन्यप्र
तिमित्तेनेति विकृतज्ञानजनकं वा ज्ञानतुल्य इति रे कएए इंद्रियगतविकृतज्ञानजनकदोषनि
यामस्तु स्वस्थेभ्यः इति विशेषणेनेव कृतः अशुभोदायमिति मरणकारणं पुनर्दिदृक्षेवत्व ए

ज्ञोमेखः किंवा एकवस्य जं वा हुः कलः सूक्ष्मः स्वाद्यः सूर्यः सर्वथा न्तसुवन त्वामोस्वतः दीनो दुःखावा
ध्यमानः स्वरः प्रकृतेर्वैकारिका [illegible] यथा [illegible] इति प्रक्रान्तो विकारः स्वरानेकत्वमिति कदाचि
हृदस्वरत्वं कदाचिन [illegible] त्यादि एको वानेकत्वमिति [illegible]
[illegible] नेकत्वमिव प्रतिभाति अनिमित्तमिति सर्वत्र संबध्यते अ
यमेवार्थो [illegible] लक्षणार्थं च श्लोकेनोच्यते यस्येत्यादिना त्रिनेकत्वादौ

पुष्पाणि न खदने ना पंको वा दन्तसंश्रितः चूर्णको वापि वदने लक्षणं मरणस्य न
ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोः मूत्रपुरीषयोः नखेष्वपि च वैवर्ण्यमनन्दीनबलेन कृत
यस्य नीलावुभावोष्ठौ पक्वजाम्बवसन्निभौ मुमूर्षुरिति विद्यात्तं धीरो गतायुषं
एको वा यदि वानेका यस्य वैकारिकः स्वरः बलमांसविहीनस्य तस्य सर्वं मरणोदयम्
इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षतां यैस्तौ सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यतीति
इति वर्णस्वरीयमिन्द्रियं समाप्तम्

सुखइति सुस्वाहः ओष्ठ [illegible] वचनात् न मुक्त्वापि यद्दन्ताग्निति करोति तेन [illegible] वर्ण
स्वरौ यति मुमूर्षुर्गतायुरपि भवति मरणोदयमिति मरणकारणं लक्षणार्थमिति
ज्ञातव्यं इति वर्णस्वरीयमिन्द्रियं समाप्तम्

॥ अथ वर्णस्वरीयानंतरं नरंगर्भस्यापि कृतत्वात् निर्दिष्टत्वाच्च तदाव्यभिचारिष्टप्रतिपादकं पुष्पितमुच्या 13
ते पुष्पं प्रकृतं तन्न संगच्छ रिष्टस्य पुष्पं यस्मिन्नवस्थाएकमपि प्रकरणमिहोच्यते पुष्पं यथान्यादे
रव्यभिचारितफलसंबंधमेव पुष्पं तेयं अत एव अमेव च हितेत्यादिनाफलपुष्पयोः परस्परं
व्यभिचारं दर्शयति पुष्पफलहष्टान्तेन रिष्टमरणयोः उदाहरणत पुष्पफलवत् व्यभिचारमपि दि
र्वाग्..हो यादितिनन्ति ताखायमाह अथ वत्तिन्यादिफलेनाननुबंधानि यथा इतमपुष्पं पस्य पु
ष्पनवं जातमपि यथा अस्य स्यादि फलजातं सुनि सर्वकोस्य किंचित् निर्दिष्टरिष्टं पूर्णरूपयं समेनु पर
वनेनु जानस्यनियत सोनिवर्णयतिनिर्दिविधेहिरिष्टेनियतं चानियतं च तत्र नियतं यथाम्नतमेव ना२

॥ यथा नो पुष्पितकं सिद्धियं व्याख्यास्यामः पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलं स्वह मविष्यतः तथालिं
गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः अथैवं तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबंधियत् फलं चापि भवे
त्किंचिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजं नत्वरिष्टस्याजातस्य नाशोस्ति मरणाहते मरणं चापि तन्नास्ति
यन्नारिष्टपुरःसरं ॥ ६ ॥ ७ ॥

पर

नमारेत्याच्चवद्वो पुनरेदेव तु दित्यादिनानियतं यथा संख्यया प्रत्ययमारोपये जीवितं तस्य मन्यात् य
थायोगसंशयमन्या क्रोश्चदेव तमनुष्यानत्र्यनियपात्वे निनारिष्टानि प्रायेण चन्द्रसूर्येपुत्रके पत
घुवं रिष्टमरणं ब्राह्मणं स्व... किल्लोः रसायनतत्वेजप्यततपरेर्वानिर्वीर्यतद्इति एतच्चान्य
पं४ नमन्यते ... व्यभिचारयो मरयो मरणस्य महताप्रयत्नेन दर्शितत्वात् अथ संशयप्रा
प्तिमित्यादिवचनेन मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण मनानरेण क्र यथा व्याख्यास्यामः ...
द्वयमेव व्याख्यास्यामः पच्चरसादिना वा ... प्रत्यनदर्शनमेव रसायनमाह मर प्रसादायत्या
हि सर्वलोकमर्यादामपि हंतुं ... ज्ञानाननव्यभिचारमपेक्ष्य इत्यं ...क्रियते महेश्वरोहि भक्ती

तिमा ते

पर

८ ५० १४

हतः केचं पुनरजीवनिरत्वप्रमाणत्वमेतत्मरणोपिलिवृत्तः पुनरुज्जीवनस्य... त्पात्मस्य ...श्रीयं तन्त्योन्वका
लमरत्वादेव हि इष्टव्यं कमरणमभवतीति नियम्यते तन्निवृत्तेन च यत्र कालमरणोदिष्टमतिनदावपांनएव
मरत्नपरं दिष्टं न हि फलत्वात् ... नाकालमरत्वादुक्तिनानाचरलोः वरं मरत्वमभवतीति न कार्य इष्टं ... दृष्टेन
विना किंञ्चित्किंचते ननदामन्तुमेव तु महेनालेनेनकालमरत्वमनभ्येव दिष्टमिति न न वचनादि
त्यकेवाकालमरणादिष्टमदृष्टं चरितं दमासौ याताति अकालमरणोचयदेवकि याव यान्कातोव चारत
लाप५ नितो चाव्याधिमेवेति तदेव पर दृष्टं भवति अनशनोऽजीर्णमदृष्टि रिष्टानि प्रादुर्भवतीति यथैवेन
यीकरोतिन रन्ता लिपना उक्तं पाप चाजन्यव्याधेः रक्षा धातोकत्वाधिन रुष्यातैः तेनायचारजादोषात्प्र
तिप्रसादोदत्ताधात्र्याधिजनकामवतीति संयामरणपूर्व स्परिष्टजनकोभवतीति नयामरणपूर्व
परिष्टजनका अपि भवंति यच्च कुर्वचिन्दं सरणबोधिचारिज्ञानं भवति ...नितिद ...ननात्
रिष्टि१ ...ननदृष्टेनमितादृशो यन्नाह मिथ्याबोधिसरिष्टाभवेति... मरिष्टं सह प्राप्तियाः इष्टमिति रि
ष्टत्वेन ज्ञानं ए नदृष्ट नैरिष्टज्ञानं च न स्यादित्याव्यभिचारोनमरणारिष्टयोरिति वा काचार्यज्ञायते
मरणमनैतिज्ञानरिष्टं न त्वस्य सम्यक् तु संबोधनेज्ञानं संबोधनेन मरणपूर्वके रितिमरणपूर्वभावि
भिः पुष्टिता यथा वत्नादयो गेधा अताभवंतीति तथारिष्टं अयत्नपूर्व युक्ताऽपेन्ति तेपुष्टिताः नान
पुष्टितेनरूप ... विधे लिंगेवहनपुष्टिताना निविको जनाबलदोषत्तु तेपि यत नव मजनावत इतिको
ति नेन भिन्नजातीयवलगृह्यनिबलाहि सजातीयव्रजातीयम विस्यानत यथा चपकबलमयो
मयेन कवलो स्थित्यादिना ल चपु ... मेक जातीयानाम पि कललकाष्ठवस्त्रा भेदादपि स्थानत
त्याधुविशेषणानानादृष्टत्नाविन इति मरणलक्षणे यथोक्तं गंधे तपुष्टितकरमाहुरिति यो
जो संवत्सरादिनि संवत्सरात्मन्यायवमितिदिवानिश समासेनत्यादि पुष्पयुवतिरिक्तवार्थ
योग नापि पुष्पितत्वे वचि मा ... दूतिशेषः समासेनति भेदके नसह त्यादो ... नाहत
सान्वे विशेषणस्याशा यवत्यो हो विशेषः ... स्यास्य ... संघानामसूर्मगंधानां च ... सुमास्य ...

टीका ०

...नोविनवबवनाद...तिनदयो ... दिना।

मद्रव्यारणाहमनानिमायुधव्यानिरिक्तानिगमनकाहीमनानिकुरण्यानिमनुमानुष्यरा॥ विवद्योनपरस्वनेनजानाद्रव्यानधूपमवन्नादिगंधानमाहयनिनिधानमानद्रव्यनेननुमन्त्र विमनानाद्रव्यगंधानुद्येनेघनेनानुमानेनिमानुनेन्यादियथात्तरिष्टानुसारेणमनिदृशा

मित्याहछिमविष्टामममनदिष्टमनगमानना मरिष्टवायसंबुद्धमेननगणापरागंधजं ज्ञानसं बोधनार्थनुलिंगेमेरणम्[illegible] पृथिव्यानुपदेशामानरोन्द्रविधावहम नानापृथ्वीवे मगंधायस्यवानिदिवानिशं पृथिव्यवनस्पन्नानाद्रुमनलनावनः नमद्रुः पृथिव्यांगंधी रानरंमरणलेन्नमैः सवन्नरादेहंजहीनीनिरिविमृयः एवमेकेकशः पृथ्व्यांपरागंधस्सा मवेन रष्टेवायदिवानिष्टेस्सचपृथिव्यनमृष्यनेरसमासेनासुआनाधानेकेकश्येनवायुना जिघ्रगंधमानेवुनविधानुष्येनेनमिश्रकस्माद्वानानानुनेकायेमण्गंधासुमासुमाः वान्याधेनानिमि न्नासुस्सचपृथिव्यनउच्यतेनेयथावदनंकुष्टमगुराग्रुरुकीमधुमाल्यनत्रपुरीषेवामस्नानिकुरूपानि वु येचान्येविविधान्यानेगंधाविविधायोनयः नेधनेनानुमानेनविज्ञेयाविकृतिंगनेददवायानिदेश येलदगंधसंभूयं वन्नामायदभिज्ञायमिमद्रारणमादिशेत विधोनिविनवरोयस्सगंधोगातेषु ह्यने रष्टोवायदिवानिष्टेनसजीविनिनामसमा एनावनगंधविज्ञानं रसज्ञानमतःपरं ज्ञानुरा णांशारसुपगम्मोविधिपूर्वकं नोरसः प्रकृतिस्थानानानराणांदेहसंभवं मलवांवरमेकाजेविकारान्म घानेहृद्यं कश्चिदेवास्यष्टेरस्यमन्यर्थमुपपद्यायसेस्वादुनमपरस्यादिविपुलंजनेरसः नमनेनानुमाने नविज्ञाद्विकनमामानमनुष्याहिमनुष्यस्यकयरसमवासुयान्यविज्ञेकाप्रेवयकामदरममवेकेमाह येमिनिसन्नुवज्ञानार्थंचयोरितिनिर्हेतुकः विदूरयतिस्यावीवेरसान्मितिमनिष्टरतोकिवानीरसनाकय मित्याह्नेणनेननकथमथीन्वर्थः नावायुपादिनिजानीयानसन्वारविकमितिमनिस्वादुरसेकालपद [illegible] निपूर्केस्यकालस्यसर्वगारसनिसर्वेगानेषु संग्रहसोकेसामान्येनपृथिव्यनिसेवचनान्सनिष्टेपि [illegible] निकलेयनिपृथिव्यनकर्मिद्रियेसमाप्तं॥ ।

[illegible]

टी०

[illegible] श्रीः

इन्द्रियानुगतमिति इन्द्रियाविशेषणात् [illegible] तस्य गन्धविशेषग्राहकत्वं परिमर्शनीयमुच्यते इममेव [illegible]
कीयन्ताह वर्णोऽपरे न्यादि [illegible] नेनिद्रव्यं [illegible] घ्राणेन्द्रियं [illegible] नेना [illegible] चक्षुर्लोहिते नेना
[illegible] परोऽस्याद्घ्राणात् [illegible] निष्ठत्नि [illegible] तानित्वमस्तीति नके वलमि
निह [illegible] परिमर्शयो [illegible] नेनि [illegible] सद्भाव

अथानः परि [illegible] नीय [illegible] द्रियं [illegible] वर्णो [illegible] रसो [illegible] लिंगं [illegible]
[illegible] स्पर्शो [illegible] नाप्यनु [illegible] गुणः [illegible] जिज्ञासुः प्रकृति [illegible]
नाके वलम [illegible] परिमर्शये [illegible] परिमर्शयोः [illegible] भावाः [illegible]
[illegible] निम्नो [illegible] भावः [illegible]
[illegible] भावः [illegible] भावः [illegible]
नु वंधो [illegible] भावानां [illegible] नोनुव्याख्या
[illegible] जगद [illegible]
[illegible]
वियान [illegible] ज्ञानानुं [illegible]
नुनाधिकाकु [illegible] चक्षुनानि [illegible] पुरुषा [illegible]
[illegible] वियान [illegible]
सानिदी [illegible] वियान

रनिम [illegible] भावदर्शनात् [illegible]
न स्यात् [illegible] गमनेन [illegible]
नामिति [illegible] घोगमन [illegible]
धिः [illegible] परिकातार [illegible]

३१

नहु चैतन्यं मन्वन्तरं इतो न्यादि मनुन पिदुं न इति निमेषोन्मेषानि प्रवर्तन्ते विपरीत न दृष्टिके इति केशर
हिदृष्टिके गह सह दृष्टिके विकृते वितनेव दृष्टिके मन्यथा ग्राहि [illegible] व्यक्त दृष्टिके हृस्व शैली न कुलांधक
पोतांधुल [illegible] नकुलांध [illegible] दिवान्धकानि [illegible] निक पोतांधु [illegible] दिवान्धकमानि
वर्त्मानि [illegible] नस्तन्नागार: इह [illegible] चक्षुषे [illegible]

मन्वन्तरं इति निप्रविष्टं [illegible] विषमे निप्रकृते निविमुक्तं बंधने [illegible] न तनिमिषि
ने निमेषोन्मेषानि प्रवर्तन्ते विभ्रांत दृष्टिके विपरीत दृष्टिके हीन दृष्टिके व्यक्त दृष्टिके नकुलांधक
पोतांधे मलानवर्णा [illegible] महारि [illegible] वर्णाना मन्यतमेना
भिसंप्लुते वाम [illegible] परीत इति विद्यात् [illegible] मान्या यदेन [illegible] मान्या [illegible]
नानि [illegible] इति विद्यात् [illegible] महादि [illegible]
[illegible] इति विद्यात् [illegible] स्तु: [illegible]
निविद्यात् यथा [illegible] चेदं [illegible] स्पृष्टे [illegible] इति विद्यात्
भवति चात्र [illegible] न बहुन्यात्वन्य: [illegible] मा बुद्धीन स्व
गच्छति ॥ इति पदविमर्शिनी यमिंद्रियं समाप्तं ॥ राम नम श्रीमन्नारायणाय ॥

वर्णान्वादि उच्यते [illegible] इति [illegible] तदनु [illegible] स्पर्श [illegible] संवेनी [illegible]
चक्षु [illegible] प्रयुक्ता: [illegible] परीक्षायां तु स्पर्शो [illegible] इति [illegible]
ष्ट [illegible] एवं [illegible] बाहुल्या [illegible] न
[illegible] षष्ठी संबंध विवक्षायां ॥ इति पदविमर्शिनीय समाप्त: ॥ २ ॥ राम श्रीमन्नारायणाय नम: ॥

17

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति प्रत्यक्षलक्षणे इन्द्रियाणामेकत्वं समर्थनमपि
उद्देशक्रमानुरोधात् इन्द्रियपरीक्षापि प्रस्तावादिन्द्रियाणीत्यर्थः इन्द्रियाणां परीक्षा न प्रवृत्तेत्याह सव्ये
त्यादिना मिन्द्रियाणीति दर्शनं चक्षुः दर्शनादीनि पंचेन्द्रियाणि इन्द्रियाणां परीक्षणमिति वाक्यार्थः २ सव्यस्य
हीत्यादि सव्येतरिति नयनं इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् अनुमानेनैव परीक्षणमिति वाक्यार्थः इन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति नेति विकृतिज्ञान।
निपरविशेषः इयमवस्था इति भावः इन्द्रियसम्बन्धमिति वाह्येन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति नेति विकृति ज्ञानं इति विशेषणे नैव
द्वि २ जनकता हेतु व्यतिरेकेण इन्द्रियगत विकृतज्ञानजनक दोषस्य

अपरिच्छेदात् अनुमितिः इन्द्रियाणि यथाजातानां दर्शनत्वे विशेषवत् ज्ञानमिति
अवधान इन्द्रियाणामेकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम: इन्द्रियाणि यथाजातानां दर्शनादीनि नवतनः सव्याहि विति
निमित्तमाननुमानस्य प्रत्यक्षलिङ्गबोधित. १ अनुमानात्परीक्षणं दर्शनादीनि नवतनः
नं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियं २ सव्यस्य लिङ्गतः यस्य ज्ञानमिन्द्रियसम्बन्धं प्रत्यक्षानामनिमित्ते
नत्वज्ञानमस्मरणं इति नत्व ३ इन्द्रियेण ज्ञानस्यास्मिन्द्रियेषु भूमोदये न देवतानुपूर्व्यं विस्मरणे
निबोधत ४ सव्ये मननमिति वाक्यार्थमाकाशमिव सर्वविनो विगमस्य ग्रहणेन तत्त्वस्य तन्मरणे

स० क्रि०॥७॥

इत्यस्यामर्थे विकाशने नैव दोषः पुनरुक्तः मध्यः इत्यस्य पुनरर्थे किंवा म
इतः सम्यग् योग्यायमिति स्मरणं पुनः स्मृतिप्रकाशने नैव दोषः पुनरुक्तोपनायार्थे न उपमाने नैव शब्द
यशस्य महदर्थः तेन पुनर्नेमं यशस्य भिन्नार्थत्वेन तेन सन्निकर्षोपनायायां नाकाश मिव मेदिनी
आपमाने भवति अन्यानुपपत्त्या पृथ्वीवदिति तेन स्वनीमन्यमिति पृथ्वीस्पर्शनायामाकाशमिव मेदिनी
मिति शून्यत्वात् मेदिनीति गमनमिति विपरीतत्वेन ज्ञानमुपपत्तिः पदेनैव योगपद्येन इति व्याकारेति
पृथ्वीत्वं नैकेकस्यैव नयं चरितं महिपदस्य मेदिनी इति भवति एवमन्यत्र इतिवृत्त तथा त्वपदेन
पृथ्वीत्वमाहिएवं नैकैकस्येव नयं चरितं महिपदेन स्य स्पर्शनयोरिति भवति एवमप्य रिक्षुनदानं तथा त्वविद
समहिषेवस्य यः पत्नी चारित्राणि सामान्यादिपरिक्षणमिदायकं प्रकरणलब्धान्यविपरीतया भाविनत्वे

यवतोतेनरगो चरस्य नेनसुधिरूदेवा
दृष्टनाशमितं चक्षुः . यवतोतेनरगो चरस्य नेनसुधिरूदेवा दर्शनमिति . [illegible] प्रथवाद्
नित्याकारं वहति मात्रूने प्रत्यक्षज्ञाने दृष्टे नाशयति दर्शनमिति . [illegible] गीतिवद्
नित्याकारं वहति मात्रूने प्रत्यक्षज्ञाने दृष्टे नाशयति दर्शनमिति ततः परे लोके दृष्टे मरणानीय
माने येषु चेद्दृष्टेषु मरणकाले निश्चमेनानः जन्मसंबन्धरसवधिर्भवति ततः परेणेह दृष्टे मरणानीय
याना नच्चेताति त्यादि बहुव चनान्ते कच्चेती दि दर्शनविशिष्टमिति वैवर्ण्यं वचनाकारणरसविशेषार्थना

यस्य दर्शनमात्रा तिमानवोचरगो चरः मनिनो याति चादी पुनस्यायुः क्षयमादिशेत् ६
जलेस्थ विमलेजोजालमजलावननेनरः मनिनो याति चादीपुनस्यायुः क्षयमावि
शेषी [illegible] नेगच्छति गृहत्वाजाविनान्यविमुच्यते ७ जाग्रत्यश्यतियः प्रेतान्नद्वाशिविव
धानिवा मन्यहाप्य द्भुतं किंचिन्न सजीवितमर्हति ८ यानिप्रकृतिवर्णाश्च नीलपश्य
तिनिष्पुरुषं स्कंतायदिगाभुक्तं सोन्योवसति सप्तमी ९ मरीचीनसतो मेघान्मेयान्वा
यतो बरवि ध्रुवोका विनान्येषैः वरयन्नाररणमृच्छति १० मरणायी मित्र यः पाञ्चीरूप्याव
रसमावर्तते

मिरहेतण त्रीयननएव लोहिनं [illegible] कपिलेवर्णे वाव स्थित सप्तसमिति सप्तमीमिरात्रेनाश्चाहानमरणं
९ मरीचीनचहितस्ति मेकरणानमरीचिशब्देनमेघजोतिकयानुमरीचिनाविशेषणमसत इ
३५२ तिविद्युतो वादिनाविद्युज्ज्ञानुकुटाएवमर्वेदा मेघसंबंधिनोपलक्ष्यमानागृह्यः नान्यः विद्युत
तिविद्युतो वादिनाविद्युज्ज्ञानुकुटाएवमर्वेदा मेघसंबंधिनोपलक्ष्यमाने ॥ १० ॥ राम मा नो राम राम ॥
[illegible] विनामेघदर्शनवाकुविरुद्धरात नवसोरव्यवलम्यते

[illegible]

॰पित्तानिलापहः पद्मासंधारणेपुंसां सौरिमंगलदायकः १२ अर्कशकरे

इति चैकेन कायेन नीलरत्नं न संशयः पुष्परागं च गोमेदं वैदूर्यं हीरकं नवरत्नानि श्रिय
नेते नृपेण गन्तव्या यावत् रत्नेन्द्रनीलादिः पद्मरागस्मारितं रत्नं आधिरत्नं इमं देवेन लेपयेदि
इन्द्रनीलं च पुटेत् मधुरेतनः स्मृतं राजेन्द्र मकार्यं जंभीरनागमर्दितं भस्मीभवति नीलं
अनात्र कार्या विचारणा मतं इन्द्रनीलस्य कांगुलानत्रकुर्वान् अतो इन्द्रनीलं सर्वे कृत्वा
सिद्धान्तसद्द लंनः स्मृतं राजेन्द्र समं कार्यं जंबीरनागमर्दितं जलपद्मेल
समाहं संवेदयेद्दत्वं ॰अंधमूत्रवाग्गतं धार्तं रोहो भवति सो मनः लक्ष्मीबाहूं धारयेद्
रत्नाद्वेष्टनं भिषक् दिव्यकान्तिर्भवेत् स्मृतं मन्छिद्रालि वर्धयति इन्द्रनीलस्य भ
स्म च वज्रभस्मसमं कृतं मौक्तिकं भस्म समं च चत्वारः समभागिक गुंजामात्रे से
दाद्वाते नाग वल्लीदलेन च दुष्टरोगाः जलवर्णनि वातपित्तकफोद्भवाः श्वासकृ
च्छ्रं कांदो पञ्चदीपनं वरं विषमज्वरदुर्नाम पापघ्नं दीपनं वरं विषमज्वरदुर्ना
म पापघ्नं नीलमोरिने व्योमधातु विनिहितं सद्यो नीलपयो भवेत् नद्गस्म सवने
नेत्रकंडूः सुभ्रमरोपमाः रसेन्द्ररत्नकोशे वेदवेश्वरेण भाषितं इतीन्द्रनीलमा
रणभस्मगुणाः ॥ इति श्रीश्रीश्री गोकुलनाथसुतात्मजनु उपाध्याय देवेश्वर विरचिते
रसेन्द्ररत्नकोशे इन्द्रनीलपरीक्षामोक्षभस्मशुद्धिः सत्वदुर्निमारणकथनो नाम द्वादशा
धिकारः १२ ॥ अथ मरकतमारणमाह रत्नानि यानि जातानि दानवस्य शरीरतः

पन्नानाम गारुत्मतं मरकतं तद्वद्भौ हरन्मणिः १

लिकायते इंद्रनीलं विशुद्धेयेन । रंसेइव यकेदा रोच इंद्रनीलस्य शोधनं भिषग्जनो हि
नार्थाय देवेश्वर संभाषितं नीलं स्यपद्मरागस्य रत्नेवस्याहं चवजनवन । तथा विस्तरमो
न्याच लिखितं नमया खलु पूर्ववत्स्मानुवंसेन तद्दावलोक्यित्गालेन च । अथ पदुक्तं एरंडो
न्यनलेन गुंजा सेंद्दचरैकुलं मर्दितं स्वकावेन सम्यग् वैशपुनःपुनः स्वारेव घर्ममेठव
वनाकुम्हाण्डवेनसं ज्वालामुखीचैवसरसंस्तनकुंभीफलानि विन स्नुहार्क पय सा
स्नात्वा विशुद्धाजन्नमेकेहितं वेन । नीलपुष्पाणि तन्नानि वसेव धान्यदृष्टानं तैलाय वैल
धान्याम्ल भावयेम्मासं कंदुके नीलाभनीलरत्न च मुक्ताविद्रुममाहिकं वैदूर्य
दूर्यमाणिक्यराजावर्तं इंद्रनीलकं । वैक्रांतस्फटिकं चैव वज्रं वनितरसमन्ति भंगश्रंव
न सम मध्ये च इंद्रनीलं विमोचयेत् । स्याद्वयेद्वा न्यारोगान्वदुष्टे विशदं दिने भवेत् । सिद्धेपो
नामेदं स्यात्तेति हेनाच तस्मै स्वाग न तेऽनुमतं मया चेव रत्नद्रावण परिस्फुटं इत्यवदु
निसंचयसमुचितेन सारानिसारवन कृत्वा कांतिकं तु गयोगमस्त नं श्रीपारदमलप
नं तेनेवाद्भुनमस्तयसुकनकं कृत्वा च्यविहत्तत्नेईपदीनजनेचदृष्टविमुक्तं कुर्यात्
मस्तं जगत् इति दुष्टि: अथ इंद्रनीलमारणमाह मनवज्रस्य चूर्णेन इंद्रनीलं विलेपय
न् वावनान्त्रियनेह लिप्त्वा हि दिवसेन सपुटं शिलाजतु शिलामदमर्द्य वनरसेन
या वल्लीकाटकललतारं स्तात्रविपतेन भावयेत् । अनेन इंद्रनीलस्य भस्म नेस्फुटंयो
गतः भिषनेज्ञात्वा हि देहे देवेश्वर संभाषितं वज्रराजस्य चूर्णं तनु वज्रचूर्णेसमन्वितं

टी० २५

23

हृकारेरविरश्मिमंत्रं हंकारेवनस्थलविवर्णितः हनुमत्कीलवल्लीवभवेसदीयः
नुधारलिमरविरश्मिमंत्रं सूर्यास्त्रमानेरुचिपचकमंत्रं ॥ अपांकुरारकंकेशनील
भासोसेवानुनीलाचभवेचसदीयः नीलस्यछायायथाकोहृदयेवसुधातले
रत्नसवाद्येननंरत्नानुवरीतानेवराकथ्यते त्रिमवायुकमारोग्यंवर्द्धतेसार्थ
एननेः धारणाद्इंद्रनीलस्यसुपीताः शाम्निकेतनेः खंमेपिमानिकेनार्थमर्थं
नमवानिककिंचिन दूरान्नस्यविमरूपनिर्दिइंद्रनीलस्याधारणात् सूर्याक्षिनिहनित्
हायग्रहकलहादीयपुत्रतारोग्यप्रदं सोभाग्योदयभाग्यवस्पविभवोनस्याहप्रदंधे
र्यकृत् दुःखापयाच्चलघ्निसंगमम्बालक्ष्मीमवंसर्वदा रत्नानांवरधारणा
निमदनभूतादिनिवारणं ॥ इतीइंद्रनीलपरीक्षामोलाधारणगुणाः
॥अथेंद्रनीलशुद्धिः नीलेनालरसेसुकेशिनीपकुसुमेपाचभृंगराजरसे
वाययइंद्रनीलाविशोधयेत् केनकीदाडिमीबेबबीजपूरराज्ञावरीकदली
कारवल्लीचत्रिपलानीलिकानलः पंचकासीसवालामंकांकन्याकर
वीरकं कावमाचीदेवदारूसलकेनेरवारलीकुसुंभखदिरीलाद्दामंजि
ष्ठारक्तचंदनं ॥ अशीवबंधुजीवप्रग्नपाकटीरवधिनीएननड्डधर
न्याहिसपरिपक्वपघटेननः वस्त्रेणबंधयेत्काष्ठमिंद्रनीलेनउत्तमंस्वेदयेद्दे

10

स्थानं प्रकाशानि लसल्लेः संपुनाति च केतुमालमुदिहंरत्नेत्यासवमनीषिभिः
द्वौ रमणीयौ सिंहलनीलं श्रीरं नीलं च जायते इंद्रनीलः स इति पौरत्नरासत्रिविश
रदेः शास्त्रे वतुल्लायस्य इंद्रनीलस्य लक्षणं रंजयेद्दान्मवार्थेनु संमतेजोपह
मते कुंतिरंगे बुधन्मूल्यपद्मरागे बुधन्समते पाजयेदिंद्रनीलस्य यवमात्रमवेद्य
द स्निग्धानि नीलवर्णानि पिंडस्थः संप्रजायते सोगंधर्के पवसान्नन्मूल्य
पाजयेद्बुधः समस्तदोषविनिर्मुक्तं उत्तमस्त्वाकरोद्भवः पिंडे स्यादहं हमोल्यानि
बालवृद्धानि योजयेत् पार्श्वरंजकं नीलानां यवमात्राणि लक्षकलेः मवे
नवरत्नमोल्यं रत्नशास्त्रे उदाहृतं यवमात्रप्रमाणानि लसल्लेः संपुनाति
च पिंडस्थानेकमूल्यं च पत्रावाद्दोविनिर्दिशेत् श्रष्टाभिर्यवमात्रैस्तु इंद्रनीलस्य
पद्मवेत् चानुर्वेल्यस्य हस्तानि परमंच विनिर्दिशेत् विस्तारेणमया ख्यातं महा
नीलस्य मूल्यता पुनः संक्षेपमात्रेण बालवृद्धस्य लक्षणं कृपया प्रसमासे
न शास्त्रदृष्टेन कमेण रत्नशब्द यथाकोशेव इंद्रनीलस्य लक्षणं कथितं विस्तरे
णैव पुनः किंचिन्निवेद्यते यन्नविज्ञानमात्रेण ज्ञायते नृपवल्लभः हिमाद्रौ
सिंहले चुद्रये च कालपुष्पं यथा स्यादनसीसमुद्भवं नेष्या चसच्छाया समभी
ष्टलक्षणं नहिंद्रनीलहिरुः यथाति हिमाद्रौ च कृष्णत्वतनीवपुष्पसमप्रभ

६ टी०

दुग्धानुक्रोजलं देयमिति चपमाषकायानलेन वा न ग्रथ्नाति कोध्यं शीतलं वेदहाविति किन्स्यातो त्र्ं
न च स्वधिया व्यूह्य यथा शीतलेनास्मच्छुक्रं रीतिक्रिया कार्येति न केवलमेतन्मूर्वार्तमेव चि
कित्सनं कार्यं यावद्दुष्टरोगप्रतिषेधप्रदर्शनेन प्रोक्तेनैतद् विसर्वसाधन यथा कर्ग व
मनादिप्रयोगोऽपि शुक्रधारत्वादिके कार्यः किमनन्तरोक्तरवस्त्विकं साक्षरवास्त्विकमिति तेन नस्ह
त्तिः तुल्ययोगाद् बहुव्रीहिशाखादिमाषनिक्वथ वाचहर्जनन सातिभावः उत्तरवास्तिरपिनत्रोव
धिमस्यर्थः वीजानामस्मर्थानेरेतोक्सनाभिधायसांप्रतं शुक्रस्य तत्र शुक्राणि वीजसमर्थानि त्वस
ताद्यमाह शुक्रं शुक्लं गुरुस्निग्धं मधुरं बहुलं बहु घनमाहिकं तैलाभं सद्गर्भाय उत्तरव
स्त्विनां सहवर्त्तनं इति तेन रवस्त्विकं शुद्धशुक्राणि वदन्ति पूर्वशुक्रस्य उपदेशात् प्राधान्याच्च
शुक्रस्य पूर्वमुपन्यासः तत्राहारसस्य सम्यक् परिणतस्य क्रमात् मज्जानमनुप्राप्तस्य सा
रः शुक्रसंज्ञां लभते न च क्षीरे इव सर्पिः शरीरे इव गुडः शरीरे शुक्रं परा[illegible]ला सर्वाभि
व्यक्तिं गव्याप्तिनयाप्यन्तं विशेषतस्तु मज्जाशुक्रस्थानेषु हर्षोद्दीरितं तु संघर्षणेन हृदयावेशा
त्प्रेरितमन्तमंगाद्गात्रावक्तेन तच्छुक्लादिगुणयुक्तं शुक्रं तथा घनमाक्षिकाभं तैलाभं
च सद्गर्भाय शोधनगर्भाय भवति तत्र घनत्वाद् गौरवत्वं गर्भस्य माक्षिकाभेन स्था
नवत्त्वं तैलाभेन स्नेहवत्त्वं भवति स्नातिं वपुनः लालारसवराग्याभायोनयच्च वि
रज्यते रक्तमेवस्त्रीणां मासिमासि गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्त्तमानमार्त्तवमावसने
स्याति प्रसंगेनानन्तोवाप्रवर्त्तमानेन रवास्त्रमहरादिसंज्ञां लभते यदार्त्तवलाधारसाममलक्तं

25

26

कुरङ्गमहृदयां तथा वामतनुरुधिरसहृदयां तथा पयश्च्युधौतेनं प्रहेरज्जने वस्त्रादिलग्नेन प्रक्षालितं हि त्वं जन्महा
तोन्यथः नहीहृदमात्रेवं तु समभीपुंसंपद्यते शुद्धशुक्रार्त्तवबलस्य लपुत्रकेदानीं गर्भसंभवान्मु
वैमानिकत्वेनात्माह शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्य संरक्तं मिथुनं मिथः स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धशुद्धौ
त्तिनवलकं शुक्रं चार्त्तवं च शुक्रार्त्तवं शुद्धं पयस्य मिथुनस्य ननु शुद्धशुक्रार्त्तवं स्त्रीपुरुषयुगलकं
समुपात्तैरहितं तथा स्वस्यमरोगं तथा मिथः परस्परं संरक्तमनुरागयुक्तं अन्योन्यदर्शनेन
कुसुमचापाविद्धं एवंविधस्नेहैः पुंसवनैः यथाभिमतगर्भमहृदयप्रभावने पलसर्पिमहाव
त्पात्त उक्तं हि ॰पाप्मपापश्चपि [illegible] मिथः पदेकस्य तदन्यस्य वर्धनं तस्य लोपधर्ममिति ॥ प्र
तएवचनेलवित्त कृत्वा देवोपन्यस्तविरोधादिसत्राण्यनुवर्त्तते स्त्रीराज्यभ्यामभिविशेषण
नार्त्तीनैलादिभिः समुपात्तैरहितमर्थः पूर्वोक्तसकलसामग्रीयुक्तादपि मिथुनाद्धि रोह
कालमन्तरेण गर्भस्यासंभव इति स्त्रीकृत्यमधिकृत्य ततः प्रहृतप्राग्यकालं दर्शयितुमाह
ह्रामप्रसन्नवदनास्फुरन्त्ख्यातिपयोधर स्वस्याहि कुह्णिपुंस्कामां विद्यात् ऋतुमतीं स्त्रिय
कार्यहेतुं विनाह्राम तथा प्रसन्नं निर्मलं वदनमुखं यस्याः सैवंभूता नाम्नोत्तिश्च
पयोधरौ च श्योत्तिपयोधरौ स्फुरन्त्कम्पमानस्त्रोत्तिपयोधरयस्याः तां श्योत्तिः कटिः स्व
स्तदृवाङ्गेणती कुह्णिश्च यस्याः तां तथा पुंस्कामोभिलाषो यस्यास्तामेवं विधां स्त्रियमृ
तुमतीमृतुपुंक्ताविद्यात् तस्याः गर्भग्रहणकाल इत्यर्थः पुंस्कामामिति पुंसकामा
सा वक्तव्या इति सकारस्य सकारादर्शनं कृत्वाभावः सर्वचहेतुमन्त बुधादित्यागमाग्यतो भाह

६, टी०

प्र०

27

श्लेष्मात्मके इति श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैन्धवयुक्तं घृतं बालस्य पाययेत् सैन्धवपिप्पलीयुक्तं घृतं वा पाययेत् मदनकुसुमैर्माक्षिकयुक्तैः स्तनौ लिंपेत् बालस्य वा ओष्ठौ लिंपेत् एवं कृते सति बालः सुखं वमेत् तीक्ष्णौ इति धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत् अनन्तरं कृते संसर्गे सति मुस्तादि कषायं पिबेत्

श्लेष्मात्मके पुनः यष्ट्याह्वसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतं सिंधूत्थपिप्पलीमदनापिष्टैर्द्वौ
द्वयुतैरयष्ट्याह्वपुष्पैः स्तनौ लिंपेत् छिन्नोमदनफलकद्वौ १७ सुखमेव वमेद्बाला तीक्ष्णौ धा
त्रीं तु वामयेत् अथाचान्ते संसर्गी मुस्तादि कषायं पिबेत् नद्वं नगरद्वयीकासुरदारुक
लिंग त्र्यधकानि विषाम्लसकटुं यावत्कं कोलकं १८ स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंधामं जलोप
मं सिद्धमहं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते शाकुन्तोनबाबवर्णी मूत्रं पीतं सितं यं ज्वरारोच
तृट्छर्दि शुष्कोद्गारविजृम्भिकाः अंगभंगोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः घ्राणादिमु
खपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि ते गदं २२ क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं वा नदारुणं तत्राशुधा
त्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् विहितायां च संसर्ग्यां वचादि योजयेद्गणं निशादिं वाय
वामाद्वीपाठातिक्ताघनामयान् २४

२

नगरादीन्वा अतिविषादीन्वा पिबेत् स्तन्य इति त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गंधादिगुणं शकृदुपवेश्यते तथा नानाव्यथावर्णं मूत्रं च पीतं सितं यत्नं स्यान्न स्यात् तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवं प्रकारा रोगा जायंते तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयंति तन्नाम्ये विनाशहेतुमत एवातिदारुणं तत्रेति तत्क्षीरालसके शीघ्रमेव धात्रीं बालं वमनेनोपक्रमेत् विहिते सति संसर्ग्यादेर्यादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं

६
उ०

अथ धात्रीनिरूपणानंतरमेवं स्तन्यस्य धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् तत्र वाते
सि तत्र तैलेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीण्यादिनानि दशमूलं पिबेत् अथवा त्रिवृत्कादीनि कथितानि
आर्द्रं पिबेत् ततः पिबेदन्यतमेति सर्वं तत्र वातव्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् पश्चाद् दत्त
तं पिबेत् एवं स्निग्धं धात्रीं मृदुविरेचयेद्वा रक्तग्रहणेन ततः सर्वं वस्तिकर्म कुर्यात् देवदारु

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्यात् यथादोषं यथामयं तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं क्वाथं पि
बेत् अथ चाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकं सम्भागी दारु सरल रस्नाकाली
कलोचनं १. ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतं सनु चाच्छ सुरामेवं स्निग्धम
दुविरेचयेत् वस्तिकर्म ततः कुर्यात् देवदादीस्थानिलापहान् दाहात्रमोदारु सरल दे
वदारु रजोन्वितं १२ वातो तलिप्यात् स्तनैर्वाविपकं सर्पिर्मोचलं पित्तदुष्टे स्तनामी
रुपटोलनिंबचंदनं धात्रीकुमारश्च पिबेत् कार्यं त्यस्मारिवं अथवा त्रिफलामु
स्तनिंबकटुरोहिणी: सारिवादि पटोलादिपद्मकादिन वा गणा। ...

स्तनापहान् स्वादिशब्देन लेपा भ्रंगादेर्ग्रहः ... वाद्यादि चूर्णान्वितं शिशुसर्पिर्लिह्यात्
अथवा वातैः सिद्धं सर्पिः ...लिह्यात् पित्त ...
पिबेद्धात्री च अथवा सारिवादिगणं पिबेत् अथ सारिवादिगणैः ... सिद्धानि
...लिह्यात् विरेचनद्रव्यं च पित्तघ्नं कुर्यात् ... ॥ १५ ॥

५ वा०
टी०

एवं प्राप्ते [illegible] ञ्चितकौमु [illegible] १

शुद्धं क्षीरं लक्षयति यद्वेरेकेति यत्र क्षीरं जले नैकतां याति गुणादिदोषै रनाधिष्ठितं न द्विः शुद्धं दु
ष्टं स्वलक्षणमाह वातादुष्टेति वातदुष्टं क्षीरं जले प्रक्षिप्तं न एकतां वा नैकतां गतं तान्न गच्छति कषा
यादिगुणयुक्तं च स्यात् पित्ताद्दुष्टमिति पित्ताद्दुष्टं क्षीरं मुखाम्ल [illegible] तयाम्लो यो वि [illegible] पीतं
राजी स्याद्दाहकरं च कफेति कफदुष्टं क्षीरं स लवणं यत्र च स्यात् [illegible] जले च मज्जति संसृष्टेति
संसर्गाद् दुष्टं क्षीरं संसृष्ट लिंगं स्यात् सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिंगं स्यात् यथा संसृष्टेति तच्च ज्ञानमुप

यदद्विरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितं तद्द्वि शुद्धं पयो वातादुष्टं तु सवनं भसि कषा
य [illegible] विबंधकृत् पित्ताद्दुष्टमाम्ल [illegible] पीतराज्य [illegible] दाहकृत् कफा
ल्लवणं स्याद्द्व जले मज्जति पिच्छलं संसृष्टे लिंगसंसर्गात् त्रिलिंगं सान्निपातिकं ६ यथा
बलिगुण [illegible] स्वाधीनं जनयत्यपि यो [illegible] शिशोस्तो [illegible] स्तन्यं च रोदनात् [illegible] जं स
[illegible] देशं यच्चास्य [illegible] नात् [illegible] जे चाक्षिनिमीलनात् हृदि
[illegible] दर्शनात् [illegible] निकातिने: [illegible] ७ मा
[illegible] ८ ॥

[illegible] बालस्य च यथा [illegible] स्वाधीनं जनयति शिशो [illegible] ति तथा [illegible] सर्वस्व
[illegible] च [illegible] रोदनात् [illegible] येन [illegible] रोदनेन किंचित् [illegible] दनेन च यथा [illegible] जं विशाल [illegible]
[illegible] देहदेशं [illegible] देहदेशस्पर्शनात् [illegible] स्यात् [illegible] देशे [illegible] जं वियात् [illegible]
[illegible] नाडिस्थानं विनाशाहे [illegible] मजं [illegible] हृदि पीडां विज्ञात् ॥८॥ रोम ०००

४ टी०
बा०

30

हेमेति हेमादिभिः कोलकाः पादिकास्तत्ता रोगाः मधुघृताभ्यां सह द्रवा वर्षलीढा वपुरादिकराः सु
मास्य वचायष्ट्याह्वेति वचादिभिः सर्पिर्लीढैः वाक्शुद्धास्यता शुद्धास्य चिन्त्य कर्मकृत्कथं
कर्तृत्वस्यान्न विषयः इति श्रीमगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अथातो बालेति

हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना हेममत्स्याक्षकः शंखः वैडूर्यं कनकं वचा वत्सा
दनेयादेःक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः वर्षलीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः वचायष्ट्या
ह्वसिंधूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ४८ शुद्धानेकाक्हविर्लीढैः सकुष्ठकणाजीरकैः २
निःश्रीमदष्टांगहृदये उत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अथातो बालो
पचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तिनः स्वा
स्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः १ रम

तस्मादनन्तरं बालस्योपचरणमारोग्याय रोगास्य चिकित्सार्थं बालामयप्रतिषेध उच्यते त्रिवि
धेति बालस्त्रिप्रकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोन्नवर्तन उभयवर्तनः क्षीरान्नाभ्यां यो
वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भ
वः ~~किं शुद्धं क्षीरं भवति~~

४ टी०
वा०

31

पियालेति पियालामिर्मोदको ऽपह्नवस्पर्शो: प्रीणनो योज्य: बालबिल्वादिदीपनो मोदको वा
ज्य: धान्यकादिभिर्दीपनो योज्य: रोगेति यथावस्थनमस्य च शीलो: सौम्ये रोगदेर विवादके रज्ञो
मकैरामयज्ञयेत् विरेकमतिशयेयेन वर्ज्ये ऽथ स्निग्धिकव्याधिमन्तरेण ज्ञापयेदिति नचन
पालमविघेयमनायज्ञज्ञापयेत् यतस्तत्रालमहागहेति वहेति रक्षणानादिभ्यस्तन्त्रज्ञयेत्

पियालमज्जामधुकमधुलाजादितोपलेः सपक्वनस्यं योज्य: प्रीणनो मोदक: शि
शो: दीपनो बालबिल्वैलाशार्कराला जसक्तुभि: संग्राही धान्यकीपुष्पशार्कराला
जनर्वालोः ४० रोगासास्य ज्ञयेन्सौम्ये मेषजैर विवादकैः सन्नज्ञस्थयिकाद्यो
घैर्विरेकस्तु न वन्नज्येन् ज्ञापयेन्नाविघेयेन अलगहेतिहिग्रहा: वहु वानाम्बरस्वसा
स्नावयेल्लविनार्विनं ४१ ब्राह्मीसिद्धार्थकवचापटोलाकुष्ठसैन्धवैः सकणै: सा
धितं पीतं मेधास्मृतिकरं परं आयुष्यं पापरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणं वचेद्गुलेरुणा
मङ्कोलपाठाखुरसैर्बरा ४३ ब्रह्मसोमामृताब्राह्मी: कल्कीकृत्य फलैः शिका: सर्पिषा
विवचेत्प्रस्थं क्षीरचतुर्गुणे तन्नीतं धन्वमायुष्यं वाग्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् प्रजाक्षीरामया
कोपपार्थोगांशिगुलैर्घृतैः ४५ सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवर्द्धिकेत्

ब्राह्मीसिद्धेति ब्राह्म्यादिभि: कल्कीकृतै: साधितं सर्पिर्वाङ्मेधादिकृत् आयुष्यं पापादिह
रं भूतोन्मादनिबर्हणं च वचेद्गुलेरुणेति वचादिभि: पालिके सानुगुणेक्षीरे घृतप्रस्थमक्षाग
वचेत् मक्षान्वंगानिव चादीनि यस्मिन्सदसाग एतत्पीतं धन्यादिगुण प्रजाक्षीरेति प्रजाक्षीरा
मयादिभि: सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरं ॥४५॥

१२० ४

विध्ये दैवेति कथं विध्येत् लाघवात् सकृदेकवारमेव न याज्जुस्पृष्टं कृत्वा नोपरि स्थाप्य ताध
स्तान्न पार्श्वयो विध्येत् कुत इत्याह हि यस्मात् तत्र सिराः संश्रिताः ता एवाह कालिके मर्मरी
रक्तेत्यादि तद्व्यधे त्यादि तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः तेषां यथेति तेषां च रागादीनां य
थास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् स्थानव्यधे इति स्थाने व्यधाद्रुधिरं न भवति न च रुगादीनां
स्यात्ः

विध्ये दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् नोर्ध्वं न पार्श्वयोः नाधः सिरास्तत्र हि संश्रिताः
कालिका मर्मरी रक्ताः तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः सशोफदाहसंरंभमन्यास्तंभापता
नकाः २३ तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितं स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रु
ग्रागादिसंभवः २४ स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानुनिधापयेत् आमतैलेन सिंचे
च्च बहलं तन्तुहारयेत् विध्येत्पालिं हितभुजः संजातायास्तु वीयसि वर्त्तिस्थूलं ततो
रूढं वर्द्धयेत्कर्णं शनैः शनैः ग्रथितं जातदर्शनं क्रमेणापनयेत्तस्मान्नात् पूर्वोक्तं योजयेद्धीरमक्तं

संभवः स्नेहेति स्नेहकर्णव्यधस्योपस्थासूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् बह
लाघनां पालीं तद्वत्सूवेदारयति विध्येत् हितोशनः ततः सततं रक्षाहाद्दृढं सूत्रं तत एवर्त्तिः सं
चार्यं ततो रूढं कर्णं शनैः शनैः वर्धयेत् ग्रथितेति ततनरमेनं शिशुजातदंतं स्तनात्क्रमे
णापसारयेत् सह सापूर्वोक्तं गवादिकं क्षीरमन्नं च लघुं च हृष्यं योजयेत् ॥ २७ ॥ राम

जीवेन्त्यादि॥ बालः सर्वदा शुभहेतुना मणिना विभूयात् किंभूतेन जीवनस्थानेरवृद्ध्यादयस्तेषां गुणानि ते
भ्य उत्पा उत्प्यान येषां तान् जीवनामेव गृह्हीतो ह्रस्व यः अगगहणमुपलक्षणार्थं अत एव
सूर्यादिज्ञानपि मणिना धारयेत् तथा ओषधीर्ब्राह्म्यादि धारयेत् कैपाल्पादिभिः विशेष
णसर्वदा वचां धारयेत् किंभूतां वचां मायुरादिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारणीं षट्स
प्ताष्टममासेति अनंतरं षष्ठे मासि सप्तमे वा बालस्य निःक्रमणस्य हि मासमेषु भदिव

जीवनषड्वादिगुणोत्थान् सदा बालस्तु मान्मणीन् धारयेदौषधीश्च तथा ब्राह्मेंद्रीजीव
कादिकाः हस्ताऽपामार्गवचामत्स्याक्षिशेषान्सततं वचा मायुमेधा[illegible]रीस्मृतासास्यक
ीरक्षोभिरक्षिणी षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेहनि २८ कर्णौ हि गमे वि[illegible]
ध्येद्बालकस्य स्वस्त्ययनं प्राग्दक्षिणं कुमारस्याभिधस्वामं तु योषितः २९ दक्षिणेन
दधत्सूचीं पालीमन्येन पाणिना मध्यतः कर्णपीठस्य किंचिन्नगंडाश्रयं प्रति ३० जरा
युमात्रे प्रकृन्ते रविरस्मावभासिते घनस्य निर्मलस्य गलक्तकेरसांकिते ३१

तेकर्णौ विध्येद्बालकस्योत्संगस्थितस्य धात्रीमातामहानंददायिनीनकर्णौ विध्येत् सांत्वयन्तीमिव वचनादिना
प्राग्दक्षिणेति कुमारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वाममेव तौ विध्येत् किं कुर्वन् दक्षिणेन
हस्तेन सूचिं दधन् कचित् कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचिन्नगंडस्थानाभिमुखं कीदृशस्य वा
लस्य सम्यग्निर्मले घनस्य कविध्येत् दैवकृते छिद्रे किंभूते जरायुमात्रेण प्रच्छिन्ने स्पष्टीते तथा
रविरश्मिभिरवभासिते उद्योतिते तथा अलक्तकरसेनांकिते चिह्निते॥ ३१॥ श्रीमन्नारायण

मन्त्रस्येति मन्त्रस्याभावे सति ह्यागं वयोगत्वं नाह्यागनुत्वगुणत्वेन ह्यागनुल्प
गुणं गन्धादिद्रव्यक पंचस्थानानयात् हूं हंसेनेत्यादि हंसेन पंचमत्वेन सिद्धं स्नातिवर्गे ए ष्ठ वरीसिद्धं वासक
रायुतेवितन् बह्वेति मन्त्र याति नस्पर्शस्पर्शं वाघ वाविहिने रक्षादयो निशाजागरयुः बह्वी पुनसमहिनीवि
शेषेण जागरयुः किं कुर्वन्तः परहर्षं धारयन्तः दशाम्येति हृत्कमेद्दि वह्ने पूर्णेमति सूनि काया उत्थानं कारयेत
सकुलयोग्ये विधाने कालस्य नाम सर्वितप्रसासमनुगतकुलजान्यादिभिः किंभूतस्य अंगोपण्यादिभि
मन्त्रह्यादीनि धारयः किंभूते नाम मन्त्रस्य यासो देवनानया युक्ते पंच वा बाधवं ज्ञेनि पूर्वे जं समवर्णं

सन्ध्याभावे पंच ह्यागं गव्यं गात्रहूणं विवेन् हंसेन पंचमत्वेन सिद्धं राम्यं वासिता सुगं ते बह्वी
निशाविशेषेण हृत रक्षावलिक्रियाः जागरयुर्वा धवासस्य दधनः परमामुदां दशमेद्दिव
से पूर्णे विधिभिः सकुलो विनैः कारयेत् ततो न्यानं नाम कालस्य चार्चितं ॥२२॥ विभूतोंगे
मन्त्रोह्यालरोचनागुरुचंदनमत्र्यदेवनायुक्तं बाधवं वासमाज्ञरं २२ ततः पहनमेदोक्रर
वेरायुर्वीरीज्ञणं पागुदक्शिरसः कुर्याद् कालस्य ज्ञानकारोषक २४ शुचिधौतोपधानानि नि
वेलीनिमदूनि चशयासरणवासांसि रत्नौघैधूपितानि च २५ काकोविशालः शालस्य घवने

ननुविषमाज्ञरं २२ ततः पूकृत्येति ततो नाम करणं दनंतरं प्रकृतमेविकृतविज्ञानीये ७ कोपा नि
निरपारित्तेना युषः परीक्षणं कालस्य ज्ञानवानस्तु मतिवेद्यः कुर्यात् किंभूतस्य पुनः शिरस उत्त
रसो वा न यानुश्च्या [illegible] एण युक्तानि उपधानानि [illegible] यामानारणार्थं वासांसि कुर्यात् नयारत्नो
द्वेद्धैधपितानि काकस्तवस्त्रादि धपने शालः किंभूतः विशालो व्यापादितो ननु [illegible] यमतस्य ज्ञातिरता
युक्तः २५ रामराम

प्रथमेति पूर्वं एवं दिनत्रि चतुर्मविर्ज्ञात्रयावत् तस्मात् हेतोः प्रथमेह्नि तस्मिन् कालत्रये मधुघृतं युक्तं तन्नासमयुक्तेन मंत्रेण त्वया
पवित्रितं शिशुं भोजयेत् द्वितीयेति द्वितीयदिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणायां साधितं घृतं तत्रीवेर कालात् भोजयेत् प्र
तेन तं तस्मिंश्चिर्मोः पालेन लेन मध्येन सम्मितं तत्र प्रमाणं नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निकाद्दिनस्तस्याः स्वबालस्य द्वौ को
लौ नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् मातुरेवेति वालो मातुरजनन्याः स्तन्यं पिबेत् कुतः यस्मात्तस्याः स्तन्य
मतिशये न देहस्य वृद्धये स्यात् तदप्यविच्छिमान् स्तन्या संभवेत् वेलान्य धात्रीवत्स्य लेहो हलेकार्ये तथाङ्गरहि

प्रथमे दिवसे तस्मात् त्रिकालं मधुसर्पिषी। अनन्तामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम्॥ द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृती
ये च घृतं ततः॥ १७ प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम्॥ स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजये
त्॥ मातुरेव पिबेत् स्तन्यं तद्धलं देहवृद्धये॥ स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले॥ अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ
वर्णप्रकृतितः समे॥ नीरुजे मध्यवयसे जीवद्वत्से न लोलुपे॥ हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते॥ शु
क्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः॥ स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः॥ क्षीरं क्षीरि
ण्य ओषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः॥ १८ विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधितायाश्च तेन च॥ प्रदुष्ट
धातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं भवेत्॥ १८ राम राम

ते ब्रह्मचारिण्यौ वर्जितमैथुने वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये तथा निरामये मध्यवयस्के जीवद्वत्से लौल्यवर्जिते स्वाद
ने२ रयुक्ते ते च हिताहारेण यत्नादुपाचरेत् शुक्रेति शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि शुक्शोकः स्तनस्य
जननानि हेतवः किं भूतानि सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः तथा क्षीरवत्त्वोषधयः जीवन्त्याद्याः शोकादि
रु वैपरीत्यं च विरुद्धाहारेति तथा विरुद्धाहारो भुक्तो यया तस्याः तथा क्षुधितायाः निंदितायाश्च तथा
प्रदुष्टदोषायाः गर्भिण्याश्च संबंधि स्तन्यं भुक्तं बालस्य रोगहेतुः॥ राम राम १९॥ राम राम

सूतीमृतश्चेति स्नातस्य च बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्ध्वं सूत्रेण बद्ध्वा छेदनं तदूर्ध्वं द्विगुणाञ्जलिकायां योजयेत् नाभिं च
कुष्ठतैलेन सेचयेत् अनुपश्चात् क्षीरिवृक्षकषायेण स्नापयेत् अथवा सर्वगन्धानां चंदनादीनामुदकेन तं स्नापयेत्
तं मृतेन कोष्णेन कथं तप्ताया स्नाप्य अंगारे पात्रे मृण्मये निमज्ज्य तदुदकेन सेचनैः ततो दक्षिणेति ततोऽनन्तरं दक्षि
णकर्णे मन्त्रं वै यथा लुठत्वा स्यच्छिरसि पिचुना तैलाक्तेनावगुंठयेत् अस्य च बालस्य प्रायं लेहं मेधायै प्रयोजयेत् कि
णजन्या वै यता किं ... ऐन्द्री रुद्रकारिणी ब्राह्मीमंडूकपर्णी चामीकरे
ण तां हरेणुयमाणा

सूतीमृतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् बध्वा द्विगुणितया च मीं बाकायमवसेचयेत् नाभिं च कुष्ठतै
लेन सेचयेत् स्नापयेदनु क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन च कोष्णेन नपरजतनपनीयनिमज्जनैः
ततो दक्षिणे कर्णे जप्त्वा नाल तैलाक्तेनावगुंठयेत् ७ शिरसि लेहं पिचुनार्द्रं च तस्य प्रयोजयेत् हरेणुमा
त्रं मेधायुर्बलार्थं मभिमंत्रितं ८ ऐन्द्री ब्राह्मी वचा शंखपुष्पी कल्कं घृतं मधु चामीकर वचा ब्राह्मी ताप्य
पथ्या रजीकृताः लिह्यान्मधुघृतोपेता हेममधाशीरसौ यवा गर्भोऽसि इति वर चाधिपि बाकामयेतनः १०
प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ... तारामासस्तनितः ११ त
ये द्विचतुर्थे वा दीर्घं लोकाः संध्या प्रवर्तते

ति अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मचूर्णीकृतं लिह्यात् रजीकृताइति ... इत्यादिना सल्लोरनं चू हेमधा
त्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् गर्भोऽसीति ततोऽनन्तरं गर्भोऽसः सर्पिर्वसे पवयुक्तेन वामयेत् १० ततो जातक
र्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन वेदोक्तविधिसंग्रहोक्तेन विधिना भिषक् कारयेत् सान्त्वप्रवर्तनेन हेतुना
ह हृदयात् द्विनानां चिरायणां प्रसवात् द्वेतो द्विवर्षात्तं तस्मात्कारणात् जातो दिवसे कदाचित् धर्या
शिनां स्तन्यं प्रवर्तते ॥ ११ ॥ टी ॥

नी. ९८

37

कालादयः सर्व एव कामान् त्वीनिति ने निष्कासनानु [illegible] संस्पृष्टोदयमुखे नयो
दुर्नाम [illegible] बुद्धि [illegible] लेव हरमुखे वन [illegible] यथाः आलादाननेत्रः वीक्षुनाम
[illegible] नवया स्वनायु [illegible] वल समुदयानिमेषेन नस्मात् तो आलकाना स्रोतो एवनाका
[illegible] नायतेन नाभिमुखा [illegible] नयाच वे स्थानि [illegible] रसानु [illegible] निन्दिय ने देहसंस्थि
तिर्निनः [illegible] नाननाव [illegible] मनामा [illegible] मिन्नि नावर्धामितः
प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः कृच्छ्रसाध्याः भवेयुः [illegible] नायाविनाहिना [illegible] नाथ यावत्सम्य

विशेषाज्जीविते ज्ञाते [illegible] मुखेन [illegible] नाहानिरामुषत्कलल
[illegible] ५७ [illegible] हियानाः प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः
भवेयुर्वानुपक्रमाः ५८ [illegible] गुल्मानि [illegible] भवन्तु [illegible]
[illegible] ५९ इति [illegible] निदाने [illegible] अध्यायः १९ ॥

[illegible] नाः [illegible] भवेयुः [illegible]
नः प्रयत्नेन [illegible] ६० [illegible]
[illegible] ६१ इति श्रीमधुकोशे [illegible]
श्रीमद [illegible] विरचितायां [illegible]
[illegible] निदाने [illegible] अध्यायः १९ [illegible] निदानस्य [illegible]
संवत १९०२ मार्गशिरकृष्णपक्षे [illegible] गुरुदिने [illegible] लिखितं ॥

नि. ९८

नेसूक्ष्मेन हृतं यथा प्राणादीनां विज्ञादिभिर्हृतं दत्वा मिश्राणां मिश्रमां करणं मिथ्यात्वपा
मिथ्यात्वे श्रुते: प्राणादिभिर्विद्याभिश्रमावरणं मिथ्य: न योवा मिश्रै: सूक्ष्मै रतै: विज्ञादिभि
नैकवलै: प्राणादीनां मिश्रमावरणं मिथ्य: न यामिश्रै: विज्ञादिभिर्वै प्राणादयो मिश्र
ना नैलध्या मतै: प्राणादीनामावरणं एवमनेकधा मिश्राणां लाभिर्वहुभि: सयोगनैषा
मावृत्तिरसंख्याता नयो नारून स्मृतिविकल्पाच्च प्राणादीनामावृत्तिरसंख्याता यानि संख्या
मानि कर्मणां गच्छति नामावृत्तिनैका प्राणादीनां महादुर्लभाणां कथावहित स्तनतानापन्न
भाव: एतनलसर्पेत जानीयात् कथयथा संख्यलक्षणादयः नेषां प्राणादीनां पर्यायपर्य
लक्षणादयः शास्त्रीयाः शास्त्रीया वासि गाड़ुवा छुनै: शनै: कर्मनिबंधनयोग्या मुहुर्मुहु: स्ले
मिश्रै: विज्ञादिभिर्लक्ष्यहतिमिश्राणामपरनेकधा नारनस्य विकल्पाद्यथा मावृत्तिरसंख्याता ५२
तं लक्ष्यं परं वहितो यथास्थलं लक्ष्यं दृष्ट्वा शनैः शनैः श्वासप्रश्वासयोः कृत्वापि मुहुर्मुहुः ॥ ५३
लक्ष्यं तनु सूक्ष्मं दृष्ट्वा यथा लं प्राणादीनां लक्षणादयश्च ज्ञातो यान्ति नैकवलं केवलाद्यथा
स्थल लक्षणादयोन्यप्राणादीनामावृत्तिलक्ष्य यावत् दुष्प्रापा दृष्टं का गूढाम व्यावृत्तिर्भवति
तु तत्र प्राणादीनामनेकेनान्यान्यावरणादिहृद्यानि भेदं उक्ताः एवं भवति एवमेकेन हृदा
हृदयं चैकस्य वरणे निरुध्य प्राणेन वमीभेदाः प्राणस्यापानव्यानानामन्योन्यावरणानि हृदा
वेष्टे एवमुदानस्य प्राणापानयोः व्यानापानयोः उदानापानयोः च सहान्यान्यावरणवशानि पञ्चविंशति
नि प्राणस्य हृदाद्दशभेदा भवन्ति उदानस्य षट् व्यानस्य द्वौ एवं प्रानस्पाद्यानादिभिर्विभिर्न्यान्यावरणेन षट्
उदानस्य द्वौ प्राणस्योदानादिभिश्चतुर्भिर्द्वौ तान्यान्यावरणे द्वे भवतः तेषां प्राणादीनां विज्ञादिभिर्हृदय
मिश्रा हृतनां तन्महादश प्रकाराः । एतान्यमिश्राणा चत्वारि शतानि विंशत्युत्तराणि भवन्ति एवमन्यद्यावरणं निरुध्य ५३

॥ अथास्य पूर्वरूपाण्याह शिरोगुरुत्वादिकं तस्मिन् रक्तपित्ते भविष्यति सति भवति छर्दिते
वमने वैमत्स्यं जगुः श्वासश्चेव प्रावस्थायां न तूर्णं दर्शितत्वं रक्तवर्णं कारयस्यति न च रक्तपि
त्तं त्रिविधमूर्ध्वगमधोगमुभयमार्गगं तत्रोर्ध्वगमाह ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मे
ढ्रयोनिगुदैरधः रक्तपित्तं नासादिकुपितं नासादिभिः सप्तभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते ॥ अधोगं रक्तपित्तं

प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धू
मकोऽम्लकः छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः लोहलोहितम
त्स्यामगंधास्यत्वं स्वरक्षयः रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु नीललोहि
तपीतानां वर्णानामविवेचनं स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति

मेढ्रयोनिगुदैस्त्रिभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते प्राणिनां हुङ्कः एकवदित्यस्य प्राथम्यकत्वाद्बहुवचनमत्र
दृष्टं तथा रोमकूपैः समस्तैश्च ग्रहणात्तासादिकर्णमेढ्रयोनिगुदैरुभयमार्गगं तद्रक्तपित्तं प्र
वर्त्तते ऊर्ध्वमधोगं रक्तपित्तं साध्य यस्मात्कारणात्कफानुबन्धिकं जायते न हि विरेचनसा
धनं साध्यते ने[illegible]त्रसाधनं चिकित्सितं तत्त्वोर्ध्वगं रक्तपित्तं बहुदोषबंधं यस्मात् बहुदोषबंधमनेकसाध

नं मधुरकषायतिक्तद्रव्यसाध्यत्वात् ॥ अपि च यस्माद्विरेकः पित्तस्य वरौषधं तथा चोक्तं वि
रेचनं पित्तहराणामिति यथा यस्मिन् रक्तपित्ते आधौ कफानुबंधिनि कफस्य विरेचनं शुद्धिकृत्
शोधनं कर्तव्यमतो द्वितीय ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यं कषायाः स्वरसकल्कशृतशीतफांटाख्याः समा
हृतापिहितास्त्वाधिनिप्रकृतित्वात् ननु दोषप्रविकृतिहारेण दोषशमानत्वात्तेषां ॥ अथ वा केव
न सकुष्टतं रक्तलोपादिसंबंधिनो व्याधिप्रतिपक्षाः तथा सत्त्वाद्दोषप्रतिपक्षाऽइति श्लेष्मणोपि

ऊर्द्धनासास्यकर्णाक्षिमेढ्रयोनिगुदैरधः कुपितं रक्तपित्तं समं मलैस्त्वलन्नाववर्तते ऊर्द्धं साध्यं कफा
द्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधं ॥ अनुबंधी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृ
कषायाः स्वादवोप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधोयाप्य
चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनं स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुबंधी चलो यः स्यात्तत्र तेनैव वमनेन त

हिताः ॥ अपि शब्दात्तिक्ताः स्वादयो विशुद्धो वा नात्यर्थं दूषितः श्लेष्मणो यस्य तस्य किंपुनः तिक्ताः कषायाश्च
वेत्यर्थः तस्य च ऊर्ध्वगस्य रक्तपित्तस्य साध्यत्वं साधे ॥ अथ वा नेहतो न सामर्थ्यहेतोरत्यप्राणादिना साध्यप्रतिप
क्षत्वाच्चेयमिति सर्गात्स्वभावतः कफघ्नाः ॥ अधोयाप्यमधोगं रक्तपित्तं याप्यं कस्मात् यस्मात् बलाद्धानात्
न रक्तपित्तं प्रच्छर्दनं वमनं तेन साधनात् तथा ॥ स्वल्पौषधं चिकित्सितं यस्य तत् स्वल्पौषधं तेनोर्द्ध्वगं रक्तपि
त्तं वचनं बह्वौषधं कथमित्याह यस्मादधोगं रक्तपित्तं वमनं पित्तस्य न च वरौषधं ॥ स्वल्पौषधत्वे हेतुमाह

तस्य॰ अधोगतस्य रक्तपित्तस्य मधुर एव केवलं कषायसहितो वा पथ्यानि तिक्तकषायाश्च तेषां वात दृषर
प्रकोपकारणत्वात् उभयायनमार्गे हि प्रवृत्तं कफमारुतसंसृष्टम् असाध्यं ॰असाध्यत्वे हेतुमाह
॰शमनक्रियाकर्तुम् अधोगतस्य प्रतिलोमम् ऊर्ध्वगतस्य रक्तस्य तदशक्यं प्रतिलोमस्य तस्याभावात् प्रतिलोमत शाकार
तस्मात् उभयपथात् रक्तं रक्तपित्तम् असाध्यं ॰अभावात् दोषौषधस्य च वमनदोषे औषधीयं वमने अस्ति दसाध्यं ननु
कथमेवम् उच्यते इत्याह विट्विति यस्मात् तदस्य संशोधनं प्रतिलोमं गतं नाकिंचिदस्ति एव प्रतिलोमगं
शोधनं तत् रक्तपित्ते भिषग्जितं मोक्षधनं चैतत् तावत् यत् नमोक्षधनं संभवति कुतो हेतोरित्याह पु
उभयवमनार्थं दीयते पतनाय चाधोमार्गेऽपि प्रयुक्तः यादीयते तदानीम् ऊर्ध्वभागप्रवृत्तं रक्तं प्रवृद्धं संपद्यते

कषायाश्च हितास्तस्य मधुराएव केवलं । कफमारुतसंसृष्टम् असाध्यम् उभयायनं । नहि संशो
धनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिलोमगं । शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितं । एवमेवोपश
मनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ ॥ ॰प्रशमकप्रतिलोमप्यतास्माभावादोषधस्य च १२ टूट

॰अधार्डूमार्गापि वमनयाविरेचनमुपयुक्तं तदाधोगरक्तपित्तं वर्धते एवमस्य प्रतिलोममोक्षधं शो
धनं न संभवति तस्मात् दोषधस्याभावः ॰भिषक्जितमिति भिषजि शाहं तत्कष्टाद्विपत्तेनालिता
द्धाभावात् वायमेव अर्वाचीनम् अधो यातं रक्तपित्तस्य संशोधनं रूप मोक्षधं साभवेन शमनं रू
पं मोक्षधमस्य शमायं भविष्यति तस्याभावो दोषधस्यैवेत्यत्र मुदितम् इत्याशंक्याह एवा शोधनम
साध्यायनस्य शमनायन संभवति तथाशमनमपि यद्दोषघ्नं तदप्यनस्य शमनं न संभवति
कुतो हेतोरित्याह संसृष्टत्वादिति यस्मात् संसृष्टेषु त्रिषु दोषेषु पस्मर्जितं शमनं न ट्ठि
ते तदा संततृणापतलपत्नचाहिविधं तत्रयदिसं तत्तालांहलशमनमधोमार्गप्रवृत्ते

२४ क्तपित्तदोषोपेतयापामारनरांत्यर्थमुपभुज्यते नदानान्यार्थानिकुर्वतोरक्तपित्तविकारकारक 42
एव क्षेत्रमणांवृद्धस्य संघातः ॥ अथ यापनवर्णनम् ॥ हि भाग प्रवृत्तिदोषावपद्यते पाकप रांत्यर्थमुपभु
ज्यते नराणां निदानानिकुर्वतः रक्तपित्तस्य कारणं वायुप्रकोपयेन्न च उभयात्मकमेकं
नृसिंहस्य पव छिन्नमाहि यत्नयोजितमुनयापनस्य रामनायनस्माद् उभयापनमसाध्यं
तस्मिन् रक्तपित्ते दोषानुगमनं वातपित्तश्लेष्मणामनुसंबंधात् रागस्य धर्षि धुक्ते वातात्मा

संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वेष्वनुगमनं हितं २४ तद्दोषानुगमनं शिरामूलदुर्बलरूपेण
उपद्रवाश्च विकृतिज्ञानं न सुखावाधिकं २५ आशुकारी यतः कालम् अकालि प्रवर्तति

वारलांस्तामत्यादि तथानि दिष्टेन लक्षणेन लक्षितं लक्षणेन उपद्रवाश्च विकृतिज्ञान
तालक्षयेदिति यज्जं विकृतिज्ञानशब्देन विकृतिज्ञानोपद्रवलक्षणे तेषु चोपद्रवेषु
मध्ये यः कासश्वास उपद्रवः स आशुकारी शीघ्रं मारयति यतोऽनन्तमेव रक्तपित्तनिदाना
नंतरं प्रकर्षेण निदानप्राक्रूपादिभिर्वर्णयति भाति प्राप्तिनिरुक्त रामायनमः
२५

पृथक् कदाचित् स्वयं कृतो वै कस्य यस्तोकः इति कासाः पंचैव स्मृताः ननु यद्येवं चैवक
सात्मकत्वमलिङ्गमस्ति केवलानिलजे कासे स्वेदरोहाद्युपाधिरेहि इति न ह्यन्यसदा
वपुःक्षोभातिकः कासो अभिहितो पित्तजनित्रिभिरपि पृथग्वा न्ताः कासाः स्युः पापि
तकासे तु कफवमने सर्पिर्बाहितेन यापि पित्तकासे तु कफेन न वातामधुरैर्युक्तां युक्त्याहि
कायपुष्टिं नरेतनत्पूर्वापरव्याहतमित्र पूर्वोक्ताले कासाः पंचैव एवं स्मृताः क्षयाक्षताश्च
लुखामा आमनरवातिके कासे कदाचित् दाहा रवशात् पित्तेनानुबंधः कदाचित् श्लेष्म

पंचकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे
बलिनश्चोत्तरोत्तरं । तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूररोचकः ॥ १८ ॥
शूकपूर्णाभकंठत्वमर्बुनोऽभिहितोऽनिलः

तत्रायतने पित्तकासे न पैत्ताहारवशात् कदाचिद्धानेनानुबंधः कफकासे येन हृद
हारवशाद्धानेनानुबंधः कदाचित् पित्तेनेति न किंचिदवद्यं पूर्वापरव्याहतत्वं । सर्वे एव का
साः उपेक्षिताः चिकित्सां विना क्षयाय संपद्यंते उत्तरोत्तरं च यावत् स्यात् कर्षितात् क्षु
तजोपेक्षितः क्षयाय पवेति बोध्यं उत्तरोत्तरं चैते कासा बलिनः तेषां कासानां भविष्य
तामुत्पत्स्यमानानां गलकंडूः स्वरभेदः तथारोचकः तथा शूकपूर्णाभकंठत्वं च भवति
अधुना सर्वकासानां संप्राप्तिं दर्शयति तत्रैव तु कासे प्राणवायोः धस्तादभिहितः

विशेषणत्वं तेनहेतुनऊर्ध्वप्रवृत्तोनानेनेत्युक्तमनलोरः प्राणवान्स्मिन्नुपमिसंस्पृज्जनन्नभि
घज्यमानः तथाकेत्वस्पृजत् अनेनेत्याहारः स्यात्तोस्मिन्पूर्वमलकरोहार ग्राधमाण
ततोनेनेत्संगात्समवीनत्ववानुत्रियाल्लिव ऊर्ध्वप्रवर्तयान्निव तथाग्रहितत्वोत्रिप
ल्लिववहिरिवधारीरान्तरयत् तथापृष्ठमुरस्यपार्श्वचप्रविष्टयत्समन्तादुर्वत्रिकेणश्चवर्ते
त किंभूतः मिल्लकांस्यवमधनिः ततुल्यशब्दः कथमेकस्पवायाकासमप्राशोमना

ऊर्ध्वप्रवृत्तः आपादतलान्मस्तके च संस्पृशन् शिरःप्रान्तेस्मिन्संपूर्य ततोंग
न्य शिरल्लिव शिपल्लिवा हिरतो पृष्ठमुर पार्श्वचप्रविष्टयन् प्रवर्ततेसवत्रिकेणभिन्नकां सू
स्यमधनि हेतुभेदात्मनोधानभेदो वोष्ठासरहस्यः पहुँजाशाहवैषम्यकासामानोत्पाद्यतेनदा

मनेनवस्तुपत्नाकामरकृधुनोनोत्पाद्यतेऽस्मादाह हेतुभेदान्निदानविशेषात् कामसंभागेव
नैमानस्यवायोः प्रतीघातभेदः अस्माहारविशेषः किंभूतस्य वायोः सरहस्योवेगवतो
रूपस्मात्ततस्मात्दुजाशाहृपाः स्थूलस्यः वैषम्यं नसममनाकासामानोत्पाद्यते अन्यादह
शेगरकशाहोवानकासे अन्यादस्यावतोषकासंपुः अधुनावातकासस्यनिदानाद्दिनिर्देशार्थमाह

वानलेवातः कुपितः स्युक्षोभः कंठवक्रतां करोति हृदादिशूलं तनोति वेगं कीड़ाश
हपुजं स्युक्षं चक्रासंकरोति वानलेऽत्र इति निर्दिष्टाः ॥ अस्यार्थ वानलेः कुपितोवायुरिति वा
त्र ॥ अन्यच्चापि हिकासेक्षीणवलेः कुपितस्यवातस्यानुरागस्य कुपितवातगतनरे लग्ने
कास्मात् जन्मासम्भवः कोपस्तु कोपकारणं विनावयायपदोषात्तत्र जायते तस्मा
तस्मादुक्तानि वानलेः कुपितइति बोध्या तथासवायुः अंगे हर्षयति तथाकंपयु

कुपितोवानलेवर्तिनः स्युक्षोभः कंठवक्रतां हृत्पार्श्वारःशिरःशूलमोदःक्षोभः
स्वरलयं करोति स्युक्षुकासं चमहावेगत्वजायते सौराग हर्षोकंपस्युक्षचुक्षा
स्युक्षत्वानाव जेन पित्तात्मिनाहिकपतानिक्षासन्ततरोमभः पित्तासक्तुवम
नेनस्मावेस्वर्यपमकोमदः अततेका सवेगतज्ज्ञातिक्षामिवदर्शने कफादुरोत्पर [illegible]
कमर्दहृदयंक्लिम्मितगुरु कण्ठोपलेपसदनपीनसच्छर्दिरोचकाः रामहर्षोपनःक्लिस्यस्वनः

क्षेकृच्छ्रान्मुत्रात्पतनांबुजेन पित्तात्पित्तकाशानपीताहिकपजादिकं जायते जा
तोवितारकोचिदन्नानमिवकफात्कफकासादुरोत्पत्तरोगित्वादित्तायते पित्तलेः कुपि
तात्पित्तातनथाश्लेष्मलेः कुपितात्कफाख्यनिर्दिष्टमापित्तकासयोनिर्दि
ष्टबोध्य इदानीसन्तकासस्यानिदानादिनिपपति ॥ युद्धवाहुयुद्धमत्युद्धमाद्य

वेष्टांसाहस्तानां कठिनधनुराकर्षणादीनां तैः साहसैः यथावलं शास्त्रानिक्रमेण स
विनैः स्मनमेष्टहृतेन वायुः पित्तेनानुगतः कासं करोति तेस्यैतिनि सर्वेनाम्ना
शाकटहस्त्यश्वादिसाधनं तथा ह्यभावलगुरुभाराद्यमनवेगवल्लसीप्रतिस्थान
स्वरणादिकमुरस्तनेनस्यावलं स्नेह्यतोपित्तानुगतमात्रलवबवायाः रूपिकोत्वं प्रतिपा
ले दयन्ति तएवाह बली निपित्तानुगतः कासं करोति तेस्यैतिनि सर्वेनाम्नात्वं तेन व
सरक्तदृष्टं कासं कुर्वन् वायुः कफसंसृष्टोणितं तथा पीतं कुपितं पूतिगंधवहृष्ठीवन व

पुष्टादौ साहसैः स्वैः साविनैः यथावलं २६ उरस्यंतः [illegible] सतवायुः पित्तेनानु
गतो बली कुपितः कुरुते कासमकफं तेन सशोणितं २७ पीतं एवावस्युष्ठं वनंपि
तं कुपितं वहु ष्ठीवन कंठेन रुजताविभिन्नेने वचारसा सूचीभिरवतीरुला
भिस्तुद्यमानेन शूलिना पर्वभेदज्वरस्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् पारावतइवाकू
जनपार्श्वशूलीन तामेव रमाहोर्यदृचिः पर्वाबलवर्णाग्नि हीयते २८ क्षीणस्यसास्यस्ततो

तथा कुपितवायुर्वसानकफं गुरुः स्थावेष्ठुष्टं तथ्यितंपित्तेनष्टीवन् तथा कंठेन र
जतास्मलवनात तयोरसाविभिन्नेन चाहिधववितीर्णेन तथाभ्रूचीभिरवतीहत्याभि
स्तुद्यमानेन शूलिना रुजायुक्तेन वस्तसाधपलक्षितः पर्वभेदादिमान् पुरुषस्तथा
पारावतइवाकूजन् भयतेस्या हेतुर्न तथा स्तक्रमेणवीर्यादिहीयते क्षीणस्यसास्य
सास्तकमत्रतासाल १९ कट्टीनहृक्षेति इदानीक्षयकासलक्षणानिर्स्त्वपति

वायुः प्रधानो बलीयस्त्वात् ते वायुप्रधानाः तथा कुपिता नाहारैः कृतैर्धातुभिर्वा नातिदूयः कासं कु
र्वन्ति कैः कुपिता यक्ष्मायतनैः तैः षड्भिः सांद्रिभिः तेनानंतरं पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं तथा ह
रितलोहितं ष्ठीवेत् तथा पार्श्वे लुंच्यते इव स्थानात् प्रच्याव्यते इव हृदयं च पततीव स्वस्था
नात् तथा उष्णकांक्षितो अकस्मादनिमित्तमनरोगोष्णशीतेच्छा भवति कदाचिच्छीतेच्छा
विना समभिलषति कदाचित् उष्णं तथा बलक्षयो भवति तथा बह्वाशित्वाद्
पः स्तुततोऽनंतरं सर्वाणि क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति इत्येष क्षयज

वायुः प्रधानः कुपितो धातुर्नैवोराजयक्ष्मणः कुर्वन्ति पूर्वमायतनैः कासं ष्ठीवेत् क
फं ततः पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितं लुंच्यते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव
च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः २२ स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीम
द्दर्शननेत्रता ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च २४ इत्येष क्षयजः का
सः क्षीणानां देहनाशनः याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ २५ सिध्येतामपि

जः कासः क्षीणानां याप्यो वा देहनाशनो भवति अभिनवो तु तौ नवोत्थितौ पुनः क्षय
क्षतजकासौ बलिनां सिध्येतामपि न केवलमसाध्यौ याप्यौ वितु पादचतुष्टयेन युक्तत्वात् कु
तः सिध्येतां सनातनौ चतुष्पात्संपत्तेरित्यर्थः इदानीं क्षयादीनामपि कासानां साध्य
याप्यत्वं पादचतुष्टयेन युक्तत्वात् कुतः सिध्येतां सनातनौ चतुष्पात्संपत्तेरित्यर्थः इदानीं
क्षयादीनामपि कासानां साध्यासाध्यविभागं निरूपयति ॥ ॥ पृथक् दोषैर्वातपित्त

48

२८

ग्लेष्माभिभूतोनात्रयः कासाः न समसाध्याः पुनस्तरकालमाहारविहारादिनामिथ्याभि
ष्वलस्तलाः संयत्नाः नेयाप्याः किं सर्व एव मिथ्यन्नहालोस्नपिप्याया इति सर्वेगनहल्यान
प्रतिपाद्यति सर्वे कासाः साध्याः उक्ताः पृथक् दोषजाः स्रोपि जरसा जरयाहनुभनयाः स्य
विरस्यास्नन्नाप्याः वृद्धानां कासः स्ववयाप्यानां नथा वा व विशेषनहे वृद्धाया प्याना

हृ।

मिथ्याप्याप्याया सर्वे जरसा स्थविरस्य च २९ कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वर
सादादयो गदाः भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ३० इति श्रीसिंहगुप्त
सूनुना वाग्भटेन विरचिते अष्टांगहृदये कासनिदानं तृतीयं ३

न

मितिसासाहित्यादि यतः कारणात्कासादुपेक्षया सहकारिकारणभूतया श्वासादयो रोगा
भवन्ति तस्मात्तं कासं त्वरया शीघ्रमेव जयेत् आदिशब्देन पीनसादयो यस्मिन्निदाने उक्ता
गृह्यन्ते ३० इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीका
यां निदानस्थाने तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ओम्॥

२८

कासनिदानानंतरं श्वासनिदानारंभे पूर्वं हेतुः कासानुपेक्षया श्वासो भवति तथानंतरमुक्तं का
सात् श्वासस्तथैव हिक्कायाः हि तस्मात् श्वासनिदानारंभो युक्तः श्वासेन सह एकहेतुकत्वात् हिक्कायाः
कथनं युक्तं ननु कृतं कारणं बहूनि श्वासैकहेतुः आनुपूर्व्याद्धिक्का ॥ अथातः इति एवं बद्धा रोग
अथ श्वासस्य निदानानि लक्षयन्ति कासाधिक्येन श्वासो जायते इत्यतद्दृष्ट्या प्रथमं निदानं
तथा पूर्वैर्वा सर्वरोगनिदानानां केवलानां हिक्काश्वासकायने ऽस्मिन् अपरोहि भिन्नत्वेन केवलमेतैः या
वदामातिसारादिभिः ॥ आमातिसारेण वमथुना विषेण पाण्डुरोगेण ज्वरेण च श्वासः स्यात् इति कारिकेनुनयवि

॥ अथातः श्वासहिक्कानिदानं व्याख्यास्यामः ॥ कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ॥
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥ रजोधूमानिलैर्मर्मघाताद् अतिहिमाम्बुना ॥ क्षुद्रक
स्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ प्राणोदका
न्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं ॥ प्राग्रूपं तस्य
हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥ आनाहः शङ्खभेदश्च

दो भवेत् ॥ अधुना श्वासस्य संप्राप्तिमाह कफोपरुद्धेत्यादि गमनं मार्गो यस्य स एवं तथापि वि
ष्वगास्थितः समन्तात् देहमाप्य स्थितः श्वासं कुरुते किं कुर्वन् प्राणोदकान्नादिकं च ॥ स्रोतांसि
वाहीनि येषां तानि स्रोतांसि दूषयन् दुष्टानि विदधत् यतो दुष्टः कुपितः तथा उरसि स्थितः उर
स्थः किंभूतं श्वासं आमाशयसमुद्भवं आमाशयात् समुद्भवो जन्म यस्य तमामाशयसमुद्भवं शास्त्रकारा
श्चैवंविधां संप्राप्तिं दर्शयन्ति यदोषधवाताजितं संपन्नं तावन्नन्तरं प्राणस्थानं प्राप्तायतनं एवं सर्वरोगा
णामपि संप्राप्तिं अनुरूपमोषधं रोगापशान्तये इति विस्तरः पवनो विष्वगास्थितः इत्यनेनैवोरःस्थत्वे लब्धे उरःस्थ इत्यनेन प

तस्यैवंविधस्यापि श्वासस्य पूर्वरूपं हृत्शूलादिकं शोषखभेदावसानं तत्पंचसु श्वासेषु मु
जमरत्नपवनप्राणायामासान्तिभाजनैः क्षुद्रारब्धश्वासैकरान्ति प्राणायामाख्यायामादिरूपः
तेन तथाप्रतिभाजनेन प्रवितः प्रकर्षेण क्षुद्र इति उन्मार्गगामी कृतः कोपितः इत्यर्थः

तत्राप्यासान्तिभाजनैः प्रवितः प्ररूपेण क्षुद्रं स्वयं संशमनेमरस्त ५

स्वयं

किंभूतं श्वासं संशमनं चिकित्सां विना किंचित्कालान्तिवाहनेन शाम्यतीत्यर्थः प्रचि
रकालावस्थापि ज्ञात्वा यं संशमनादत्स्वबलत्वाच्च क्षुद्रसंज्ञोयं ५ राम राम ॥॥

स यतनमकं लक्षयति पवनः प्रतिलोमं विपर्ययं कृत्वा स्रोतांसि गच्छन् श्वासं करोति तथा च
श्लेष्माणमुदीर्य ऊर्द्ध्वं प्रधानं यथा शिरो ग्रीवां च परिगृह्य समन्तात् हीत्वा तथा उरः पार्श्वे च पीडयन् तन्निर्गच्छन्
कासं पीनसं श्वासं च नीवृद्धं गतं तथा प्राणप्रपीडनं करोति प्राणप्रपीडकत्वात् पुरुषं प्रताम्यते येन त
स्रोतस्त्वात् स प्राणप्रपीडको श्वासः तस्यातिवेगस्यातिवेगेन बलेन पुरुषः प्रताम्यते दुःखी संभवत्य
ते श्लेष्मणस्तरुद्धत्वात् ग्लानः अनन्तरं वाह निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी तत्र तमकश्वासी शयानः
शयानस्य मासीनस्य हृदि दुःखेन मुहुः श्वसिति नित्यं दुःखवेदितः एतत् स्वास्थ्यमृच्छति
नीरक्तवर्णा ग्लाति उच्छ्रितेनाक्षिणी यस्य स उच्छ्रिताक्षः बहुधौ हि तमकश्वासिनि वक्ष्ये उच्छ्रि

प्रतिलोमं यदा गच्छन् उदीर्य पवनः कफं परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च पीडयन् ६ का
सं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषां करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं ७ प्रताम्यत्ते
स्यवेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ८
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ९
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्द्धते स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् १०

नान्त ऊर्द्ध्वं कं ललाटेन स्विद्यता स्वेदयुक्तेनोपलक्षितः भृशमतिशयेनार्त्तिमान् पीडावान्
तथा विशुष्कमास्यं यस्य स एवं मुहुः पुनः पुनः श्वासो यस्य स मुहुः श्वासी उष्णं कांक्षत्यभिलष
ति तथा सवेपथुः कम्पवान् स तमको मेघादिभिः एवं कृतैर्यादि श्लेष्मलैर्गुर्वादिभिर्वर्द्धते वृद्धिं
याति मेघशब्देनात्र मेघगर्जनं गृह्यते मेघान्तमनं वर्षणं च तेन मेघान्तमनेन वर्द्धते तद्वत् प्रागुक्तेन कालेन
वर्षणेन च वर्द्धते एवं शीतशब्देनापि गृह्यते शीतलः प्राग्वातः कालाहेमन्तशिशिरात्मकस्तथा
शीतगुणयुक्तौषधाहारविहारादिस्तेनाभ्यन्तरापि विवर्द्धते एवं तमकः श्वासो याप्यो नासौ सुखसाध्यः

मा॰ ३॰

52

कृछ्रसाध्यो वा दुर्बलस्य पुंसः स एव साध्यमतेऽस्य नो बलवतः पुंसः साध्यो वा भवेत् संभाव
नायां लिङ् साध्यत्वेन संभाव्यत इत्यर्थः १० स एव तमकः स्तमकः ज्वरमूर्छापिपासाभ्यः आभवेत् शी
तैश्चौषधाहारविहारैः शाम्यं च मेघकाले तनमकश्च वर्द्धते तेन स तमकः प्रतमक उच्यते ॥ प्रत
तमकस्येव भेदः इति वद्ध त्वाससाना नास्त्रकं ॥ अथ छिन्नलक्षणमाह छिन्नात् स्वासाद्दिदि त्पुरा
ने ह्नन्नानरः स्वसिति नानिरंतरं मर्मच्छेदरुजार्त्तदित्तिः तथा सहस्वेदमूर्छाभ्यां वदे

"ज्वरमूर्छापरीतः शीतैः शाम्यतितमकस्तु सः" छिन्नात् स्वासितेविछिन्नं मर्म्म
छेदरुजार्हितः ११ सस्वेदमूर्छासानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ॥ अधोदृग्वि
प्लुताक्षश्च मुह्यन्रक्तैकलोचनः १२ शुष्कास्यः प्रलपन्दीनो नष्टछायो विचेतनः"

ते सस्वेदमूर्छा तथा ॥ आध्मानवान् दाहश्च निरोधश्च दाहनिरोधौ बस्तौ दाहनिरोधौ बस्ति
दाहनिरोधौ तौ विद्येते यस्य स एव ॥ अधोधःस्थानं दृक् दृष्टिर्यस्य स एव तथा विप्लुते एकव्या
नवस्थिते ॥ अक्षिणी यस्य स एवं तथा विप्लुते एकत्रानवस्थिते ॥ अक्षिलोचनौ यस्य स एव तथा
मुह्यन् मोहं गच्छन् तथा रक्तमेकं लोचनं यस्य स एव तथा शुष्कास्यः सन् प्रलपन्
तथा नष्टकांतिर्विचेताश्च

नि॰ ३॰

ऽधुनामहदारव्यं हस्तमंललहयति महतामहामेनादैः पुरुषा महतानादेनशाह्वेन स्वसन्निधा
वन कर्णौ शंखविशिरौ निद्रा निजानंनत्वावबोधः ज्ञितानवर्णस्मकैशलंक्षयेन कल्लन उ
ह्यमानः उत्कम्प्यमानः संरब्धः सद्युमितः ऽथयार्द्धेलहलाणेघमाह उद्दीरव्यास्तामादी
र्घमर्द्धस्विमिति उद्धेहस्तानंस्पृशपुनरधोनिस्त्रासवनृन्स्तामप्रत्याहरति नथाऽग्रमुखस्ता
मपुनरउर्द्ध्वदीर्घहस्तमस्पृशत्पुनरधःप्रत्याहरति पुनरेनःप्रवेशयितुं उत्क्रान्ति नैवमस्मि
न्नर्ध्वहस्तासस्न्यर्थः किंभूतोनरा ब्रह्मादित्याह भ्नकाम्माहि भ्नेकणाऽनावृतानि मुखा

महतामहतानादीनां नादेन स्वसन्निकम्पने उह्यमानः संरब्धो मत्तहर्षमदवानिशं
सणेष्टलानविलानोविभ्रांतनेनपतानननः वद्गःसमाक्षिपन्बद्धमूत्रवर्चोविशीर्णितावृ
मुखकंठांगुहृदंगुदानकर्णोशंखशिरोनि र्गताः १५ दीर्घमर्द्धस्वसिताहीन्त्नप्रत्या
हरत्यधः भ्नकाववनमुखस्रोताः कुट्टुगंधवहार्दिनः १६ उद्दिदक्कवीज्जनेभ्रांतनम
क्षिप्तीपविनःक्षिपन् मर्मसुछिद्यमानेषु परिदेवीनिरुद्धवाक् १७ राम ॥

न्नेषधंतानि एवंभ्नेकणावृतमुखानिस्त्रोतांसियस्यसएवं नथाकुट्टुगंधवहेनकुपितमरुता
ऽर्हितःपीडितः नथाउद्दीदक्कदृष्टिर्यस्यसउद्दिदक्क नथाऽप्रक्षिप्तीपवनैः समन्तात्क्षिपन् भ्रां
तकृत्वावीक्षते नथामर्मसुछिद्यमानेषु परिदेवीदुःखार्त्तैःप्रपद्यते नथानिरुद्धवाक्
ऽतःप्रविष्टवागित्यर्थः १७ एतेनमकारादयःस्तासाऽप्रयात्ताऽप्रस्फुटस्पाःसिद्धापुष्प्लिके

स्यमानाः वातकफाः स्मृत्युक्तलक्षणाः पुनर्ध्रुवं निश्चितं प्राणहराः स्युः ॥ अथ हिध्माश्वासरूपं दर्शयति गंभी
रेत्य एकशब्देन तुल्यार्थः श्वासानां तुल्यहेतुत्वादेकयोः यस्माद्धिध्मानां ततः श्वासानां हेतुः कासवृ
द्ध्याभवेच्छ्वास इत्यादिग्रन्थेन प्रतिपादितः स एव हिध्मानां हेतुः श्वासानां प्राग्रूपं हृत्पार्श्व
शूलमित्यादि तदेव हिध्मानां तथा श्वासाः पंच हिध्माश्चापि पंच श्वासानां प्रकृतिरामसन्तंकार
णं कफपरद्वारमनइत्यादि विशेषपरिविशिष्टः प्रवनस्तादृश एव वातो हिध्मानां प्रकृतिः
श्वासानां संश्रयश्चाश्रयो यमधिष्ठाय संभवन्ति श्वासाः यथाश्रमाशयसमुद्भवमिति

एते हि हिध्मादुरबक्ता बक्ताः प्राणहरा ध्रुवं श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंस्थानप्रकृतिसंश्रयाः १८
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च गम्भीरा च मरुत्तेनेनरस्याणुक्रिसंविनैः १९ रूक्षती
क्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः करोति हिध्मां मरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां २० शमसात्म्या
न्नपानेन या प्रयाति वसान्नजा

स एव हिध्मानां प्रापिकत्वं चास्य कोष्ठे ऽनुभूतात् दम्भुन्पत्तेः क्षुद्राद्याः तदेवं श्वासानां तुल्यादे
नो ऽस्य हिध्मानां हिध्मेत्यादि भक्तोद्भवाद्याः पंच हिध्माः ५ निशाह्वा प्रवच्छेदे समुच्चये एवं गं
भीरा चेत्यत्रापि भक्तोद्भवां लक्षयितुमाह तत्र तासु हिध्मासु मध्ये ऽन्नजां हिध्मामेवप्र
कारां मरुत्करोति किंभूतो मरुत् अन्नपानैः प्रपीडितो बाधितः किंभूतैः रूक्षतीक्ष्णख
रासात्म्यैः साम्यादप्रवहत्ते तत्पानैः यात्रुकमसमनवस्य प्रयुक्तायाद्यद्यथासेवितैः किं
भूतां हिध्मां अरुजां पीडयारहितां मंदशब्दां मंदस्वेगां तथा क्षवेन क्षुता अनुगतामनुबद्धां तके
वलमेव लक्षणा पनाया सा अन्नजा या च सात्म्येनान्नपानेन शमं याति सा ह्यन्नजेव अत्र चान्नपा
नैरिति हेतुनिर्देशः अरुजां मंदशब्दां क्षवानुगामिति लक्षणनिर्देशः शमसात्म्यान्नपानेनेत्युपशयनिर्देशः

अथ हनुदार्ढ्यं लिलयिषुराह आयामात् आयामात् पवनः स्वल्पप्रक्षेपात् हनुदेशात् हनुद्वंगं हिध्मां प्र
वर्तयेत् हिध्मायाम् किं भवति जत्रुमूलात् प्रकर्षेण विरहन्तं जालं अतएव हनुदन्तादस्ववेगां
तथा सदन्ताविरजाकरी सा च आयामस्वते आयामं कुर्वतां वृद्धिं याति भुक्तमात्रे च सद्यो भुक्ते
मात्रं एवं सद्रुतं याति अधुना यमलाख्यं आह चिरेण कालेन आहारपरिणामान्मुखे प्रमा

आयामात्पवनः क्रुद्धः हनुद्वं हिध्मां प्रवर्तयेत् २१ जत्रुमूलप्रविरहनामलावेगान् सद्वंवसा
वृद्धिमायाति आयामतो याति भुक्तमात्रे च माद्दिवं २२ चिरेण यमलैर्वेगैराहारे याप्रवर्तिने
परिणामान्मुखे वृद्धि परिणामे च गच्छति २३ कंपयन्ती शिरोग्रीवमाध्मानस्यातितृष्णतः
प्रलापच्छर्दितीसारनेत्रविप्लुतजृंभिणः २४ यमलावेगिनी हिध्मा परिणामवतीच सा

अन्नपरिणामे तथापरिणामे वा आहारस्य या वृद्धिं गच्छति यमलेऽस्यवेगैर्नेकबलैर्या प्रवर्तते सा
यमलवेगप्रवर्तनात् यमलाख्या हिध्मा किं कुर्वती सा प्रवर्तते शिरश्च ग्रीवां च कंपयन्ती किं भूत
स्यनरस्य आध्मानस्य तथा अतितृष्णतः तथा प्रलापादिमतः सेवायमलावेगिनी सैव परिणा
मवती इत्येवं संज्ञा तु यमस्याबोध्या ७ महाहिध्मांव्याचिख्यासुराह स्तब्धमिति

३२

लब्धं मधुरं संशब्दं गुरुं च यस्या तस्य तथा विधस्य पुरुषस्य महाहृदि धारा प्रवर्त्तते तथा सावे
विलुप्ते च लेच हृत् भीपस्य तस्य तथैव दासि दंपकु वीणा प्रवर्त्तते तेनुदेहे लभयतीति निश्चलं कु
र्वती तथा वाचे लभयती मूकत्वं वाचः कुर्वाणा स्तंभिनी संज्ञा च मुंचती स्तं नित्यं तया रव
हरणं विदधती ॥ तथा मल्लस्य चतुर्विधस्य मार्गे रुंधती तथा मर्म्मस्थलं हृदयादीनां घट्टने
मर्म्म घट्टनं चालनं कुर्वती तथा पुष्टेन तनमनं तथा रोगं शरीरस्य कुर्वती महाहृदि धारा प्र
वर्त्तते इति पाठः तथा महत्मूलं मुख्यं ज्ञानं कारणं यस्याः सा महामूला तथा महाशङ्का महादे

लब्धं मधुरं संशब्दं गुरुं यस्य तच्छ्रुतिभ्युत वसुधः लभयतीति तत्तुवाचे स्तंभिनी संज्ञां च मुंचती
रुंधती मार्गं मल्लस्य कुर्वती मर्म्मघट्टनं २६ पुष्टेन तनमनं रोगं महाहृदि धारा प्रवर्त्तते
महामूला महाशङ्का महादेव गामहाबला २७ वक्तारा याद्दोनामभेदा पूर्वविद्या प्रवर्त्तते
तद्रूपा सा समुद्र कुर्यात् जृम्भा मंगप्रसारणं २८ गंभीरेणानुनादेन गंभीराणां सुसाधपेन

गामहाहाला चैवं भवति एतेषां विशेषणे स्याः शोभानाम हाधिरे योज्यते २९ ॥ अथ गंभीरं
लक्ष्यति वक्ता राया नामभेरधस्तादय वाना भेना भेदेशा या प्रवर्त्तते पूर्ववदिति महाहृदि धारा वर्त्त
यथा महाहृदि धारा लब्धं मधुरं संशब्दं गुरुं सत्यादि विशेषण विशिष्टा प्रवर्त्तते तथैव पंचतया मनस्य पु
रुषस्य सादि तथा तद्रूपा तस्य महाहृदि धारा या समुद्रस्य पलसणं यस्याः सा तद्रूपा महाहृदि धारा तस्य
इस्मात्धिकलक्षणं मुहुर्जृम्भा तथांगप्रसारणं कुर्यात् गंभीरेणानुनादेनेति ॥ अनुनादः प्र
तुरणेन घंटादीनामिव गंभीरेणानुनादेन हेतुना गंभीरा स्वयं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाभ्यूर्ध्वं वक्षसि हिध्मास्तम्भध्वे आद्ये द्वे हिध्मे भक्तोद्भवाक्षुद्राख्ये नेसाध्ये चिकित्स्ये साध्यत्वात्
अन्त्ये द्वे महतीगम्भीराख्ये तु वर्जयेन्नोपक्रमेदसाध्यत्वात् आद्ये भवे आद्ये एवम
न्ये क्षिप्रादि नाशयेत् तथा वेगिनीं च यमलाख्यां सर्वलिङ्गां यथोक्तलक्षणां वर्जयेत् तथैव
लक्षणामेव वर्जयेत् यावन्तः सर्वेऽपि हिध्मा एवं मन्तस्य पुरुषस्य प्रज्ञानां वर्जयेत् किंभूत
स्य चिरकालसंभृतानामस्य तथा स्थविरस्य वृद्धस्य तथा व्यवायिनः स्त्रीगमनशीलस्य
तथा भक्तस्य छेदो भक्तच्छेदो भोजननिवृत्तस्तेन क्षतः क्षीणो दुर्बलो छर्दितः तस्य चैव

आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीं २९ सर्वांश्च संचितामस्य स्थविरस्य
व्यवायिनः व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ३० सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं
शीघ्रकारिणः हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ३१ इति चतुर्थोध्याय

र्जयेत् अधुना हिध्माश्वासयोरेकयोगक्षेमत्वात् सर्वरोगातिशायित्वं दर्शयितुमाह स
र्वे रोगा नाशाय स्युर्न केवलं हिध्माश्वासौ विमुपदर्शनार्थोऽपिशब्दार्थः न पुनरेवं शीघ्रवि
नाशकारिणः सर्वे यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रविनाशकारिणौ यस्मात्तौ मृत्युकाले
मरणावसरे कृतालयौ विहितवसती तस्मिन्काले तयोरेवं संभावितत्वाच्छीघ्रमार
णस्वभावत्वाच्च तयोः न चिकित्सायासेन रक्षत्यनन्यभिति । इति श्रीहृदयटीकायां
सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थाने श्वासहिध्मानिदानं चतुर्थोध्यायः ४ राम

श्वासहिध्मानिदानानंतरं राजयक्ष्मादिनिदानारंभेयं संबंधः कस्मात् येन श्वासस्य क्षयजी
नुक्तं हिध्माश्वासयोः श्लेष्मकफपित्तहेमतान्यथा सनिदानानंतरं राजयक्ष्मनिदानमारभ्यते
ऽथ योनि पूर्ववद्व्याख्या । आदिशब्देन स्वरभेदादीनां ग्रहणं राजयक्ष्मा कमुच्यते

ऽथ राजयक्ष्मनिदानं व्याख्यास्यामः । अनेकरोगानुगतो
बहुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा [illegible] क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ।

पश्चाद्दिनिदानमारभ्यते । अनेकैर्ज्वरातीसारादिभिः परिवृतः तथा बहूनां रोगाणां पु
रस्तात्कासादीनां पुरोगमः । प्रधानश्च यथा हि राजा पार्श्वपथ्याद्यैरनुगम्यते तथा
ऽयं रोगो रोगैः राजयक्ष्मत्वात् पश्चान्नृपः । संज्ञा नक्षत्राणां संज्ञा चंद्रमसः तद्यत्तदा नक्षत्रे

नक्षत्राणां सप्तविंशतीनां द्विजानां ब्राह्मणानां च यो राजा चन्द्रः नक्षत्र पुरा पूर्वं सम
वेन पूर्वकल्पे हि राजा हि लक्षणानि सर्वस्य चन्द्रस्य सुरदक्षमतेन वा देवेन वेध्यता मानितः द्
हितृस्नेहवशात् दक्षेण क्रोधप्रजापतिना दक्षेण प्रयुक्तः पक्षात् द्विनिक्षपति नस्माद्राज्ञो यस्मात्
ज यक्ष्मानुवृत्ते वक्ष्यमाणस्य युक्त्या राजाभूत् यस्माच्च राजा हि रोगाणां मध्ये प्रधानके रोगाणी
करणवत्त्वेन यक्ष्मा ततो राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्मा अभिमतो मुनीनां यानि दोषः
न यात् देहस्य ओषधं च न तथा यः क्षयस्तत्सत्कृतिः कारणं ततो देहौषधक्षयकृतेः क्षयः इत्युच्य
ते अनेन वा यक्ष्मव्याधिर्बहुकालस्थायित्वे चिन्त्यते किलायं व्याधिर्बहुतरं कालमव

नक्षत्राणां द्विजानां च राजाभूद्यः पुरा प्रभुः यच्च राजा च यस्माच्च राजयक्ष्मा ततो मतः २
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः रसादिशोषणाच्छोषो रोगराडिति राजनात् २

तिष्ठते न च सर्वान्निगच्छति यावद्देहः क्षीयते औषधान्यपि क्षीयंते न पुनरयं व्याधिरिति देहौषधक्ष
यकृतेः क्षय इत्युच्यते तत्संभवाच्च सः नादित्येन न देहौषधक्षयः अन्यव्यवस्थाप्यते क्षयसंभवजन्मक्ष
यात् सो तत्संभवत्वस्माद्वपि क्षय इत्युच्यते एवमन्यापि व्याधिर्देहौषधक्षयकारी सोपि क्षया ख्य
व्याधेः संभवः कारणं तस्मात् ज्ञायते इत्यर्थः रसादीनां शोषणात् शोष इति भण्यते रोगरा
ट् बहुषु रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैव एवं भाजनेन तस्माद्रोगराडित्युच्यते २

साहसं कायेन बलवता सह यथाबलमारंभः वेगसंरोधो वातविण्मूत्रादीनामुपस्थितानां धा
रणं शुक्रौजःस्नेहक्षयः शुक्रौजसां स्नेहस्य क्षयो विनाशः अत्र स्नेहशब्देन देहस्नेहो गृह्यते देहस्नेहोपक्र
त्वा अयं निर्दिष्टः तथा च मुनिः देहस्नेहपरिक्षयादिति तथा अन्नपानयोर्यथाशास्त्रं यो विधिः
तस्य त्यागोऽन्यथासेवनं मत्स्यपयआद्युपहारः तस्य राजयक्ष्मणश्चत्वारः साहसादयो हेतवः पाठादेव च
तुःसंख्यावलब्धे चतुर्ग्रहणं नियमार्थं यद्यपि साहसादयः एते अन्येऽनेकप्रकारास्तथापि भिन्नाः
तथापि साहसादिचतुष्टयं नातिक्रामन्तीत्यर्थः तथा अस्मिन् राजयक्ष्मारम्भे साहसजे वेगसंरोधजे
शुक्रौजःस्नेहसंक्षयजे अन्नपानविधित्यागजे वा चतुर्विधे विविधे वा तेन एव वक्ष्यमाणहेतुना एवाह ४ तैः सा
साहसादिभिः उदीर्णोऽनिलः कफं चोदीर्य प्रकुर्वन् यथा स्वं गदान् जनयेत् उदीर्णः उल्बणः पित्तं श्लेष्माणं च अधिकः

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः । अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४
तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः । शरीरसंधीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५
मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा सर्पन्नूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६

अनन्तरं वायुः पित्तमुदीर्य श्लेष्माणं च प्रकोप्य सर्वतः सर्वस्मादुदीर्य तथा शरीरसंधीन् दशा
धिकशतानि त्रयस्त्रिंशत्संख्यातान्याविश्य तेषामन्तः प्रविश्य तांश्च
संधीन् प्रपीडयन् प्रकर्षेण पीडयन् तथा सिराश्च सकलशरीरगाः प्रपीडयन् तथा अन्येषां
स्रोतसां मुखानि द्वाराणि रुद्ध्वा तथैव तानि वा अकस्माच्च विवृत्य प्रसार्य स्रोतोमुखानि
सर्पन्नित्यादि ऊर्ध्वं सर्पन् वायुः पीनसादीन् व्याधीन् जनयेत् अधः सर्पन् विड्भेदादि तिर्य
क् पार्श्वरुजादीन् विदध्यात् इति यथास्वंशब्दस्यार्थः ॥ ६ ॥ राम ॥

नस्यारत्नवदुप्सन्नोमविष्यतः ।३। उत्पित्सोस्तस्यरूपमनन्तरूपंप्रतिश्यायादि वह्नेःसदनंकाकासा
मर्थ्यंदेहस्यसादोनिर्बलता स्थाल्यमत्रान्नपानादीनांशुद्धानामप्यशुचिदर्शनमिति
नदानींपुरुषस्यामिथ्याज्ञानेनजायतइत्यर्थः पाण्योरवेक्षाम्भःयस्यस्ववालोचनरूपवन्ति बाह्वोः
प्रमाणजिज्ञासाकिंयत्प्रमाणौमेबाहूइतिज्ञातुमिच्छन्ति कायेशरीरेशोभनेपिबैभत्स्य

रूपंभविष्यतस्तस्यप्रतिश्यायोभृशंक्षवः प्रसेकोमुखमाधुर्यंसदनंदेहयोः ८ स्याल वह्नि।
मत्रान्नपानादौशुचावप्यशुचीक्षणं मक्षिकातृणकेशादिपातःप्रायोन्नपानयोः ९ हृल्ला
सःछर्दिररुचिरश्नतोपिबलक्षयः पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोक्ष्णोरतिशुक्लता ९ बाह्वोःप्रमा
णजिज्ञासाकायेबैभत्स्यदर्शनं स्त्रीमद्यमांसप्रियताघृणित्वंमूर्द्धगुंठनं १० नखकेशातिवृद्धि
श्चस्वप्नेचाभिभवोभवेत् पतंगकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ११ केशास्थितुषभस्मादिरा
शौसमधिरोहणं शून्यानांग्रामदेशानांदर्शनंशुष्यतोम्भसः १२ ज्योतिर्गिरीणांपततांज्वलतांचमहीरुहां

दर्शनमितिमिथ्याज्ञानेनदानींरोगस्वभावात्स्यात्स्वप्ने मूर्द्धावगुंठनंवस्त्रा
दिनासंछादनं स्वप्नेचनस्यपक्षिभिः पतंगादिभिरभिभवोभवेत् पतंगाद्यैःपराभूयते पतं
गःकीटभेदः नखाकेशास्थितुषभस्मादिराशौसमधिरोहणं नखाग्रामदेशादीनांदर्शनंस्वप्ने
भवेत् प्राग्रूपमुक्त्वाऽस्यरूपमाह ॥ ● ॥ अंसोंचमर्द्दोचस्वर
स्त्रनेषारुजोंसमर्द्दस्वररुजः पीनसश्वासकासश्वासःसमर्द्दस्वररुजाभ्यनाः नखाग्रहारिरूपई

स्थितेदोषेभवंति॥ग्रस्वेः पृष्ठगुदन्यासः साधान्यारस्यावनार्थीः यथा॥अस्मिन्नाधारवतिमयाव्देहोऽस्या
स्यउपद्रवानन्तया पीनसादयइति॥अधस्थितेदोषेविशः पुरीषस्य श्रूसस्रशोवातविटंभस्सरोषे
भवतः तिटंभसोभिन्नवर्चस्त्वंविटशोकावेद्वाविद्रत्व एतयोश्चपरस्परविरुद्धत्वान्नतुल्यकालसंभ
वः तस्मात्कदाचिद्विटंभस्सः कदाचिद्विटशोषाभवति छर्दिस्तु कोष्ठस्थितेदोषस्यात् निर्यकुस्थे
दोषश्रोथेरुजभवति हृधिगेवज्वरः रूपाण्येतानिपीनसादीन्येकादशप्राग्विलउत्पद्यंते मुनिस्ते
वमेवोचन शनिरूपायंज्वरंकासमंगमर्हीशिरोरुजं श्वाससविड्रुदभरुचिपार्श्वशूलस्वरक्षयं कुरुतेव

॥ पीनसश्वासकासांसमर्दस्वररुजोरुचिः ॥ उर्द्ध्वविट्रंभसंशोषाव ध्वंछर्द्यग्निकोर्ध्वगे ॥
निर्यकस्थपार्श्वरुकदोषेसंधिगःभवतिज्वरः १७ रूपाण्येकादशैतानि जायंतेराजय
क्ष्मिणः [illegible] तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजं भ्रंमगमर्द
निष्ठीवंवह्निसादास्यपूतिताः तत्रवातात्शिरःपार्श्वमूलमंगांसमर्दनं १६ कंठोध्वंसः
स्वरभंशःपित्तात्मादाहपातिसु दाहातिसारोरक्तछर्दिर्मुखगंधोज्वरोमदः १८ कफा
दरोचकछर्दिःकासमूर्द्धांगगौरवं प्रसेकःपीनसश्वासःस्वरसादोल्पवह्निता १९

सस्रंतापमेकादशेत्यादि तेषामेकादशसंख्यानां पीनसादीनांएषांमन्यन्नोनांकंठोध्वंसादीन्पश्चादुत्पित्ता
तउद्भोपद्रवाञ्जानीयात् व्याधरुपरयोव्याधिर्भवन्नुनेरकालजः उपक्रमविघातीचंसदुपद्रवउच्यतइ
त्युपद्रवलक्षण तस्मिन्राजयक्ष्मारव्यव्याधौवातादधिकात्शिरःशूलादयःस्युः पित्तादधिकात्पादा
दिषुदाहः ॥ततोसारादयभवंति कफादधिकादरोचकादयोदशभवंति १९ यत्निमलोमां
सासृग्मवहरतोविधानुसंपोजायते तथानुषाह्रस्मात् पुत्रिकमात् दोषैमंदानलत्वेन

शाये वाल विन्न कवेः कफे ल्वणे न्वात् शानोह्यारेषुरद्दुपि हि नेषु मन्सुरसः शास्त्रान एव
विदह्यमानेन मम्य स्वन्नता पामुष लानाने कानु कंठा धु सादीन् उपद्रवान् कुर्वान् विम
नेहीष: कफाल्वणैः श्लेष्मणाधिकैः अन श्लेष्मकफाधिकत्वान्म हाव लेवन श्लेष्मालयन वर्न्ने
न शायव लेवाहेस्वयाव धै दैवै स्वदानी मंदानलत्वान्नूपन नेन वमंदानल त्वेनहेनुना
धान्नकामसुरसा सुगन्त्र घस्ले केषु लिश पनाल्मेषु त्वमनेककारणैइडावाद्नसः स्वस्था
न एवविदह्यमानः .... पित्तकारणै मधमापाकान् वस्यामनुभवनेस
म्यकृताकमगाघनपत्राचितान् विकारांस्तान्नानकुर्वन् मांसादीन्मांस भेदः पश्चनीव धान्नगछ
न्ग पामुवन् विदह्यमाननया रक्तं मापन्न सदस्तुदर्पर्द प्रधाव न द्द प्रसव्वानि केवलनिष्ठी
शेवमंदानलत्वेन सौपलेपैः कफाल्वणैः श्लोनोमु रसषुरद्दुधान्नमास्वलन्के पुव ॥१॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्त्वास्त्वानु पद्रवान् कुर्यात्गछन्मांसादीन स्वस्के वा द्द प्रधावति २
वचनेकाह्य एवान्नमन्नवकै वचास्यपत्र शयासमान्मलतां याति नैवालं धानुपुष्टये ॥२॥
वनस्य हि नेवानस्मात्नुयिनोन नन्मांसादिधानुपुष्टये किंवा समाशयेहनोः रसस्सानधानु
पुष्टये पस्मान्मन्न नेन्न सस्ता किह नंनी पने अन्नस्पपन्के वजाठराग्निनाकेवल वासपकाशया
स्थे उभयतेवकारावधारणे काह्यवनेव धानुपुष्टजाठराग्निने वनधानाग्निभिरपि पन
व तनो स्मान्नाग्निरूपिनाहस्नककदेवकान पाथामलनामाधिकांन मन्नपुरी षतांयान मन्नं नै
व धानुपुष्टये अलं समर्थं धानुपुष्टिमन्नहलानेन मसवपानि आप नवम न्नु भजनत्लवस्पदन
न्पापेनरूपसोनोनुपवेशिन यासान्नरसाधात्वाप्यायन मात्रं करोत्येव अन्नपाचाबधिगलानुबंधजी
वितं ह्यपिलोनसंभावेन नस्माद्धानुपुष्टिमात्रं भवति नधानुपोषणमिति स्थितं २२ ॥ ॥

रसस्तावदुभयरूपोन्नरसोधातुरसोवा। अस्याच्चयिपत्तानिकटस्यारक्तधातोर्नेवपुष्टये मांसधा
तोर्विप्रकृष्टस्यानुकूल एव स्यात् एवं मांसादेरपि ज्ञेयं इत्यपिशब्दार्थः ननु यद्यपि तत्रापमन्य
स्याधातुस्याविरोधेनधारणस्वभावा मांसरक्तमासास्याविनाशयोजीवदित्याशंक्याह
येतयोरप्रकृतानुरोधेन केवलमुपलक्ष्यः अत्रावहिमावर्तनेप्रायाणि पूर्वोक्तन्याय
नकिंचिदपरारसस्योपयितेधातुभिर्धारणस्वभावेयत्नमात्रः ननु विदह्यमानः स
स्यानेरसस्तंस्थानुपद्रवान् कुर्यात् गच्छन्मांसादीनस्थकेचार्द्ध प्रधावतीत्यनेनरक्त
स्यसन्तापनिपातेनारसोदयस्यनरक्षायस्यनेनरक्षयितारक्तस्याभावः अन्यथापि न
हिमवाक्यपरस्परव्याजघातन अन्तोऽयमेनानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः यतोस्यकेचार्द्ध प्रधावतीत्यने
ननष्टानुरूपतांशास्त्रमुक्तं किंतर्हि रसस्यविदह्यमाननयास्वस्थानस्थित्यस्यरक्तधात्वाशयगमन
उपलक्ष्यःसप्तापत्ताकेवलंवर्नेतेरूपीलिंगेषुलोकपिशीलं व्याधौषधबलाद्यमं २२ वर्जयेत्साध्यपरेवसर्वेष्वपितनोमथा
नोरक्तोऽष्टानिरक्ता। अनेनेवाभिप्रायेणान्तरत्रवाक्येस्योदयस्यनरक्षायेत्युवाच। अनेनहि रसोधातुरूपाय
रक्तायशोषितेणनसंपद्यतइतिप्रसमयादि अथा स्याच्चयितः साध्यासाध्यतांनिरूपयति चयितेवल
मांसाम्यांक्षीणेलिंगेषुपीतसादिष्वस्वेष्वपिसन्तुसर्वेषुसत्स्वेपुवर्जयेत्नोपक्रमेत् किंभूत व्याध्यौषध
बलाद्यमं व्याधौषधयोर्बलं व्याध्यौषधबलं नसहतेसमं इत्यारव्यस्यव्याधेर्यद्बलंतस्यास्यशमनोपायस्यौ
षधस्ययद्बलं नत्राक्षममसहं यतस्तत्तनोवर्जयेदित्यर्थः। अन्यथा। अन्तोविपरीतलक्षणं राजयक्ष्मि
णंबलमांसाभ्यामहीणमनएवव्याध्यौषधबलक्षमं सर्वेष्वपिपीनसादिषुलिंगेषु सत्सुसाधये
नर देव किंपुनर्हित्रादिष्वपुसाधयेदित्यपिशब्दार्थः। अथास्यव्याधेरुपद्रवमाहनानामादिशाह्वग
हीनानांपंचानांस्वरसादीनांरोगाणांनिदानान्याह॥

ह्रबेः एष्ठ कवान पिन्नकफैः समद्वेः हस्तिपत्तिनैस्त्वयाख्यहः स्वरभेदाभेदस्तास्मात् न
त्तनैष्वपट्टस्तुस्वरभेदेष्वमभ्यवानान्स्वरभेदेस्ततिहमारिमानस्वरः स्यात् तथाश्रुकपू
र्णिस्रहंसगलतन्त्रिस्निग्धोश्वावर्तयश्वभवति पित्तान्स्वरभेदेहतितालुलिंगलेचदाहः
तथाशोषः प्रसुप्तस्तातालुगलयोरेव तथा उक्ताव सनैर्यवाक्यविषयेसहने पित्तस्वरभे
देवाकंठवतुमसमर्पइत्यर्थः कफान्स्वरभेदे कंठलिप्तत्तिवापलेपमिवगलस्यकुर्वन्
खुरखुरायतेप्रकृतत्वात् कंठस्येवखुरखुरास्मिन्नगात्रे हृदेकरोति तथासर्वेभ्यः

दृषैष्ठौसेसमनेष्वस्वयान्स्वष्ठस्वभरस्था २२ स्वरभेदोभवेतत्वज्ञामास्तस्मलस्वरः
स्त्रकपूर्णामकंठत्वंस्निग्धोक्षापरायानिलान् पित्तानालुगलेदाहःशोषउक्तावसंचने
लिंपत्तिवकफात्कंठमंदःखुरखुरायतेम स्वरोविविद्धःसर्वैस्तुसर्वलिंगस्त्रयान्कषेन

स्वरभेदस्यान्मंदः स्वरोनाल्पेःश्रुयते तथाविबद्धावदेनामध्ये सवलनेःपः ॥ सर्वैस्त्रिभिर्दो
षैःसमुदितैःसर्वलिंगःस्वरभेदोभवति ॥ क्षयात्स्वरभेदःकफहृद्धिस्यात् कंठमभिघट्टना
दस्याद्यं थनुक्तमपिप्रकृतत्वात्कंठामितिलभ्यते तथाक्षयस्वरभेदेधूमायतीवा
निशापेन अन्यथैशब्देन पित्तस्वरभेदेपिधूमायनं भवतीतिगमयति धूमायती
तिधूमनिःसरणमिवनासिकादिदेशेऽनुभवति ॥ मेदसास्वरभेदःश्लेष्मस्वरभेद

का. ३१

लक्षणं: तथा कृच्छ्रेण कथंचिन्नश्नाति नित्येयान्नश्राणि यत्र स एवं एतदेव कृच्छ्रलक्षणस्पष्टं
कण्ठस्वरभेदादधिकं [illegible] एवैर्दोषैः स्वरभेदस्त्वयाने पठितत्वात्स्वरभेदो
स्वरभेदोऽत्र सर्ववर्जितेन चतुरस्यमान साध्यग्रहणेऽत्र ग्रहणात् जिह्वा च हृदयं च जिह्वाहृदय
तत्सम्बध्यमाना सर्वेणापि यं चात्र दोषैः पृथग्वाता पित्तकफैररोचकः स्यात् तथा सन्निपातेना
पीजिह्वाहृदयसंश्रयेनारोचकः स्यादिति नियमः तथा मनसः संतापेनानेकविधेन क्रोध
शोकादिनोपवनत्रानवं च भाष्यरोचकं प्राप्नोतनुभवेत् अत्राविपयथास्वदोषाणां जिह्वाहृदय
संस्रवत्वमध्यमाप्यवगाणं उपादानादेव पंचत्वेन तेषां मनः संतापजः पंचम एव तेनेत्य

प्रमापतीव वातात्सर्वैर्मेदसा श्लेष्मलक्षणं २६ कृच्छ्रलक्ष्मा स्वसाध्यास्त्र एवैरसंतु वर्जयेत्
अरोचका भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः २७ सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः कषा
यतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् २८ सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं

मार्थमनुशोकाद्यनेकप्रकारः मनःसंतापत्वेनैक एव मनःसंतापजोऽरोचकः इत्यर्थः ॥ वाता
द्युत्थेष्वरोचकेषु मुखमास्यं क्रमेण कषायतिक्तमधुरं भवति व्याधिस्वभावात् पित्तारोचके
तु तिक्तवक्त्रतां भवति न कटुकत्वं सर्वोत्थे सन्निपातजेऽरोचके विरसमास्यं भवति नि
ष्प्रतरसत्वात् शोकक्रोधादिसमुत्थेऽरोचकेषु यथामलं यथादोषं मुखं भवेत् तत्र शो
कभयकामलोभेर्ष्यादिसंतप्तः मनःसमुत्थे वातप्रकोपात् कषायं क्रोधसंतप्तमनःसमुत्थे पित्तप्रकोपा
त्तिक्तं स्नेहोपतप्तमनःसमुत्थे सन्निपातप्रकोपाद्विरसमास्यमिति यथामलशब्दस्यार्थः ॥

३१
नि.

पृथक् पञ्चकं दोषैर्वातपित्तकफैः छर्दिर्भवेत् सान्निपातिनेन्द्रियार्थेषु छर्दिः स्यात् तथा द्विष्टैर् न भि ६७
प्रैतैः शब्दादिभिश्च वच मोऽछर्दिर्भवेत् पूर्वं वन्यवमीष्वनन्नियमार्थे हि ह्लासोद्गारधानां बहुत्वा
द्वह्यास्यदेयोभवं नीन्याह शाकेन तथा शंकानिवन्धे हि छार्दयो गजायके व छर्दिरनुक्ते उदा
नात्मा वायुर्विकृतः सर्वान् पिदोषान् वातपित्तकफान् ऊर्ध्वमस्यति क्षिपति अस्मिन्निरुक्तं हि एवार्थः
सर्वास्वेव छर्दिष्विति मर्थः तासु छर्दिषु क्लेशनादयो गताः अन्येन गच्छेति प्रागुत्पन्नयोर्द्रवति
उत्क्लेशः आस्यानएव मन्तेस्य दोषस्य सादयो वुद्बुदवदुन्यानं वायुः कासादिमान् इदमिदं कुर्वन् व

छर्दिः दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति तासु
क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयो गताः ना[illegible]भिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमु
त्क्षिपेत् ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेग
वत् कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ॥२१॥ पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं
सासृगम्लं कटूष्णं च तृण्मूर्छादाहतापवान् ॥२२॥ कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितं

मन् छर्दिं करोति नाभिपृष्ठं च रुजन् पीडयन् पार्श्वे रुजन्नाहारमुत्क्षिपेदूर्ध्वं नयेत् ततस्तस्मादाहारस्योर्ध्वगमना म८
दनन्तरं विच्छिन्नं कृत्वा न निरन्तरम् अल्पाल्पमल्पं कृत्वा कषायं वमेत् मधुराद्यन्यतमं तथा फेनिलं फेनयुक्तं
फेनिलमिति फेनादिल जितेरिलच् तथा शब्दयुतमुद्गारयुतं तथा कृष्णं कृष्णवर्णं तथा अच्छं तथा कृ
च्छ्रेण कथंचिन्न यथासुखं तथा वेगवद् वेगयुतं पित्तात् क्षारोदकसदृशवर्णादिकं वमेत् तथा तृण्मूर्छानाप दा
हावित्यनेषां सम्बन्धेन युक्तं यथा भवति तथा वमेत् ॥२३॥ कफात् स्निग्धादिकं वमेत् तथा श्लेष्मणः
सम्बन्धिना तन्तुजालेन गवाक्षितं तथा मधुरादिकं वमेत् तथा गुरुत्वाद्यपस्मारादिमत

३८ सर्वलिंगाछर्दिः सर्वैर्मलैर्वातपित्तकफैः सन्निपतितैर्भवेत् न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिंगा पाचरिष्टा
क्रावि कृमिविज्ञानीये ध्याय छर्दिर्वेगवतीत्याद्दिनाग्रंथेनोक्ता सापि सर्वलिंगा दोषत्रयलक्षणोपेता
तान्त्यजेत्वा चिकित्सेत् ननु रिष्टाध्याया छर्दिस्त्याज्येति व्यारव्येयं तस्मा रिष्टत्वेने कथं साध्यत्व
मत्र तिपादत्वान् ॥ भूयाद्दिभिसत्वे चित्ते उपतप्तमनसि तथा नेरेव भूयादिभिः क्लिष्टकीर्तितेह
दिया जायते छर्दिः सा द्विष्टार्थयोगजा छर्दिर्हि त्र्यचाते आदिः प्रकारे यथा आकृतेन गुणेषु ननु कृमा
द्विजान्यत्यानि छर्दीषि संभवंत्यवनेपालक्षणं कस्मान्नोक्तमित्याह ॥ कारणे कार्योपचारान् त्रि
म्यादिषाहेरेव छर्दयउच्यन्ते कृमितृष्णामगर्भिणी दोहृदजेष्वछर्दिषु विवाना दीनेवययाव्ययं स्वलक्षणे

मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं २४ मुखप्रसेकमाधुर्यतंद्राहृल्लासकासवत् ऽभम
ध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः २५ तप्तचित्तहृद्दिष्टि छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा वाता
दीनेव विमृश्यात् कृमितृष्णामदोहृदे २६ शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजां वदेत् कृमिहृ
द्रोगलिंगैश्च स्मरत्ना पांचकरुहृद्यज्ञाः २७ तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ॥

विमृश्यादिचारयेल्लक्षणेन नहि वातादीनंतरेण नाडच्छर्दयः कथंचिदपि संभवंति अत एव एवकारोऽव
धारणार्थोऽभिधायि एवं कृमिजां कदाचिद्वायुच्छर्दिलक्षणोपेतामथवा पित्तच्छर्दिलक्षणोपेता कफच्छर्दि
लक्षणोपेतां वा यथायथं लक्षयेत् एवं तृष्णामदोहृदछर्दिर्विवाना दीतविमृश्येत् विशेषणं शूलवे
पथुहृल्लासैः कृमिजां वदेत् कृमिहृद्रोगलक्षणैश्चानंतरमेवव क्ष्यमाणैः कृमिजां वदेत् अधुना हृद्रो
गलिलक्षपि बुराह हृद्रदाश्चपंचस्मरतान्ते नक्द्विरिति शेषः तेषां गुल्मनिदानादिभिर्हेतो
र्वक्ष्यमाणैः समुत्थानैः कारणैः संभवउत्पत्तिः ॥ छ ॥

वातेनहृद्रोगेत्यर्थंहृदयंशूल्यते अत्यर्थशब्दोहेनेदंगमयति अन्येष्वपिहृद्रोगेषुहृदयंशूल्यते अतिश
येनतुवातजेहृद्रोगइति तथातुद्यतेसूचनेनेवशूलसन्ततापीडा तोदोविछिन्नातिशयेनस्फुटद्रवः
तथाहृदयंस्फुटतीत्यादिक्रियायुक्तंभवति तथाशून्यताद्रवश्चप्रकृतत्वाद्हृदयस्यैवस्यादितिबोध्यं
पित्तात् पित्तेनतृष्णादयःस्युः श्लेष्मणाहृद्रोगे ...भवति कासाग्निसादनिष्ठीव
हृदयंस्तब्धं तथाभारिकंगुरुभवति कथंसाश्मगर्भवद्धि द्युमानाश्मगर्भस्य हृदयं तथाकासाद
यःस्युः सर्वलिंगोहृद्रोगस्त्रिभिर्दोषैःस्यात् कृमिभिश्चहृद्रोगेश्यावाख्याद्याःस्युः अत्रकृमिहृ

वातेनशूल्यतेत्यर्थंतुद्यतेस्फुटतीवच भिद्यतेशुष्यतिस्तब्धंहृदयंशून्यताद्रवः अकस्मा
द्दीनताशोकोभयंशब्दासहिष्णुता ४९ वेपथुर्वेष्टनंमोहःश्वासरोधोल्पनिद्रता पित्तात्तृ
ष्णाभ्रमोमूर्छादाहःस्वेदोम्लकःक्लमः ५० छर्दनंचाम्लपित्तस्यधूमकःपीततान्वरः श्ले
ष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाश्मगर्भवत ५१ कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः
सर्वलिंगस्त्रिभिर्दोषैःकृमिभिःश्यावनेत्रता ५२ तमःप्रवेशोहृल्लासःशोषःकंडूःकफस्रुतिः
हृदयंप्रततंचात्रक्रकचेनेवदार्यते ५३ चिकित्सेदामयंघोरंतंशीघ्रंशीघ्रकारिणं ॥ ॥॥

द्रोगेहृदयंक्रकचेनेवकरपत्रेणेवसततंदार्यते तंकृमिहृद्रोगाख्यमामयंघोरमतिदुःसहंशीघ्रका
रिणंआशुप्राणघातकारिणं शीघ्रमाशुवचिकित्सेत महाममीलोहृदयस्यकृमिभिर्भक्षणा
दुक्ताहृद्रोगाः शीघ्रकारित्वसामान्यात्तृष्णाअनंतरंव्याख्यायते वातेत्ति वातादिभिःपंचतृ
ष्णाःस्युः षष्ठीक्षयादुपसर्गाच्च उपादानादेवषष्ठत्वंसंख्यापालब्धत्वात् षष्ठीत्वेतद्वचनंनि

१प.३९ 10

व मार्थं । वामोद्भवाद्यावावद्रूपमाणेन लक्षणानाः सर्वेषां लक्षणानां घटत्वेनानिरूपणं संनि वातपित्त
जत्वात् प्रायेण । प्राप्तासात्त्ववातभावः पूर्वोक्ताःसुवद्रूपमाणत्सुचलक्षणःसुवातपित्तकारणेन तए
ववातपित्तहेतुकृतएव निस्याह हियस्मात् सोमसंस्यशारीरस्य गतस्य रसादेर्धातोराहारविहारादिनो
पसंशोषणं तस्मात्तयोर्वातपित्तयोःप्रकोपजायत इत्यध्याहार्यं किंभूतःप्रकोपःसर्वदेहभ्रमो
त्कंपतापनदृष्टदाहमोहकृत सोमधातुप्रशोषणपूर्वकत्वलक्षणानायनेनाजन्मतत्स्मादिदमाह जिह्वा
दिशिराः संशोषणलक्षणाः सम्भुत्पद्यते सुखशोषादिकं लक्षणं हेतुमाहात्तामयदर्शनेनादिष्टे नासात्लक्षणा
नामसामान्यलक्षणं लक्ष्यहेतुकारामानुत्पादनीयात्ताः शोषागमादवाधिर्यादयः॥वातात्लक्षणा

वातात्पित्तात्कफात्लक्षणसन्निपातात्तुसलक्षयात् ७७ षष्ठीस्यादुपसर्गाच्चवातपित्तानुका
रणं सर्वासुजन्यकोपा हिसोमधातुप्रशोषणात् ७८ सर्वादेहभ्रमोत्कंपतापतदृष्टदाह
मोहकृत जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाःसिराः ७९ संशोष्यलक्षणजायंतेनासामा
मान्यलक्षणं सुखशोषाक्षजलात्तृप्तिरन्नद्वेषःस्वरक्षयः ८० कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यंजिह्वानि
मार क्रमणंक्लमः प्रलापभ्रमिविभ्रमास्तृट्‌हात्कालचामयाः ८१ मारनाख्यामनादेन्मंशखतो
दःशिरोभ्रमः गंधाज्ञानंस्यवैरस्यमुनिद्रावलक्षयाः ८२ शीतांबुवाताद्धृद्गिष्मपित्तान्म
र्छास्यतिक्ततारक्तनेत्रत्वप्रततशोषदाहातिधूमकः ८३ कफात्लिह्निकुपितस्तोयवाहिषुमारुतं श्रो
तस्सु,लकफस्तनयकवत्शोषयतेततः ८४ मृकैस्वान्वितःकंठानिद्रामधुरवक्त्रता ।आध्मानशिरसोजाड्यस्ते

यांद्वामनादेन्यादयःस्युः॥पित्तात्लक्षणायामर्छादयःस्युः कपलक्षणामाह॥कफः कुपितोजलवाहिषुस्रोतःसुमार
तारुणाद्धि स्वकफसेनमरुतावकद्वशोष्यते ततस्तस्मिन्कपेशुष्केसतिकंठःस्रकैरिवान्वितोव्याप्तःस्यात्
तथानिद्रादयश्चस्युः॥ सर्वैःसंनिपातेनैः सर्वलिंगात्लक्षणास्यात्॥ ॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ ॥

॰श्यामोद्भवा च न क्षामयक्ष्मस्या हारस्य संशोधनस्यात् स्याच्च वानयपिन्नकृता ॥ उपक्रान्तस्य नरस्य सह
सा हनिमित्ते वंशी नजलं सेवमानस्य क्षारद्रुः क्षतेन तोयं नक्षानरुवं कुर्यात् स्यापिन्नजेवन् स्यानन्तं
मोत्रनेन॰ स्यावोधा याचन् द्रयानस्यप्रयास्यानि यानोद्भवा स्याषियिन्नजेव यावन्नो स्थलमनः शुरूपस्य स्थलह
जानन्ह स्यापिपिन्नजेव ॥ स्निग्धादिगुरुपुर्व्वन वान्द्रस्यान स्याकफसंभवा बाधा ॥ रसस्थयोर्नेनल
सलस्थकारसहीलानरहेरेसाध्यमइस्याद्रिम्बंयनिर्दिष्टेन लक्षलेन स्थयात्मिकानस्या बाधा

॰श्यामोद्भवाच यक्ष्मस्य संशोधनात्पिन्नजा ५३ उपक्रान्तस्य वहतामप्युन्तं मोमजनस्य बा
धुस्कारद्भागतः क्षतेर्वाकुपितिनिजे वसा ५४ याचयोनानिवानोन्यानी स्थलमनः स्नेह
जाचया स्निग्धगुर्व्वम्ललवणभोजनेन कफेद्भवा ५५ रक्षारसस्थयोर्नेनलस्थलेन स्य
यात्मिका शोषमोहज्वराद्युत्पदीर्घरोगाय हन्ते ५६ यानस्माजायतेनीत्राह्यापस
गात्मिकास्य जा ॥ इति श्रीसिंहगुप्तस्य सूनुना वाग्भटेन कृतेऽष्टाङ्गहृदये रुजयक्ष्मादि
निदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ ॰अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ ॥

शोषमोहज्वरदीर्घरोगाय समीहीर्धकालानुबंधाद्यानस्यास्यान् वा उप समीत्मिकास्य नामुनी
दैविनिशेषः ॥ इति श्रीमद्गोकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वां
गसुन्दराख्यायां राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ राजयक्ष्मनिदानादनन्तरं मदात्य
यनिदानारंभोऽयं संबंधः यतो यथा राजयक्ष्मा दोषत्रयजा स्यात् तथा मदात्ययोपि त्रिदोषजः त्रि
सर्वेपि सर्वे जायन्ते सर्वदेशानुपसेति तस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यत इत्याह ॥ अथेति ॥
पूर्ववद्व्याख्या मदात्ययस्य निदानमुच्यत इत्याह ॥ ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्षादिगुणं मद्यं तस्मान्मद्या

दानमाविषयियो वैपरीत्यं ...यामे दरवीनस्निग्धसांद्रमधुरस्थिररचिरस्फुरत्स्फारस्पापिछिलत्वं एतेन च
शीतोष्णादयो द्वन्द्वगुणा विविधगुणाः चित्तमुपलभ्याविनुं शीलयेषा नचित्तं न व्यापाविन स्रस्तं विभ्रमका
रित्वात् न केवलं मद्य इत्यपि सुक्ष्मार्थः ननु यदि न एव शीतोष्णादयो गुणा विषय न एव मद्य न न यु विष
स्या एव शीतोष्णादयो मारयन्ति न मद्यस्य इत्यत्र युक्तिमाह जीवितानां नयत्वात् विषस्यापि शीतोष्ण
दयो ये गुणाः न मारयन्ति पवसंते उत्कर्षवृत्तित्वेन उत्कर्षवत्त्वेनात् कथंकं त्वां मद्यं चेन्नाविकारतया
शीतस्पर्शः मद्यं हृदयमाविश्य यान् दुष्प्रभावाद्याविश्य शीतोष्णादिभिः ईशाभिर्गुणैर्मदादीनोजसः स
बाधितगुणानसंक्षोभ्यसमनादुष्टमामायावेनोविक्रियां विकारं नयन्ति अत्र चमदेन नु मदे ननु शीतोष्णादिभि
र्मदादीपत्तिस्त्वनावरत्वात्तु किंच मद्यभिर्दशां तनेनपाठादवहि हदशा सस्यावगमिष्यते अत्र श्लोके न न किंतु

शीतोष्णाक रूक्ष सूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरलघु विकाशिविशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः १
शीतोष्णादयो विषयुक्तास्तिनापसाविनागुणाः जीवितानां नाप जायन्तेंविष तूत्कर्षवृत्तिनः २
शीतोष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मदादीनोजसस्तुगुणान् दशाभिर्दशमसंक्षोभ्य चेतो नयन्ति विक्रियां ३
आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ४

सर्वेरेव शीतोष्णादिभिः सर्वानपि मदादीन संक्षोभ्य चेतनो विक्रियां मयं नयति ननु किं यद्विरपि शीतादि
भिः क्रियन एवं मदादीनि निप्रतिपाद्यतापसंत्वानहृत्वं उत्कर्षतारतम्यकृतस्तत्रत्यो वा विशेषः तेन सर्वे
त्रमदेनेव तुल्यः क्षोभ इति बोध्यं आद्ये च मदे प्रथमस्य प्रबोधजनकत्वमानस्थितो मद्यपानान्नादानिकं सुखं सम
धिगच्छतीत्यनुक्तमपि संभाव्यते तथा च मुनिः एवमष्टर्थकेषुकानेषु यावत्तः प्रथममदे प्रतावास्थविरागं
तानस्यानामसुपमामुपैति अनंतरद्वितीयमदस्थितः मानः स्वार्थं दुष्टहतोऽत्र विकल्पैरितः पुरुषार्थाद्वि
नष्टः अन्न एवकार्याकार्यानभिज्ञः सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति तत्तेन प्रथममदात्पत्तेनन तदानीम
धिमुच्यते अधिकं कृत्वा तेन सुखं न वारयत्स तेनाद्यादनिवृत्तकमद्यकं न तत्सुखमनानुभवप्रयाजस्माद्विहितत्वात् अनेनापु
अवमुच्यतेनिपातेनोनिसुखंमवेदितामिति विराते किंमतेमदस्थितः प्रमादायतने प्रमादस्त्वानासाहसानामिहामुत्रवा

मध्यमोत्तमयोः हीनोत्तमयोः संधिं प्राप्यान्तरं लब्ध्वा पुरुषो राजसतामसो न किंचिदशुभं नाचरेद
ननु सर्वमशुभमाचरेत् राजसः सहितः तामसो राजसतामसः निरंकुश इव व्यालो नीचैः किन्ना
कुः मध्यमोत्तमयोर्मध्ये इति राजकत्यर्थिवादिनां मध्यमवदलो यो समासः राजसो वा तामसो वा न
र्धः राजसतामसग्रहणान् इत्यादिकः पुरुषो नेह शोभनव्यवस्थामवाप्नोति निगमयति निरंकुश इव
व्यालः यथा व्यालो दुष्टो हस्ती जडो बधिरस्तथा निरंकुशो न किंचिदशुभं नाचरेदुन्मार्गप्रवृत्तत्वात्, कृत्यमदः ६
तत्रान्तरे चैव मुक्तं सात्विकयो बहुशिल्पहर्षमत्र नसा लघ्वः गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साह
राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागसमाहसं कलहं सानुबंधं च करोति पुरुषमदः ॥ अथेष्टं च निद्रामा

मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राजसतामसाः निरंकुश इव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्जडः ५
इष्टमिष्टवियोगादेः शीलस्य समाधानदं एकाकी बहुमार्गो यो दुर्गतेर्दोषाकः परम् । ६

त्सर्यनिमग्नमनलोलतः ॥ असत्यभाषणं वापि कुर्याद्वेनामसामदः बालस्तु ह एण्ययः गुह्य स्वभा
वाद्दृष्टी सस्मितः शाहनोऽपि कदाचिन्न हास्यरोहरो ह्यश्रवणान्न कालोचितं सर्वे तमुक्तमप्युक्तमाच
रत्येवं तत्ततो व्यालो निरंकुश इति हृदयमुपत्यास नजः किंचिन्न्छ्यवत्व निद्राभिमानमवस्थाप्र
वर्तन एवाह ॥ अथ वद्यानां निद्राणाभियमदावस्था भ्रमिः प्राकारः तथा दोः शीलस्य समादि
तत्वस्य इष्टं मदावस्थान्तरसाक्षात् दमावासः एकाकी यमदाविशोषो बहुमार्गाः पाने कमुखायाः
दुर्गतेः परं कृत्वादोषाकः शोकवार्धः ॥६॥ तत्तीक्ष्णत्वेन मदो स्थितो नानरः तेजसोऽचिरेण तान्नि
...यो कार्यवर्णनो लक्षण्यारम्भेतो न एव शाठवत्स्थितेन तन्नानुकल्पः स्वपिति एवं चस

न्यसौ वा पाप्मा मरणाद्दपि पापतरो भवत्यां आत्मनः यतो मृतो मरणानन्तरमनंतं नरकमेव शरीरांत
रं प्राप्य सुखादीन्न विंदते तृतीयांमदावस्थां आत्मनस्तु पुरुषोऽपरशरीरो प्राप्नोति कथंचित्सुखा
द्यनुभवतीति मरणाद्दप्यसौ निकृष्टतं ॥ यस्मिन्नात्मसक्तोयदा सक्तो ~~तत्मिन्कृष्यं तत्त्वे~~
[redacted] तु धर्म्मादीन्नजानाति न तथा विधं भयं बुध्यमानि माल् कथं शीलयत्प्रयासेन तत्रधर्मादाना
ध्ययनदेवगुरुपूजादिकः अधर्मो हिंसादिः सुखमाह्लादकोऽनुभवः दुःखमुपतापः अर्थउभय
लोकहितं अनर्थः अहितं शीलयेदित्यनेन तत्र सक्तिं निषेधति ननु मद्यपानमपि ॥ मद्यपानेपी
तमोहादयः संभवन्ति अशाम्यन्ति मद्यातिपानात्कृत्वं नरं मोहादीनां समवाप्त अथवा किमत्र बहुना

निकृष्टः शठवत्सुखलेनलनीयेनु मदेस्थितः मरणादपि पापात्मा ततः पापतरो ह्यसौ ७
धर्माधर्मौ सुखं दुःखमर्थानर्थौ हिताहिते यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ८
मद्ये मोहो भयं क्रोधः शोकोन्मत्तमूर्छा संस्थितः सोन्मादमदमूर्छापापः सापस्मारापतानकः ९
यद्येकस्मिन्निविन्मंशाऽत्र सर्वमसाधुयत्

मिहतेन यत्र यस्मिन्मद्यरूपे तत्त्वविधं शीलावः न तत्र यत्किंचिद्दृश्यते तत्सर्वमसाधु शोभनं यत्तो
जसो न विहन्ति हृत प्रबोधस्य सप्रथमोमदः यत्राल्पापि विहन्ति रोगः सः सम ध्रमः यत्र समल
तेजो विहन्ति सः उत्तमः तथा च मुनिः जस्वा विहन्ति पूर्वोक्ता हृदि च प्रतिबोधते मध्यमो वि
हन्त्यल्पमनु विहन्ते न तमोमद इति ॥

यस्मादयुक्त्या योजितमन्नमपि यत्प्राणकरं तद्विपरीतं बहुलं व्याधये मरणाय वा संपद्यते म
द्यं च युक्तियोजितं त्रिवर्गादेरपि नाशाय युक्तियोजितं पुनस्तदेव त्रिवर्गादीनां साधनमित्येवमिहोक्तेन
ज्ञापयति नामयुक्तिं वदन्नेव मात्रावलम्बनेन प्रतिपादयन्नाह ॥ यत एवंविधानतो नातिमाद्यं
त्यतो बलवद्भिः पुरुषैः कृताहारैर्महाशनैः स्निग्धैः सत्त्वयुक्तैर्वयोयुक्तैर्मद्योचितैस्तदन्वयैर्म
द्यपकुलप्रसूतैर्मेदोधिकैः स्वल्पवातैरपि नैव दृढाग्निभिः पवनेनातिपित्तैर्भिमिश्रैः पेयं नानावि
धपलैः इत्यन्यतन्त्रकारकथितत्वात् युक्तं सेवितं भीवानेन तत्र कृतं तत्कृतः ॥ यथा निर्दिष्टादेव
तात्वेन यथा ॥ बलिना यावद्दृढाग्निनयद्रति तथा विश्रब्धा ॥ मन्तम्भिवेदं स्वहत्वोपसृष्टमाति

॥ अयुक्तयुक्तमत्यन्तं हि व्याधये मरणाय वा १० मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनं नातिमाद्य
न्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ११ स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः मेदःकफाधि
काः स्वल्पवातपित्ता दृढाग्नयः १२ विषयं पेति मायान्ति विश्रब्धाः कुपिता यत्र ये मदोन्मत्तास्तदन्ते
ते सा जीर्णे बहुनापि च १३ वातापित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारस्तु मदात्ययाः एवं पि सर्वजो यत्नेव पादेशास्तु

पीयते ऽस्मात् अभिनिनेहनमनसो विश्रब्धाः तथा कुपिताः क्रुद्धाः यतो नातिमाद्यन्ति मद्येनेत्यादि ॥ अ
ल्पस्नेहेन च मद्येन पानेन सर्व एव नातिमाद्यन्ति ॥ अत्र यानमन्येन निवेद्यं मद्यमात्मसर्वे समेवाल्पपापात्मानस्ते
त्तन्त्रीषत स्निग्धेन तथा सा जीर्णे सा रहसे विदर्थ्य जीर्णे तस्मिन्नेव मद्यपीते नातिमाद्यन्ति तथा
॥ अतिबहुनापीतेन मद्येन नातिमाद्यन्ति १३ वातादिभिः पृथक् त्रिभिर्दोषैः सन्निपातेन च तिचत्वारो मदा
त्ययाः वस्तुस्वभावत्वात् नैनाधिकाः सर्वेपि मदात्ययाः सर्वैरपि दोषैर्जायन्ते ॥ यस्मादुक्तं तेनतु य
पदेशः संज्ञा भवत्यपर्यवायतनमदात्यया यावत् सन्निपातमदात्ययाय मिति १४ ॥ रामजी ॥ ॥

श्लेष्मणा मदात्यये हृल्लासादिकं श्लेष्मणो रूपं वर्जितं स्यात् २

ता २

८२ तेषां मदात्ययानां सामान्यलक्षणं प्रमोहो हृद्दुःखप्रदर्शनं वर्जितं १८ वातेन मदात्यये जागरादिकं पैत्तैः
सह भावेन च निवर्जितं स्यात् १९ पित्तेन मदात्यये दाहादिकं श्लेष्मणे चैकपालीवर्जितं स्यात् १९ सर्वजे मदात्य
ये सर्वलिंगत्वं भवन्ति संप्रति ध्वंसकविक्षयौ लक्षयन्ति॥ मद्यमुत्क्रम्य चिरकालं परित्यज्य यः पुरुषः सहसे
व सहसा प्रतिमात्रया पिबेत् अथवान्यदन्नमद्य यदनुचितमद्य तत्सहसा प्रतिमात्रं पिबेत् त
स्य पुरुषस्य ध्वंसकविक्षयौ भवतः नाद्भवेतं जायेयातां किं भूतो कृष्णो क्षमोपसाध्यः स्यात् दुर्बलस्य पुनः पुं

सामान्यलक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः १८ शिरः
पार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः १९ स्वेदोति
मात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं १९ विशेषाज्जाग
रश्वासकंपमूर्द्धरुजानिलात् स्वप्ने भ्रमत्युत्पततिः प्रेतैश्च सह भाषते २० पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोह
मूर्छातीसारतृड्भ्रमाः देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता २१ श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दग
ौरवं सर्वजे सर्वलिंगानि मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः २२ सहसानुचितं वान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ भवे
तां मारुतात्क्षीणदुर्बलस्य विशेषतः २३ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता शब्दासह
त्वं तंद्रा च विक्षये गात्रशिरोर्तिरुक् २४ हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः निवृत्तो यस्तु
मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् २५ विकारैस्स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः॥ ॥ ॥

स्यः ते वा विशेषेण भवेतां॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयस्स्युः॥ विक्षये अंगार्तिरुगाद्याः स्युः॥ शारीरमानसानां
रोगाणां मद्यं कारणमिति कृत्वा यः पुमान् जितात्मा मद्येभ्यो निवृत्तो बुद्धिपूर्वकृत् हिमस्पर्शकारी स न कदाचि
च्छारीरैर्मानसैर्वा विकारैः स्पृश्यते अथ मद्यवर्जनाविहीनकारणसामान्यान्मदादीन् लक्षयन्ति॥ ९॥

रजःप्रधानस्याप्याह प्रधानस्य तथा अपथ्याहारपरस्य त्रयो गदाः स्युर्जायेरन् किंभूताः रसासृक्
चेतनावाहीनि यानि स्रोतांसि तेषां रोधसमुद्भवा हेतुर्येषां ते रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भ
वाः मदमूर्छायसंन्यासाः एते नामतः ते च यथोत्तरबलोत्तराः पूर्वस्मात् उत्तरो यथोत्तरं बलस्योत्तरमुत्क
र्षः यथोत्तरं बलोत्तरं येषां ते एव मदान्मूर्छा मूर्छायाः बलवान् तस्मात् संन्यासः इत्यर्थः॥ अत्र त्वेषु मदादि
षु मध्ये मदः सप्तधा पृथक् दोषैः सन्निपातेन रक्तेन मद्येन विषेणापि च॥ वातोद्भवे सति पुमान् सक्तानल्प

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः मदमूर्छा
यसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः २७ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि सक्तानल्पद्रुताभाष
श्चलःस्खलितचेष्टितः २८ रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् पित्तेन क्रोधनो रक्तपी
ताभः कलहप्रियः २९ स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः कफाद्ध्यानपरोऽलसः सर्वात्मा सन्निपातेन
रक्तात्स्तब्धाङ्गदृष्टिता ३० पित्तलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता विषकम्पातिनिद्राश्च सर्वे
भ्योऽभ्यधिकस्तु सः ३१ लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्धानादीन्कालादिषु अरुणं कृष्णनीलं
वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ३२ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः कार्श्यं श्यावारुणच्छाया मूर्छाये मारु

द्रुताभाषणादिलक्षणो भवति॥ पित्तेन क्रोधनादिलक्षणः २९ कफात् स्वल्पसंबद्धवागादिलक्षणः॥ सर्वा
त्मा सर्वदोषलक्षणः सन्निपातेन॥ रक्तात् रक्तमदात् स्तब्धाङ्गता स्तब्धदृष्टिता तथापि पित्तमदलिङ्गं च स्या
त्॥ मद्येन मदे विकृतचेष्टता तथा स्वरस्य विकृतत्वमङ्गस्य च॥ विष [illegible] विषात् मदे कम्पातिनिद्रा च
स्यात् स च विषमदः सर्वेभ्यो मदेभ्योऽधिकः ३१ हानादीन् वृद्ध्यादीन् मदेषु वातादीन् लक्षयेत् कुतः लक्षणोत्क
र्षात् स्वस्वलक्षणोत्कर्षात् अथ मूर्छायं लक्षयति॥ मारुतोद्भवे मूर्छायां अरुणं कृष्णं नीलं वा आकाशं पश्यन् तमः प्र
विशेत् मूढावस्थां प्राप्नोति शीघ्रं च प्रतिबुध्येत संज्ञां लभेत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः तथा कार्श्यादि च स्यात् ३२॥

४२ 78

पित्तेन मूर्छायेरक्तं पीतं वा नभः पश्यंस्तमः पुमान् विशेत् स्वस्तादवस्थां प्राप्नुयात् सस्वेदेन विबुध्येत
संतापलमने तथा हा हा इति पीडितः तथा भिन्नविड्गादिकः ॥ कफजमूर्छायां मेघसमाकाशं पश्यंस्त
मः प्रविशेत् चिरेण च बुध्येत संतापलमनेन हृल्लासादिमान् तथा शार्दूलवच्च सलिल प्रवन द्वाविति
न इव ॥ त्रिभिर्दोषैः मूर्छायः सर्वाकारः सापस्मार इव आशु शीघ्रं पुरुषं निश्चेष्टं पातयति वि
ना वीभत्सचेष्टितैः रवस्मारोत्थानि लिङ्गानि चेष्टितानि वर्जयित्वा अपस्मारवद्भवति ॥ इदानीं संन्या
सलक्षणमाह ॥ मदात् मूर्छायाः मदमूर्छायाः कृतवेगेषु दोषेषु स्वयमेवौषधं विना पिता

पित्तेन रक्तः पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः [illegible] विबुध्येत [illegible] सस्वेदो दाह तृट्
तापपीडितः ३५ भिन्नविट् नीलपीताभारक्तपीताकुलेक्षणः कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाका
शमाविशेत् ३६ तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् गुरुभिस्तिमिरैर्गौरवाद्यैश्चर्मावनद्धव
त् ३७ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः दोषे
षु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु देहिनां स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ३८ वाग्देहमनसां
चेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः संन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ३९ कुर्वन्ति तेन
पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सां न प्रयुज्यते ४० राम ॥

म्यन्ति संन्यासः पुनरौषधैर्विना न शाम्यति ॥ वाग्देहमनसां चेष्टां यथा स्वलक्षणाम् आक्षिप्य मलाः वातपित्त
कफाः सन्निपतिताः सन्तः अयम् एककार्यकारिणः संन्यासं कुर्वन्ति किंभूताः अतिबलाः तथा प्राणायतनसंश्रयाः विशेष
ण हृदयाश्रयाः तेन संन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतः स्यात् काष्ठकल्पः तथा मृतोपमः स्यात् स हि शोभनं न्याः पुनः
शीघ्रं म्रियेत यदि शीघ्रं चिकित्सां न प्रयुज्यते म्रियेत इति संभावनायां लिट [illegible] ४० ॥ राम राम ॥ राम

रणे पुंश्चिच्छिक्तिर्जीवद्दिन्यत्रैवोदाहरणमर्थमाह ॥ अगाधेत्यनाद्यस्य सलिलौघेन पायस्तावहु
लेमकराद्विप्राणाहरमाणि भूयसितयाऽनतटे अगाधसितयातस्मिन्निमज्जंतं नरमाप्नुयुक्तिपुं
निवर्तयेत्नस्मादुद्धरेत् एवंसन्यासेविनिमज्जंतं नरमाप्नुनिवर्तयेत् अनेनोदाहरणेनमदात्यय
नमस्याबाधः प्रदर्शनस्वल्पकालहायनमस्यत्रयाधीनकंघिमिनिरास्तान्नयति इदानीमदात्ययनि
दानंत्वान्मद्यस्यमद्येनैवोपसंहारं कुर्वन्नाह युक्तवियुक्तेनमद्येन प्रमद्यपाभिर्निजैः शत्रुभिर्हेष्टा ह
पविनाशकारिभिवारयोगानि सम्यक्बोधमवेति नकेवलं मद्येन मदात्ययेतिसंगः प्रयुक्तायुक्तेम

अगाधेत्याह बहुलेसलिलौघइवातटे संन्यासे विनिमज्जंतं नरमाप्नुनिवर्तयेत् ॥ ८१ ॥
महतामानरोबलेनाधसमूर्तिमिरशिभिन्निनैः परिखंगः युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन
मद्येन ॥ ८२ ॥ बलकालदेशात्मात्म प्रकृतिसहायानवयवोसि प्रविभज्य तदनुरूपंप्र
क्षिपितिनिनः पिवल्पमतं ॥ ८३ ॥ इत्यष्टांगहृदये मदात्ययनिदानं षष्ठोध्यायः ६

मेनुरूपंसंप्रयुक्तेयुक्तमनुरूपमयुक्तमननुरूपं नरमयं समानं जायते पतनं प्रेवंननोमद्यपा
नेयुक्ते गिरीयत्नयुक्तिप्रभागेवदर्शिना आर्थाहितीयदलमवलम्बप्रतिनियतमवगम्य अप्रवराणु
वर्तीनिवर्तितयत्न राके गिरिनेः पुनरपियुक्तिं प्रदर्शयन्नाह बलकालादीन्प्रविभज्यबुद्ध्या
विमृश्य तदनुरूपंतद्यायंप्रक्षिपवति ततोमद्यपिवति मद्यव्याजेनामृतमास्वादयतीति
त्यर्थः आर्यः इति मृगांकदत्तपुत्रविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां मदात्ययनिदानंषष्ठोध्यायः

७७

सहस्रपत्रनिदानानां तेन रसगतानि हालाकारं यत्र तत्र । पद्मानि मिश्रितानि · वारवाङ्गमुक्तं · अवलीस
वारगुहत्स्थानीनि वस्त्राणि तस्माद्दर्शितानि दानप्रकाशे ॥ व्याख्यापूर्वं तत् ॥ अनेन सर्वध
मवर्णप्राणगुह्मदाहिनानां साक्षात्पात्रान्तर्नीतानि रूपवन्ति दोषाभावात्सदा स्वत्र प्राप्त
मदासदृष्टविला । अवमाददायन्मां साक्षात्कुर्वन्ति मानवर्गाह्यगुह्यत्वकमनुनिरोधः । आहि
ह्यनवकर्णेनासाक्षीनां महतां किमनामसां साक्षात्कुर्वन्ति विविधाकृतीनां नानासङ्ख्यानां नानिव
समासनः । मेरुपलानिर्दृष्टिः । एकारालिक्रयात्मनः सहस्रादि सहजन्मनामहजन्म बाह्यन्तरं वसह
जन्मेत्यन्तरं तथा हृत्स्थानस्य सहजन्मान्तरस्थानानेनैव स्थानं कानि चित्तविशेष सहस्राणि
कानिचि ज्ञानान्तरस्थानीनि तथाप्युक्तमन्यविषमस्य हृद्धा कानिचित् कालिकानिचिद्गा वी
· अथानेकशाखानि तानि व्याख्यास्यामः · आदिमत्र्यादित्रयोर्मां मूलकविरसमिथने · अर्थालिन
स्याद्गुह्यमेगुदमार्गनिरोधनं १ सपादत्रयमासमहासमदृष्टानि विविधाकृतीनां मांसाकुरुतकनादे
कुर्वन्तिपिता जगुः २ सहस्रान्तरेषु स्थाने महानहेधा समकाशनः स्थूलस्थाने विमल
गुह्यः स्थलानं स्वयः ३ अर्धमांगुलत्रयमधोऽर्धाङ्गुलं स्थितम्ः · बन्धः अवाङ्गुलीनां सा
ततमध्येविमले मनी बहुत्र सर्वत्र सानुदेहमाग्रिरङ्गुले पञ्चधा हृदः प्रमाणेन सोमावन्ते ततः ॥ ४
ति · अथानन्तरं विमुक्तं · अयनदेहगुदाद्वधापले सपनि ॥ स्थलान्तर्मध्ये · प्राणापानसमः एवं विधो
गुदः स्थलपदैः तत्र ह्यलिङ्गदृष्ट्यर्थः किं प्रमाणं मध्ये अर्धपञ्चाङ्गुलं · अर्धेनानानि पञ्चार्धपञ्च शाक
पार्थिवाद्धिशास्त्रमासः · अर्धपञ्चाङ्गुलानि पञ्चमासार्धपञ्चाङ्गुलः सार्धचतुरङ्गुलपरिमाणः · तस्मिन्नुदे विभा
वलाहिसमस्थाः स्थिताः · किंपरिमाणाः एकाङ्गुलाः · अधिकमर्धमङ्गुलपरिमाणं यासां ताः एव · अपराः सान्ति
रतः तमर्धानुगतानि नामानाहि तेजमल प्रवाहलक्षणः · प्रवरा स्थूलान्तावली प्रवाहिणीति कथ्यते मध्य
मधोस्थिता वली मलस्य प्रवर्तका वाहिकेवलेनाहि मलेनीति मत्यर्थे गुरुस्थवाहो स्थिता मलस्य वर
लास्यवरणी सुगतेन सामवरणी सर्वाधः वलरगुलेन तत्परिमाणे वाहिकेवहिगुदेन स्थिता प्रमाणेन परिमाणमङ्गु

७७

ततो लिसिद्धिः स्यात सहजोत्तरकालभाविषु दर्शस्तुमयश्च इहोपात्ता नाम शिंकावलीबीजोपतप्तता वला:
तं बीजं वलीबीजं शुक्रार्तवं वा स्वत्व तस्मात् स्वावली उपस्थित्ते उपतप्त स्वभावतप्तता । स शोणितक
रजः करत्व सम र्थे दीनापित्र क ये: वीजु त व लीबीजोपस्यापतप्तता यत्ने सांवबीजोपतप्तिबीजो
पतापामा नापि त्र व चारतः मातापितरौ वनोपयोरयवा तत्रस्य : स्वाहार विहारादि कृत स्वस्मा
त् तथा देवाद्यश्चविधानं पाक कृताद् स्तुभक मेलः बीजोपतप्तिः नाम्यां मातापितृवचारादेवा
भाव स्मास्तां निपातं तस्य कोपतस्मात्तान्य र्शतिस्वसाध्यानि एवम् ते तत्सर्ग लक्षणानि तान एवरो
गाः कुलोद्भवाः प्रास्याताः बीजोपतप्तत्वादसाध्याः इत्यर्थः सहजानां र्शतिसविशेषलक्षणानाह तद्रिगु

तत्र हेतुः सहजानां वलीबीजोपतप्तता । अर्शसां बीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ६
दैवाच्च तान्यसाध्यानि प्रास्यातानि तानीति : असाध्यान्येव मास्याताः सर्वरोगाः कुलोद्भवाः ७
5 सहजानि विशेषेण रूक्षदर्शनानि च । अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणान्युपद्रवानि च ८ पादा
मानि पृथग्दोषहर्षाणि चयात्त्वतः मुष्कालिंगानि तन्मोक्ष मामादीन्युपपन्नतः ९

तत्पुत्रानाभवन्ति विशाख लोमपने तेन तद्यानयोनि उत्तरजानामयो वेधजातिन भवन्तीत्यर्थः ९ अन्या
मुत्तरजानानि शीतिसिब इप्रकारानि पृथक् दोषेर्जानि पित्तकफ संस्तानि तथा संसर्गलेक्षतया नि
चयेन तथा रक्तेन निबद्ध्वा दाद्या ह्रः पृथग्दोषादिः ॥ मुष्कप्रा शिवि मद्वानुहिथभमुष्कं तत्र मुष्क लिंगा
यणावानन्कृ पा भांखस्त्व समस्ता भायानि नाद्भूतानि ताना सविन्नत का पवध्य सल सम स्ता भ्याभव
ति १०९ सर्वरोगनिदाने दोषप्रकोपहेतुदर्शितः तेन दोषप्रकोपकारणानवहुत्तमात्तेनमदत्वंगमि
ते अग्निमान्द्याहारः सम्यक् पाकमगच्छन्नमपक्वमामलत्वेन वस्तप्रयत्ने । अतः इदमाह मलपुरीषा
ख्यानि निचिते नव दृ मासाकुरजनन योग्य वापुरपानास्त्यः पायुसंबधनीषुवलीषु तन्मलनिचितधत्ते

५५

नदेशो मलात्मनि संपर्कात्मावलयाभिघातलक्षणः पक्तिस्नदेहाः संपद्यंते नासुत्वामध्यादपमार्गैव
कृतिमेनाप्यनेरमुत्तरेकृत्वलआनानामर्शनमामत्रकामिः तथा चरकेन वायुः कुपितोमलधत्ते इत्याह पुनश्चातिव
वायवहस्मादिदुनभिनानिर्देशान एकीकृत्य हेतुनावायुः कुपितोमलधः प्रतिरोधवाधकाश्रिमः कुपितइतिनाम
पति चलत्वात्दीर्घत्वेनसंबंधः अनतानि प्रवाहणात्मेघादिविगानात्प्रवर्तनेन वातस्य त्रयाकृतानेहिर
लोमहोऽत्र इति प्रवाहोद्दीरणयो ह्ययोरुपादानं ज्वरादिभिः कर्षणत्वादिति यावत् विषमाभ्यवह
हाम्भ इतिसाहस्यादिपादरक्तलाहिकाम्भः याधिनापुनारतिपुनः ग्राहेनएवंवेगः प्रकारस्यः प्रकारोनरमा

मल हायश्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन नशादिने अस्तौतिनिचितेनपुनम्ब्यातिसवापनः १० वातसंज्ञाभविषम
कठिनोन्नस्फुरसनात वलितेत्रास्यलोहप्रकीनलवलादिघहनाने ११ भराचीनावुसस्पर्शान्सनना
निप्रवाहणान वातमूत्रवाकृहृतधारणान्नदुरीरणान १२ ज्वरगुल्मातिसारामस्तहलोशापवाकुभिः
कर्षितानादिषमाभ्यवहरणीयोपाभितंपुनः १३ आमस्मर्भप्रपननात्मर्भवृद्धिप्रपीडनात शिहर्षेणा
परेर्वधुरचान कुपितोमल १४ कपार्श्वलीषुसंधत्तेनाभ्यामध्यात्पमार्गैषु जायतेरक्तमितनयवेल
हलमस्ववहृत्ता १५ विहेमः साकियसदनेधिद्वकोहृहयंमंभमः साशनेनत्रयाः शापः पाकइत्यायवान
हः मारतः प्रचुरामहः प्रायानामरधष्मरतन सरकसपरिवर्त्तमस्तकृत्स्नानिधिनिसयमन १६ एवंबकजन
मारोपः सामतोक्तारमपविता प्रमनंतदृत्रमलम्बाविड्रस्महृद्घमवकाप्तकः १७ भारः एकोरसामलमा
लक्ष्मभिन्नवर्णाता नेइद्विवालोदार्वल्लंकोधाढुः स्वायवारता १८ आमंकामलहमातोदाषयांडुगुल्मादरेषुव
मगर्भप्रपननाहरकंगडुने शिहर्षेरवरेरत्यानिर्हृहोरहनस्मकाव्यहनुप्यर्बायुः कुपितइतिपृथ्वं ॥ तेवा
मशिसाएवलसलनमर्वलसलंमरववृतेमाहिवशावहृदवर्धन अत्रएवलसमामध्येशावहृदयवामद
इतिनिर्दिष्टं कसाचित्तुरवसा उत्तिमसुक्षुइसुभिलवचैलकसाचिदुद्वर्वैल्वभिमयवाशाहुसार्धः मारुते
इतिसामर्थ्यादपानोदाननारथः प्रायाभपित्तकनानामरधष्मरनेशक्तनप्रचुरामवतिनथामहइवमहः क्रियात्मको
नारित्वेववर्तमानः तथा सरक्तसमलः तथामहपावरकर्नैनवर्त्तनेसपरिवर्त्तस्तदोह्नल्लिवकृत्स्नान्निर्गछति सनन

एतानेव नहतो हिंसा प्राणीनि हननं नाम स्वर्द्धाम् जानेषु विवर्द्धिते बुद्धिमान्भवति २० एतेरङ्गैर्मिरधोमार्गे रोधा
स्यात्तिवर्त्मानेऽर्द्धप्रवृत्तः सर्वानुनिलान रूपाजात्सननान प्राणत्न् सर्वे स्थिप्राणोरमानत्र समाहृ
ल २१ पतया ज्ञामपन् समर्थमानकुर्वल्यामन्यादेहल्या धानं नरमा दीक्षमाशयान् समाहारेलव
नैमानानं ज्ञामयन्नित्तिमन्त्रनिमंदीकरोति ततो अथन्मादेवादिकानेकारत्तान् प्राये लोक्षमा
दुर्लीमवान् वृत्याद्विकः स्मान् अर्थाद्गमन्त्रार्थः पादित्वादच विगतच्छायादुमोऽजनुजुष्टः पत्रादिवि
रहात्तथाच्छायारहितः तथैवार्थेस्य श्रामारहितः इतिश्लेषोपमालंकारः तथैनकेवलं पूर्वोक्ते रूपदुर्व

एतानेव विवर्द्धितेज्ञातेषु हननं नामसु २० निवर्त्य प्राणानाबानाहितेऽर्धोमार्गे रोपतः श्रामयन्ननिलान
मानसर्वे स्थिपशरीरगान् २१ तथामूत्रपुरीषे कृत्वानंकमानधातून् समासाद्यान् रहस्यात्तिनतः सर्वो
भवति प्रायमाशसः २२ कृतोपमूत्राहनेतास्मा हो हीनः श्रामालितोश्रमः प्रसादेनविगतच्छायजंतु
जुष्टइवद्रुमः २३ कृतस्मेरूपद्वैर्गुणेत्पथ्यानैममंपीडनैः तथाकामपिपासाम्यां वैरस्य स्मशरणे नसः
स्नमोगनमनवमयूखपयुक्तवयुक्तदेः तैश्चवाधयितामिपि सार्थकेरामरूपविपीडितः २५ श्रामभिन्न
स्वरोध्यापनमुहुष्टीवनरोचकी सर्वेषुवीशिष्यहन्यामिपायुर्वस्तलोमलवान् २६ गुदेनमव
नाविछापुलाकादकसन्निभा विवर्द्धमुत्रमुद्याईवर्कामयोनरोनरा पदुपीनेहरिद्रतंपि च्छलं चापवेश्यने

गतेलाकासादिभिरर्थोऽर्थः ते अन्याह प्रसमयपीडितइत्यत्र ज्ञामपारिन्याहरनाबहुवचनाद्बसः रो
अथाम् स्मनिपीडितइतिपाठः श्रामो भिन्नस्व ... स्वरएवतथाधायनोचितमाग्रः त
पाठं यानिष्ठीवनादिभिर्युतः तथागुदेनापि छापुलाकोदकसन्निभासवनावविवद्धादकमुपवेश्यते
अपाकेधान्यंपुलाकशब्देनोच्यते आगमः धान्यं पुलाकोनिष्पन्नमिति अथवापुलाकः कुत्सितं
धान्यंतत्सारकेनतुल्यंसमानुपवेगाय मातिष्ठिहः पुलाकोदकमिताहते न तुल्यास्विद्धमुत्रमिति कदाचिदुदारहृत्तं कदाचिन हतं भवति

वातार्शसां लक्षणमाह वाताधिकास्तु गुदजाः शुष्काः स्फुटितमुखयुक्ताः विषमा विषमसंस्थानाः ऊर्द्ध्वधलि
विनादिवुः संस्थिताः वर्मशाखा कदम्बपुष्पादितुल्यस्य स्तूपिः स्निग्धा विसदृशाः परस्परमतुल्याः वक्राधनुः
काद्याकृतिवत् तथा नीलारुणभृङ्गकुरवत् विस्फुटकेसरादिवदाननेषु धानत एव लिङ्गाः पुनः कोपमाना पादनं
तेषां चिचिरस्य पर्वणां शिरःशूलादि सदैव कष्टा व्यथाः तथा स्तब्धादिप्रदाः तथा कासादिकृतः तेरा
र्त्तः पीडितो मनश्च नाडिकमुपवेश्यते कृष्णत्वं नखादिषु स्यात् तत एव गुदांकुरेभ्यो गुल्मादिसंभवः ॥ पित्ता

गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ६९ बिम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ७० शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ७१ कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः तैरार्तो ग्र
थितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ७२ रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते कृष्णत्वङ्नखविण्मू
त्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ७३ गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासित
प्रभाः ७४ तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकावक्त्रसन्नि
भाः ७५ दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारुचिमोहदाः सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः य
वमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः

पित्तोत्तरा नीलमुखा इत्यादि लक्षणं हारिद्रत्वङ्नखादयः इति पर्यन्तं तत्र प्रथमं रक्तं पित्तेन स्रवन्तीत्यभी ह्यर्शा
सि तथा तनवो न घनाः श्लेष्मगुदांकुरवत् मृदवः शिरीषपुष्पादिवत् श्लथाः शिथिलमांसादि
वत् शुकजिह्वादिवद्रूपमानात्प्रदेशवत् संस्थानवर्णवैचित्र्यार्थं इवादीनां च सामंबधः यवमध्या
यवमध्यसंस्थानाः हरिता दूर्वावर्णाः पीता हारिद्राः त्वगादयो यस्य स एव इत्यादि राहुतेन विग्रम
ज्ञाद्यो गदस्थाने ॥ राम ॥ राम ॥ ॥ ॥

श्लेष्मार्शसां महामूलादिकं लक्षणं पांडुस्निग्धत्वगारोहं बहुनिलाः इत्यनेनैव पित्तोल्वणलक्षणे
नवनिर्देशेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वं ज्ञापयति तेन सर्वेषामेवार्शसां त्रिदोषजानि भवन्ति अनुबंध
दोष इति वचः ॥ संसर्गाः अर्शोंकुराः संसृष्टलिंगाः स्युः ॥ निचयात् सन्निपातात् सर्वलक्षणदोषत्र
यलक्षणयुताः ॥ रक्तोल्वणात् रक्ताधिकात् गुदकीलाः पित्तस्याकृत्या लक्षणेन समन्विताः इत्या
दिकं कलुषेंद्रियः इति यावद्वाललक्षणं बोध्यं गुदांकुराः इति प्रकृतेन पगुदकीलाः इत्युक्ते वेदितव्यानि

श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मंदरुजः सिताः उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः
पिच्छलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंडूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ४८ करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनस
न्निभाः वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्तिनः ४९ सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचि
पीनसाः मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ५० क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायवि
कारदाः वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ५१ न स्रवंति न भिद्यंते पांडुस्निग्धत्वगाश्रयाः
संसृष्टलिंगाः संसर्गात् निचयात् सर्वलक्षणाः ५२ रक्तोल्वणा गुदकीला पित्ताकृतिसमन्वि
ताः वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः ५३ तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः स्रवंति
सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ५४ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः हीनवर्णबलो
त्साहो हतौजाः कलुषेंद्रियः ५५ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ ॥राम॥ राम । राम॥ राम॥

च गुदकीलाः अतिदुष्टमुष्णं च सहसा अचिंतितमेव मूलादिलिंगैः रक्तं स्रवंति गाढविट्प्रतिपीडिताः स
न्तः तस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तितो भेकाभो भवति चाव धारणे तस्य रक्तस्यातिप्रवर्तनात् मंडूकाभः स्या
त् कारणांतरेणान्यथा शोणितक्षयसंभवैर्दुःखैः शोषोः पीड्यते रक्तेऽल्पशिशिरप्रीतिः शिराशैथि
ल्यस्फुरणाद्विरक्तक्षयजा उक्ताः तथा हीनवर्णबलोत्साहादिस्पष्टं ५५ राम राम राम॥

॰आदिग्रहणेन मसूरादीनां ग्रहणं । मुद्गादिभिः रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने वल्यादिलक्षणे कु
पितो न एव बलवान् स्वस्थाने कुपितो बली स्यात् । बलीयवलावातेर्दसंगं कुर्वीत । किं कृत्वा । अधोवहानि
स्रोतांसि संरुध्य । किं कुर्वन् । अधः पुरीषं प्रशोषयन् । तेन वातविण्मूत्रसंगमनेन हेतुना तेन वातेन यथा विधेन
वपुकोपनेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् । तथा आध्मानादयः स्युः । परिकर्तनं च बस्तौ च नितरां
छेदनमिव सततं शूलं वेदना । गण्डः श्वयथुर्गण्डश्वयथुस्तस्य सम्भवः । पवनस्य ऊर्ध्वगमनं न्यायादपानाख्यस्य
ऊर्ध्वगामित्वं स्यात् । ततः ऊर्ध्वगमनात् छर्द्यादयः स्युः । ते ते च वातजा रोगा जायन्ते कुतः भृशदारुणाः भृशदार
णाः अतिदुःखावहा जायन्ते दुर्नाम्नामित्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण लयमुदावर्तः परमो महानुपद्रवः

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः । रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ५६
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् । पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ५७ ते
न तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् । आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनं ५८ ब
स्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसंभवः । पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततः छर्द्यरुचिज्वराः ५९ हृद्रोगग्र
हणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः । बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ६० मनोविका
रस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः । ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ६१ दुर्नाम्ना
मित्युदावर्तः परमात्ययिकोपद्रवः । वातेनाभिपरीतानामर्शसां तैर्विनापि स जायते ६२ सहजानि त्रिदोषा
णि यानि चाभ्यन्तरे वलौ । स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ६३

स्तेनामुलीढे इति विशेषः । वातेनापि वातेनाभिभूतानामर्शसां कारणेषु बाह्येषु एवं तेषां दुर्नाम्नां भूमिर्विनापि स उदावर्तो
जायते न केवलं तैरर्शोभिरिति हार्थः । अधुना साध्यासाध्यविभागमेषामाह सहजानीत्यादि । सहजानि यानि त्रिदोषजानि
न यानि रक्ताख्यानि । अभ्यन्तरे वलौ यानि स्थितानि एकदोषद्विदोषजानि तान्यसाध्यानि बलिशब्दः पुंल्लिं
गः । अथासाध्यानां किं कार्यमित्याह । याप्यन्त इत्यादि । अग्निबलमादिर्येषां तान्येवं तेषां याप्यन्ते अग्निबलेऽप्रतीता अ

द्वंद्वजानि यानि द्वितीयायां वलौ संश्रितानि तानि कृच्छ्रसाध्यान्याहुर्मुनय इति शेषः। तथा परिसंवत्स
राणि च कृच्छ्रसाध्यानि परिगतानि संवत्सरं परिसंवत्सराणि प्रादिसमासः वर्षातिक्रान्तानीत्यर्थः
॥ बाह्यायां वलौ जातानि यानि न चैकदोषोल्बणानि चिरोत्पतितानि संवत्सरादर्वाग्जाता
नि च सुखसाध्यानि॥ मेढ्रमन्नासाकर्णादिषु चार्शांसि वक्ष्यन्ते यथास्वं स्वीयः स्वीयः ध्याय गुह्यरोगविज्ञा
नेनासारोगविज्ञाने कर्णरोगविज्ञानादौ चेति॥ नाभिजातानि तु नाभौ जातानि पुनर्गण्डूपदास्यरूपाणि
गण्डूपदा नाम किंचुलुकास्तेषामास्यमिव रूपं येषां तान्येवं तथा मृदूनि पिच्छिलानि च॥ व्यानो वायुः श्लेष्मा
णं गृहीत्वार्शः करोति। त्वचो बहिः बाह्यप्रदेशे किं भूतं कीलोपमं तथा स्थिरं खरं तच्चर्मकीलं तु चर्मकी

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ६४ बाह्या
यां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ६५ मेढ्रादिष्व
पि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ६६ व्यानो गृहीत्वा श्ले
ष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ६७ वातेन तोदः पारुष्यं पि
त्तादसितरक्तता श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ६८ अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु
कुर्वीत बुद्धिमान् तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ६९ इत्यष्टाङ्गहृदये सप्तमोऽध्यायः॥

लं विदुर्मुनय इति शेषः॥ वातेनाधिकेन तोदः पारुष्यं भवति। पित्तादसितरक्तता भवति श्लेष्मणा तस्य चर्मकी
लस्य स्निग्धता ग्रथितत्वं सह शब्देन सवर्णता आकृतशरीर तुल्यवर्णता॥ अर्श
सां प्रशमे यत्नमाशु सुमतिः शीघ्रं यत्नं कुर्वीत किमिति चेत्याह तानीत्यादि यस्मात्तान्यर्शांसि गु
दं बद्ध्वा निरस्य बद्धगुदोदरं शीघ्रं कुर्युरिति ६९ इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थानेऽर्शसां निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः॥

॥अर्शसां निदानानंतरमतीसारस्य ग्रहणीरोगाणां निदानारंभः यतो वक्ष्यति अर्शसामतीसारस्य च हेतो
विकाराः प्रायेण चान्योन्यस्य निदानं भवंति तस्मादतीसारग्रहणीरोगनिदानं प्रक्रमते इ
त्याह॥ पूर्ववद्व्याख्या॥ दोषैर्व्यस्तैः पृथग्दुष्टैर्वातपित्तकफैः समस्तैः संनिपातेन तथा भयाच्छो
काच्चेति षड्विधोऽतीसारः॥ स च समुत्पन्नः सर्वाण्यप्युपनाप्यायते कृशस्य शुष्कामिषादिभिस्तथा स्ने
हविभ्रमैः स्नेहव्यापत्तिः नाद्दिधेयाल अंकोपदैर्नुभिर्हानुर्त्तरण अनिल कुपितो धातुं शरीरगत
मधोविसृजयति अधस्तान्नयति तेनैव धातुनाऽनलं जठराग्निं हत्वा मन्दत्वं नीत्वा तथा का

॥अथातीसारस्य ग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छो
॥अतीसारः८ काच्च षड्विधः स समुत्पद्यते सर्वाशनैः १ कृशशुष्कामिषादिभिस्तिलपिष्टविरूढकैः
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् २ कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः
विसृजत्यधो धातुं हत्वा तेनैव चानलं ३ आपद्यानु शकृन्मिश्रं पुरीषं द्रवतां नयन् प्रकल्प
तेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ४ तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः आध्मानम
विपाकश्च तत्र वातेन विड्जलं ५ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते रूक्षं सफेनम
च्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकं शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा

ऽप्यावध्यमानोऽतिकोष्ठस्य कारयिता पानुरागस्य कृतः समीपे तनुः सर्वतः कोष्ठपुरीषं च तेनैव धातुना
द्रवतां नयन् प्राप्नुयात्तिसारायकल्पते संपद्यते अनिल इति पाठः॥ तस्यातिसारस्य भाविनो भविष्य
तो लक्षणं तोदो हृदादिषु गात्रसादादि च तेषु पट्टस्त्वतीसारेषु वातेनातिसारे विड्जलादिकं शुष्कमु
खादिको नरः उपवेश्यते किं कुर्वन् विनिघ्नन् कार्यैः निःकुयनन् उपवेश्यते ८ राम

पित्तेन तद्दाहादिमान्नरः पीतादिकमुपवेशयते ॥ श्लेष्मणा घनादिगुणमनुबद्धरुगं तं निद्रालुत्वादि
विशिष्टः ॥ सर्वात्मा सर्वादिगुणं च नरः उपवेशयते निद्रालुरलसोऽन्नद्विट् स्वल्पं सप्रवाहिकं
हिकृत्य सप्रवाहिकं चोपवेशयते तथा सरोमहर्षादिकः स्यात् तथा कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च कृतेऽपि पु
रीषोत्सर्गे सकृतसंज्ञः कृतमपुरीषोत्सर्ग इति संवेदनावान् भवति ॥ सन्निपातेन सर्वात्मा सर्वदोष
लिङ्गः ॥ भयेन चित्ते क्षोभिते सति पित्तसहितो वायुः शकृद्द्रावयेत् तत्रोष्णः तीक्ष्णमतिसार्यते ततश्च
इत्युक्तं लिङ्गैर्वातपित्तातिसारतुल्यः तद्वद्भयेन तुल्यलिङ्गं शोकादिदृष्टिसाध्यस्तत ॥ अतीसारः चाद्या

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाड्वलप्रभं सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ८ अम्लं वायु
संताप पाकवान् श्लेष्मणा घनं विच्छिन्नं तन्तुमत् श्वेतं स्निग्धं सामं कफान्वितं ९ अभीक्ष्णं गु
रु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् निद्रालुरलसोऽन्नद्विट् स्वल्पं सप्रवाहिकं १० सरोमहर्षः सोत्क्लेशो
गुरुबस्तिगुदोदरः कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ११ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो
द्रावयेच्छकृत् वायुस्ततोऽतिसार्यं तच्छीघ्रमुष्णं द्रवं प्लवं १२ वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शो
कतः ॥ अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः १३ सासृङ्निरस्रः तत्राद्यो गौरवादप्सु मज्ज
ति शकृद्दुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः १४ विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति

भवति द्विः प्रकारः संक्षेपत एकः सामो द्वितीयः निरामकः तथा एकः सरक्तो द्वितीयः निरस्रः ॥ तत्र
तस्मिन्नाद्ये सामेऽतीसारे गौरवाद्धेतुः अप्सु पतितं पुरीषं मज्जति ब्रुडति दुर्गन्धं च स्यात् आटोपादियुत
स्य पुंसः १५ निरामस्तु अतीसारोऽतो विपरीतो लघुर्भवति ॥ कफात्तु नः स्वभावगुरुत्वात् पक्वो
पि मज्जति ॥ अथ यत्र हलीमकलक्षणानि अतीसारे पुंसामिश्यन्ते वा न भवति तत्र स्याद् हलीम

रोग[illegible]वेदैति ग्रहण्या निदानं ॥ अग्न्याधिष्ठानत्वाद्ग्रहण्यास्तद्विधंस
कारणं विद्धिमाद्यहेतुभिरन्नपानैः दूषितेनाग्निना ग्रहणीरोगः स्यात् ॥ अतीसारग्रहणीरोगयोः समा
नाश्रयत्वात्तदनंतरं ग्रहणीरोगमाह ॥ अतीसारे निवृत्तेपीत्यादि ॥ आहारसमये येन व्याधिनाग्र
निसार्यते ॥ अन्नार्थं विहितान्नि स्यार्थं निरुद्य व्याधिरतीसारः ॥ अतिसरणादतीसारः ॥ अतिसरणं च बहुनिर्दश
नवास्यानवस्थानत्वं योजितं तदेव मतिसरणादतीसार इत्युच्यते तन्नैवमतिपदं ग्रहणीदोषच्य
तिसरणं कथंचित्स्यात् तदा तस्या अतीसारत्वं स्यादित्याशंक्याह ॥ आशुकारीत्यादि भाव प्रधानो

अतीसारे वृत्ताना तिर्यन्नवान् ग्रहणीगदः १५ तस्य स्याद्ग्निविधुमकरेस्यात्सविनैः सामं
वा०१८ पक्वं निरामं जीर्णं येनातिसार्यते १६ सोतिसारोतिग्रहणीदाशुकारी स्वभावतः सामं
सान्नमजीर्णान्नं जीर्णं पक्वं तु नैव वा १७ ॥ अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः चि
रकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् १८ स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥

२ यतिर्हेतोः हेतोप्रथमा स्वभावेनाशुकारित्वादतीसारो ग्रहणीदोषादन्यः इत्यर्थः ग्रहणीदोषो हि
नाशुकारी किंतर्हि चिरकारी तथा चाह चिरकृद्ग्रहणीदोषइति ॥ अथ ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णय
न्नतीसाराद्भेदमाह ॥ ग्रहणीदोषः पक्वीजीर्णान्नं सामं कदाचित्साम्लं कदाचिज्जीर्णं पक्वं तथा
नैव वा ॥ अतिसार्यते ॥ अकस्मात्कदाचिन्निमित्तमंतरेणापि मुहुः पुनः पुनर्बद्धं कदाचिन्निमि
त्तं विनापि मुहुः शिथिलं संचयाद्दुपवेशयेदित्यधः ॥ अयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् १८ सग्र
हणीदोषः पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेन च इति चतुः प्रकारो जायते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नष्टस्य हृल्लासस्य प्राग्रूपं हृदनं विरामश्च नाडि च ॥ धनुर्विधस्याश्च हृल्लासस्य सामान्यं लक्षणं लक्का
र्णादिकं ॥ तत्र नेत्रे चतुर्धा गदेषु मध्ये वातानां तालुशोषादि स्यात् ॥ पित्तेन पीतनाभः स न न प्राय कम्हा
ज्वरादिर्नीलवर्णादिकं वर्चः सृजति ॥ श्लेष्मणा तु दुःखं कृच्छ्रेण लवणास्येन छर्द्यादि च स्यात्
न पाहृदय स्यात् नाभि तु निश्रितं मन्यते जठरं लिप्तलं गुरुत्वं उद्गारश्च दुष्टमधुरः स्यात् सदनमा
हीरस्याश्लेष्महृदयगादिकं स्यात् ॥ सर्वैर्मेलितैर्दोषैः सर्वलक्षणानां संकरो मिश्रत्वं भवति
प्रतिभागवे पि विषमाद्याविषमत्वे हृल्लासदाहस्तु यो गत एवं उक्ताः तथा हृल्लासो दोषाः स्युः नन्वेवं

प्राग्रूपं तस्य हृदनं विरामो वनमल्लकः प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिर्ललाटे श्रमो भ्रमः ॥ आनद्धाहर
नाभ्यर्दिः कर्णि ह्वेडो त्र कूजनं २० सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तम्भकाज्वरः मूर्च्छाभ्रमो
विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः २१ ... न त्रासो नालानां तालुशोषश्च हिमरक्त
लिपाल्पनः वाक्यं स्वल्पं नीवारजाभीरुणां विसूचिका २२ रसपुरीषैः सर्वैस्तु न च प्रापयेत्
त्रिका जीर्णे निचाध्मानेभुक्ते स्वास्थ्यसमश्नुते २३ वातहृद्रोगगुल्मार्शः प्लीहपाण्डुत्वशो
किनः चिराद्दुःखं स्वस्थं मुक्तन्नाम साहस्येनवन २४ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः वायुरकृत्स्नाक
एवान पित्तेन पीतनीलाभं पीतनाभः सृजति द्रवं २५ धूम्राम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचि तृड्र्दितः
श्लेष्मणा पत्याते दुःखं मन्नं छर्दिरोचकः प्रस्नोपदेहं निष्ठीवं कासहृल्लासपीनसाः हृदयमम
न स्याततुर्द्गनिविर गुरु २६ उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्तैमित्यं हृषितं भिन्नाम श्लेष्मसंसृष्टगुरुत्व
र्चः प्रवर्तनं २७ प्रकृतस्यापि दोषैर्लक्षणैः सर्वैः सर्वसंकरः विभागेषु स्यापेत्ता विषमाद्यान्विषमत्वेप
नेपि स्युर्न हृल्लासदोषाः समसुखास्य कारणं वातव्याध्यपस्मरीगुल्मोदरमन्दराः प्लीहापि न हृल्लासहे

सा न हृल्लासदोषाः इति प्रामाणितेनैवं मुख्याः संप्राप्तिपूर्वरूपरूपनिर्देशादियुक्ताः प्रश्नाः एवं न हृल्ला
सदाः यन्तु विषमाद्यास्तु प्रस्तुतहृल्लासरोगानामासाः इति बाधं समः पुनरपि साध्यासाध्यरोगपरप्रकारणं ॥ ॥ ॥

वातेनवाध्मातदेहोमहारोगाःसुदुस्तराः विषमालसस्तस्मात्तेबुधस्तत्रकार्यइति॥ इतिश्रीमद्गोवृन्ददत्त
पुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुन्दराख्यायांनिदानस्थानेअतीसा
रग्रहणीरोगयोर्निदानंनामाष्टमोध्यायः ८ अतीसारग्रहणीरोगनिदानानन्तरंमूत्राघातनि
दानमेकसंबंधनत्वादुच्यतइत्याह॥ बस्त्यादीनांहृदः बस्त्यादयएकसंबंधनाःप्रोक्ताः एकंसंबंधनं
येषांतेएकसंबंधनाःएवं नदेवैकसंबंधनत्वमवाप्यकटयति गुदेत्यादि गुदास्थिविवरंआश्रयोयेषांते
एवंतत्राश्रिताइत्यर्थः तत्रमूत्राश्रितादोषाःस्वयमेवबस्तिंप्राप्यविकुर्वते बस्तेश्चाधोमुखत्वान्म
ज्ञातःएवंशाबस्तिमुखेनतत्संभाव्यते तस्मान्मूत्राघातानुत्पत्तिरेवेत्याशंक्याह हित्यस्मादर्थं

॥अथातोमूत्राघातनिदानंव्याख्यास्यामः॥ बस्तिर्बस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः एक
संबंधनाःप्रोक्तागुदास्थिविवराश्रयाः १ अधोमुखोपिबस्तिर्हिमूत्रवाहिशिरामुखैः पा
र्श्वेभ्यःपूर्यतेसूक्ष्मैःस्यन्दमानैरनारतं २ यैस्तैरेवप्रविश्यैनंदोषाःकुर्वन्तिविंशतिं मूत्रा
घातान्प्रमेहांश्चकृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ३ बस्तिवंक्षणमेढ्रार्तियुक्तोल्पाल्पंमुहुर्मुहुः मूत्र
येद्वातजेकृच्छ्रेपैत्तेपीतंसदाहरुक् रक्तंवाकफजेबस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् सपिच्छंसविबंधंचसर्वैःसर्वात्मकंमलैः

एवमहेत्वमपुष्णम यद्यप्यधोमुखोबस्तिस्तथापिजलमध्यस्थिताधोमुखघटवत्मूत्रेणपूर्यते इत्यस्मात्पार्श्व
भ्यांमूत्रवाहिशिरामुखैः अत्यन्ताहारैःसूक्ष्मैःपूर्यतेतत्सान्ततंस्यन्दमानैःस्रवद्भिरनारतमनवरतंयैरेवमू
त्रस्रोतोभिःरेखात्तेनबस्तिंप्रविश्यविंशतिंमूत्राघातान्कुर्वन्ति तावतएवप्रमेहान् किंभूतान् बस्त्याख्य
मर्मसमाश्रयान् हेतोर्द्वितीयामर्मसमाश्रितत्वात्कृच्छ्रान्कृच्छ्रसाध्यान्॥ अत्रचत्वारोमूत्राघातावा
तपित्तकफसन्निपातात्मकाः तत्रवातजेकृच्छ्रेमूत्राघातेबस्त्यादीनांआर्तियुक्तःपुमानल्पाल्पंकृत्वामुहु
र्मुहुर्मूत्रयेत् पैत्तेकृच्छ्रेपुमान्मूत्रंपीतंसदाहरुक्मूत्रयेत् रक्तंवाकफजेकृच्छ्रेबस्तिमेढ्रगौरवशो
फवान् सपिच्छंसविबंधंचरुधारंधामूत्रंमूत्रयेत् सर्वैस्त्रिभिर्दोषैःसन्निपतितैःजातेकृच्छ्रेसर्वात्मकंदोषत्रयलक्षणान्वितं

इदानीमश्मरीलक्षणमाह यदा यस्मिन्काले वायुः कुपितो बस्तेर्मुखं मार्गमावृत्य परिशोषयेत्
मूत्रं केवलं कदाचित्सपित्तं कदाचित्सकफं कदाचिद्वा सशुक्रं मूत्रं तदा संजायतेऽश्मरी क्रमाद्घो
रतरं घोरा मूत्राश्मरी घोरतरा ततोऽपि घोरा पित्ताश्मरी घोरतमा श्लेष्माश्मरी ततो घोरा
घोरतमा शुक्राश्मरीति क्रमशब्दार्थः वायुना पित्तं संशोष्य गोपित्ते रोचना संजायते त
थाऽश्मरीति सर्वाश्चाश्मर्यः श्लेष्माश्रयाः श्लेष्माश्रयत्वमाधारत्वं यस्याः सैव कफमाश्रि
त्य सर्वाऽश्मर्यः स्यादित्यर्थः ॥ अथा [illegible] तेन तस्याः पूर्वलक्षणं प्राग्रूपं बस्त्या

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत् मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ६ सं
जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना श्लेष्माश्रया च सर्वैव स्यादथास्याः पूर्वलक्षणम् ७
बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ८
सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने नृ५
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ९

ध्मानादि॥ सामान्यलक्षणं नाभ्यादिषु रुग्भवति तया अश्मर्या मार्गनिरोधे सति मूत्रं विशीर्ण
धारं विच्छिन्नधारं भवेत् तद्व्यपायात् अश्मर्याः मार्गान्तरे सुखं मेहेत् सुखेन मूत्रं मुञ्चेत् की
दृशं अच्छं निर्मलं गोमेदकोपमं गोमेदकाख्यरत्नविशेष उपमा यस्य तत्तथा तस्याः संक्षोभ
संक्षोभाद्धस्त्यश्वादिनानेकवेदनाप्रादुर्भावस्तस्मात् तत्संक्षोभाद्यत्क्षतं भवति तस्मिन्क्षते
सति सास्रं सलोहितं मेहेत् आयासाद्धावनादिकृतात् अतिरुग्भवेत् ९ तत्र तास्वश्मरीषु मध्ये
वातात्तया अश्मरी तस्याः मूत्रसन्नायां सत्यां तु मानवः शास्त्रार्तोऽत्यन्तपीडया पीडितो दन्तान्खादति

तथा चैवमनेकं वदने मेहनमेढ्रमसृणानि च लयति नाभिं च हल्लाभं प्राप्नोति किं कुर्वन् । प्र
निपातमनवरतं संकुलत्वात् नानाविधदुःखोद्भावकं प्राप्य हं विदधत् तथा एहल्लनेन वातेन सहितं
शकृन्मुञ्चति तथा मुहुर्मेहति मूत्रं पुनः पुनः सृजति विंदुशो विंदुकृत्वा । प्रसवतर स्रावस्य
शीघ्रपाताभावात् दीनः तथा रुल्लाकं टकैर्ष्णेनं संख्या प्राप्नोभवेत् ॥ पित्तेन तथा प्रथमरीतया बस्तिर्द
ह्यते पच्यमानइव उष्णवान् संतापयुक्तो भवति स चापि प्रमरी भल्लातकास्थिसंस्थानात
दूकारस्थानात् तथा वर्तिनोरक्तपीता तथाऽश्मरिसिता कृस्नप्राया ॥ श्लेष्मणजा नाम प्रश्म
र्यविषास्तर्निस्तुद्यत इव शीतलो गुरुस्तुच्छस्थानात् । प्रश्मरी च महती श्लक्ष्णला वात पित्तात्याध्यात्म

तत्र वाताद्भृशार्त्यार्तो दंतान् खादति वेपते मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ११
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिंदुशः श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कंटकैरिव १२
पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीतासिताश्मरी १३
बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता १४
एता भवंति बालानां तेषामेव च भूयसा । आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५

कृस्मात् तथाश्मरी श्लक्ष्णा कोमला मधुवर्णा माक्षिकाभा अथवा सिता शुक्ला १४ एता त्रिदोषाश्मर्यो
बालानामेव भवंति तथा चैतेषां तरे त्रिदोषाश्मर्यो दिवास्वप्नशीलत्वात् अशनशीलत्वात् स्निग्धमधुराहारप्रिय
त्वाद् बालानामेव भवंतीति तेषां च बलानजानां तासां भूयसा महता ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं विदुशादि
ना । आहरणं शस्त्रादिना तस्मिन् सुखाः सुखसाध्याः । अत्रैव हेतुमाह । आश्रयोपचयादि । आश्रय आधारः उ
पचयो वृद्धिस्तयोरल्पत्वात् स्माद्धेतोः बालानामश्मर्याश्रयोऽल्पो भवति यतो सा च प्रमरीजायते । अतएव
आश्रयानुसारेणोपचयोऽश्मर्या बालानामल्पो भवति । अतस्तासां ग्रहणाहरणे सुखाः महतां तु यथा नैव तत्

भावाद्धहल्लणहरणेनादुःखावहाः १५

नुरवधारणे महतामेव शुक्राश्मरी जायते नेतु बालानां तथाविधसूत्रे वा शुक्रस्याभावात् कुतो जायते शुक्रधारणान्नतु हि धारणाद्दीरणान् स्थानच्युतं न स्यमुक्तं संपारणात् हतनरेनाह स्थानाद्वित्यादि यस्मात्स्थानाच्युतं पश्चिमं बहिरमुक्तं मन्यक्तं तदा तेवायुर्मुष्कयोरन्तरे मध्ये शोषयति किं कृत्वा उपसंगृह्य शुक्रं सर्वतोसंहृत्य तान्यशुक्रं सत्. अश्मरी भवति माप्नोति सा च बस्तिरुगादिकारिणी तस्यामुत्पन्नमात्रायां न चिरकालोत्पन्नायां पीडिते तस्मिन्नेवस्मिन्नवकाशे शुक्राश्मरीस्थाने शुक्रमेत्यागच्छति तथा विलीयते च इति च शब्दोऽनुक्तानिर्देशो बाधः विशेषणे तीयते

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्। स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः १६ शो
षयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी १७ तस्या
मुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा १८ अणु
शो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते १९॥

तत्रैव सुखच्छेद्यत्वकठिनत्वात्॥ अश्मर्येव च पवनेनाणुशो भिन्ना सती शर्करा स्यात् ननु तस्याः संव्यवहारादानकारणं किमर्थः सा शर्करा वाते नानुलोमगे अनुलोमं कृत्वा स्थिते सति मूत्रेण सह निरेति विहितैः क्रमैः प्रतिलोमे वायौ सा शर्करा विबध्यते ननु वहिर्लिङ्गक्रमेण अश्मरीत्वनुलोमगापि सहजान्तरे निमूत्रेण सह तनिः क्रमतीत्यतयोर्भेदः अश्मरी तत्र मल्लानकादि सस्थाने निर्देशात्तु सारणाहरणार्थं बस्तिपवविपाटने सुपयुज्यते शर्कराद्रवति निर्देशस्तु बहिर्लिङ्गं नानं यथा बाह्यद्रवति निर्देशे तेन बालादीननुमन्य तत्कृतानाबलेनातिचिकित्सार्थमुपयुज्यते ननु बंस्थानेनैव बालादेरनुमानमश्मरी मूत्रेण समभिव्याप्तेति निर्देशो निर्थकः नैवं स्थानयापि कामिति काचित्सम्भाने तस्माद्भवतीति निर्देशोऽपि वाच्यः अपि कत्वे च हृदयोरुपादानं लिंग २० ॥

मूत्रसंधारिणः पुरुषस्य वस्तेर्मूत्राधारस्य मुखं रुद्ध्वा मारुतो मूत्रसंगं कुर्यात् रुजं कंडूं च स
वातवस्तिर्मूत्राधारो विकृतः कदाचिद्दुष्टवशाद्दुर्बलो वस्ति स्वधामतः स्वस्थानात् प्रच्या
च्यावयित्वा उद्वृत्तं गर्भसदृशं स्थूलस्वप्रमाणात् प्रवृद्धं तथा विप्लुतं चंचलं करो
ति तत्र स्थाने केवलं वस्तिस्थानमेव विधुं करोति तावत्तत्र रुग्दाहोऽपि मूत्रं चाविंदुशः विंदुं विंदुं
प्रवर्तते वस्तौ च पीडिते हस्तादिना मूत्रधारया प्रविचित्वं तत्प्रवर्तते एष द्विविधोऽपि वातवस्तिरिति
नाम्ना स्मृतः स च प्रथमो दुस्तरो दुःखेन कृच्छ्रेण तरितुं शक्यते द्वितीयो वातवस्तिर्दुस्तरतरो
यतः प्रवलानिलः प्रवल एव चासौ प्रवलानिलश्च तस्मान्मूत्रस्यापि विंदुशः प्रवर्तनं ॥ शकृन्मार्गस्य गुदस्य

मूत्रसंधारिणः कुर्याद्रुद्ध्वा वस्तेर्मुखं मरुत् मूत्रसंगं रुजं कंडूं कदाचिच्च स्वधामतः २० प्रच्याव्य
वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतं करोति तत्र रुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानि च २१ विंदुशश्च प्रव
र्तेत मूत्रं वस्तौ तु पीडिते धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः २२ दुस्तरो दुस्तरतरो
द्वितीयः प्रवलानिलः शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरंतरमाश्रितः २३ अष्ठीला
भं घनं ग्रंथिं करोत्यचलमुन्नतं वाताष्ठीलेति साध्मानविण्मूत्रानिलसंगकृत् २४

वस्तेश्चांतरं मध्यं वायुराश्रितः सन् ग्रंथिमष्ठीलाभं घनमचलमुन्नतं करोति सा वाताष्ठीलेत्युच्यते
साध्मानादिकृत् २४ विगुणः प्रकुपितोऽननुलोमगः तथा दोषदेशादिमहत्कारकारणवशा
त् कुंडलाकारगतिः तथा तीव्रव्यथः कार्यकारणोपचारादेवमुक्तः तथा सह स्तंभेन सवर्तते तथा
उद्वेष्टनगौरवे च वर्तते स एवंभूतो वायुर्मूत्रमाविश्य स्तोभयित्वा वस्तौ भ्रमति अथवा तन्मूत्रमाविश्य
भ्रमति किंतर्हि सकृत् पुरीषं सृजन्नुत मनुष्यो मूत्रमल्पाल्पं स्तोकं स्तोकं कृत्वा मुंचति एवंरूपा वातकुंड
लिकोच्यते ॥ मूत्रं तु चिरं विधृतं तन्निरेति न प्रवर्तते अथवाल्पवत्वं दृशा द्विवहंनि गच्छमलारश्च तन्मूत्रातीतं कथ्यते ॥

विगुणः कुंडलीभूतो वस्तौ तीव्ररुगानिलः आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तंभोद्वेष्टगौरवः २५ मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुं नि. ५२
चति सकृत्सृजन् वातकुंडलिकां तां मूत्रं तु विधृतं चिरं २६ न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ॥ मूल ॥ ५ वक्ति

विधारणात्प्रतिरोधात् प्रतिहननमपन्वेकत्तेरूध नवातेनो दावर्त्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं कर्मभूतमा
पूरयेत्तन्नदा तीव्रां रुजं कुर्यात् तन्मूत्रजठरं भित्त्वा अतः ॥ छिद्रवैगुण्येन मूत्रहारस्रोतोवैगुण्येन अनिलेन
वा नत्वा धमनेन यदा ह्निग्धमूत्रमल्पमल्पं किंचिच्छेद्य मूत्रं नहस्तोच्छ्रियनमथवा नालमणिकंदे वास्थि
नमणौ वा छ्रियते नव्रश्च्यितत्वाद्वाकृदूनशुनेकर्दमं हृत्कृत्वा रुजं मथवानीरुजं सवेगेन पुंसः किंभने
प्रनन्ष्ठ बगुरुशेफसः तदिदि शकृत्तं मूत्रं पराम्रयपेन तन्मूत्रशुक्रं मूत्रस्रोतोवस्तनेन्ष्ठवः विछिन्नमा
हानन्ष्ठ बगुरुविछिन्नतन्ष्ठेवः नेनगुरुशेफगुरुमेद्रं धमनेन्ष्ठ बगुरुशेफकाः तन्मनन्ष्ठ बगुरु
शेफकाः तन्मनन्ष्ठबगुरुशेफसः यएवंविधः समूत्रोत्संगोच्यते ॥ बहिर्मुखस्य मणेरन्तःस्थिरईनोव

विधारणात्प्रतिहननाद्वातोदावर्त्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं समन्तात्पूरयेत्तदा कुर्यात्तीव्ररुजाध्मान
मपक्तिं मलसंग्रहं २० तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ॥ आह्निन्नमल्पमल्पं वा स्रोतोनाले
प्यथ वा मणौ २१ छ्रियते नाप्रवेगेन धैः पश्चात्सरुजं वाथ वा रुजं मूत्रोत्संगः स विच्छिन्नतच्छेषगुरु
शेफसः २१ ॥ पुनर्वहिर्मुखे रुक्त्वः स्थिरोल्पः सहसा भवेत् ॥ अश्मरीतुल्यरुक्ग्रंथिः सदमूत्रग्रं
थिः स उच्यते २२ मूत्रितस्य स्त्रियं याति वायुनाभ्युद्धतं यदा स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रव
र्त्तते २३ भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ [illegible] पादिभिः २३

न्तुल्यलक्षणायारुजा अल्पम् सहसा रुजामिश्रवं भवेत् ॥ अश्मरीतुल्यरुक्ग्रंथिः सदमूत्रग्रंथिरस्यते २१ मूत्रितस्य
त्रसंयुक्तः स्त्रियं गच्छतो मूत्रयतो मूत्रं कुर्वतः स्थानाच्च्युतं मूत्रं वायुनोद्धतं ध्यानं भस्मोदकेन प्रतीकाशं तुल्यं
प्राक्मूत्रितात् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते मूत्रशुक्रं तन्मूत्रशुक्रमुच्यते ॥ रूक्षदुर्बलयोः पुंसोर्वातेनोदावर्त्तितं पित्तं
शकृत्तयदा मूत्रस्रोतोनुवर्त्तिनि मूत्रस्रोतोभिः नं प्रपद्यते तदा शकृता समं सरुजं मूत्रगुदरीषसदृश
गंधमूत्रं नविड्विधातम् आदिशेत् २४ पित्तं कफोवा द्वावपि संहन्येतेऽनिलेन वस्तुपस्याग्नि

दाहवदुक्तं मूत्रं कर्मभूतं प्रवर्तयेत्‌ किंभूतं पीतं नयापि सह रक्तेन सरक्तं रक्तमेव वा केवलं तथोष्णं पुनः
पुनः कृच्छ्रेण मूत्रयेत् तन्मुष्णवातं वदन्ति ॥ रूक्षस्य तु सम्यक्‌ त्यक्तान्नदेहस्य ग्लानशरीरस्य बस्ति
स्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाहं मूत्रक्षयं जनयेतां तन्मुत्पादयेतां तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञं मूत्रक्षयमि
त्यर्थः ॥ पित्तं पित्तकफौ वाऽनिलेन संहन्यते समकं तामीडयेते प्राक्‌ स्थाने पृथग्वा द्वावपि सं
हतौ रूपेणानेन दहनैर्यदि तदा कृच्छ्रान्मूत्रं पीतं नादि नैके केन वर्णेन श्वेतं नानेन घनं सदाहं स
जन्मुं बेत् न चानन्तं शुक्लकालानरोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्‌ कदाचित्पीतवर्णं वा चूर्णवर्णं कदाचि

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा । मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संरुद्धं शकृता तदा । मूत्रं विट्तुल्य
गंधं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ३४ पित्तं व्यायाममार्गोष्णतीक्ष्णभोजनाध्वातपादिभिः । प्रवृद्धवा
युना क्षिप्तं बस्तावुपस्थान्निर्दहद्वत् ३५ मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा । उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रा
दुष्णवातं वदन्ति तं ३६ रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ । मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां त
दाह्वयं ३७ पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ३८
सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेच्च तत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तं ३९ इति विस्तरतः
प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः । निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ४० इत्यष्टांगहृदये निदाने नवमोऽध्यायः

न्तः शंखचूर्णवर्णं कदाचित्पीतादिसमस्तवर्णं वा यस्मात्तन्मूत्रसादं वदन्ति । इत्येवं विस्तरेण मूत्राप्रवृत्तिजा मू
अ त्रस्याप्रवृत्तिः प्रवर्तनं ततो जाता रोगा निदानानि च लक्षणानि च तैः प्रोक्ताः । ऊर्ध्वमित ऊर्ध्वमध्यायादन
न्तरं तुल्यस्थानसंख्यादित्वान्मूत्रातिप्रवृत्तिजाः प्रमेहाख्या रोगा वक्ष्यन्ते वदिष्यन्ते । एतेनानयोरध्याययोः
नापुनरुक्तसंबंधोऽभिहित इति ४० इति श्रीमन्मृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय
टीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ९ ॥राम॥

॥ अथ प्रमेहपिडिकानिदानानन्तरं प्रमेहनिदानमारभ्यते प्रमेहाविंशतिर्निर्भवं जन्मवंति न च विंशतिः प्रमेहे तु द
ण्डकेनवृत्तः प्रमेहाः षट् पित्तजनक्षत्वारो वातजानां ॥ तेषां प्रमेहाणां मेहोप्रवृत्तककफकरं यदन्नपानादिक्रिया
जातं आयोग्यं कुत्सितेन तनन्त्रवर्तकं मुन्मादकं जातं शारीरः प्रकारे क्रियाचेष्टा शय्यासनानिद्रालस्या
दिकाकफकरी तदेवान्नादिदर्शयितुमाह स्वादून्नमित्यादि ॥ एकस्थानासनेरतिः प्रीतिः शयने स्व
प्नोविधिवर्जितं यथोक्तं ॥ अकाले निप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता हरवा पुष्टा वरा कुर्यात्कालरात्रि

॥ अथ यान् प्रमेहान्निदानेनाव्याख्यास्यामः प्रमेहाविंशतिरिति त्रिंशत् श्लेष्मजोदश पित्तजाः षट् चत्वारो वा
तान्ते तं प्रमेहाम उक्ता वहे १ अन्नपानादिक्रियाजातं यत्प्रायः श्लेष्मवर्धकं स्वादुम्ललवण
स्निग्धगुरुपिच्छलशीतलं २ नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसं एकस्थानासनरतिः
शयनं विधिवर्जितं ३ बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान्दूषितः कफः दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेद
मेदोरसामिष पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयं धातून्बस्तिमुपानीय तत्क्षयेपि च मारुतः ४

दूषयति क्व कफः प्रमेहकारणैर्दूषितो बस्तिमाश्रित्य प्रमेहान् कुरुते किं कृत्वा वपुरादीन् दूषयित्वा क
फः प्रमेहानां संप्राप्तिमुक्त्वा पित्तप्रमेहसंप्राप्तिमाह ४ पित्तं रक्तमपि मूत्रसंश्रयं दूषयित्वा प्रमेहान् कु
रुते ॥ क्षीणेषु कफादौ दोषेषु कफपित्तमेदोमांसाख्येषु धातुषु सत्सु मारुतः प्रदूषितो धातून्नवान्प्रमेहस्य
वातजस्य स्थानं बस्तिमुपानीय तत्समानं मज्जाधारस्य मीयते न्यान तत्क्षयेपि च प्रमेहान् कुरुते न षांधा
तूनां स्वपल्वलं त्वपक्वानां संप्राप्तिः न केवलं धातून्बस्तिमुपानीय पादवद्धः सर्वतः स्वाद्विनानेषाम
पि स्वयं कृत्स्नेनापि च नमस्यार्थः ५ ॥ अथ साध्यासाध्यविभागमाह सम्यक्प्रकाशादिभेदेन जन्म यथानेन द्वे
वा कफादिसमुत्थाः ते नैव विशिष्टेन संप्राप्तिविशेषेण साध्ययाप्यपरित्याज्याः स्युः तथा च कफप्रमे

हावपुरादिद्रूष्यणामन्नात्रोत्पिन्नत्वात्साध्याः पित्तप्रमेहाणां सौम्यधातुदूषयवपुरादेरत्नस्य रत्नस्य
दूष्यतोन मधुम्यानात्पाप्पत्वं वातप्रमेहास्तु सर्वधातुदूष्यान्न्तत्वादसाध्याः ॰प्रन्यदपिहत्वंतर
साध्यपायासाध्यत्वे वक्ति समक्रियादि समंचासमंच समक्रियासमासमानासमाने समासमंक्रियेप
याकिमावं नेषांभिवः समासमक्रियनानत्था तथामसान्यथनत्था महाश्चासाध्यमयोविनाशः
शरीरविघटनेरूपेमसान्यपेलक्षणभावमसान्यपत्ता नथा नत्रकफस्पत्तयाशरीरलेदादः प्रमे
हदूष्यसाम्यपनर्धलरूपयाएकरसेवक्रियपयासाध्यत्वात्कफप्रमेहाः साध्याः पित्तस्यशीतमधुरादि

साध्यपाख्यवरिम्याज्ञामेहान्संनेवनद्ववाः समासमक्रियनेषामहान्यपनयाश्चि च ६ सामा
नंलक्षणंनेषांप्रभृतानाविलमत्रता दोषदूष्याविशेषेपि तत्संयोगविशेषतः ७ मूत्रवर्णा
दिभेदेनभेदोमेहेषुकल्पते ॰शच्छविहुपिनंशीनंनिर्गंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहेनाविं
चिच्चाविलपिच्छलं ८ शीतःसमधिकोत्यर्थंमधुरंचेद्धुमेहनः ९ ॥ तत्मायनमः॥ ॥

रूपक्रियाप्रमेहाणांरूक्षनीसामादिकादूष्यप्रतिपदत्वाद्दोपपित्रकीति तस्मात्पित्तमेहायाप्याः का
तप्रमेहाणांरूक्षनीसामादिप्रथमं वातस्यतु स्निग्धमधुरादिकं संतर्पणरूपंपथ्यंतनेदंवविरुद्धि
पत्वाद्धन मेहाः ॰ असाध्याः ॰प्रापिचेति समुच्चयेनेषांप्रमेहाणांसामान्यलक्षणंप्रभूतमूत्रता॰ आविल
व मूत्रताच तनुदोषदूष्यकफादिदूष्याश्चवपुःक्लेदादस्तुल्यत्वात्कथंविंशतिदोषप्रमेहानेकत्वंस्यादि
त्याह॥ दोषदूष्याविशेषेपिसमानत्वेपिसति तत्संयोगविशेषतोमहेषुभेदेनेकत्वंकल्पते नपोदो
षदूष्ययोः संयोगः संश्लेषः तत्संयोगस्तस्यविशेषः प्राकृतनकर्मवशात् दोषदूष्यांशयोगानेकत्वमि
त्यर्थः तस्मात्मूत्रस्यवर्णादिभेदावर्णगंधरसस्पर्शादिविशेषः तेनभेदेनभेदोमेहेषुकल्पतेनिरूप्य
ते ॰अथोदकमेहादीनलक्षयति उदकमेहेनप्रच्छादिगुणयुक्तंमेहति किंचिच्चाविलपिच्छलमीति
एतत्सच्छमत्रतादाविलंपिच्छलंचभवति शीतोमेहादिदुरसमसहत्वांमेहति॰ अत्यर्थंमधुरंचशीतेहरापाहिशोषमाह

सांद्रमेहेन यन्मेहति तत्पर्युषितं सत्सांद्रीभवेत् घनीभवेत्॥ सुरामेही सुरातुल्यं मेहति स्वच्छमूत्रं उप
र्युषितं भवेदुपरि भागे स्वच्छमधोभागे घनं सांद्रं भवेदित्यर्थः॥ पिष्टेन पिष्टमेहेन संहृष्टरोमा सन् पिष्टवत्
पिष्टसदृशं बहुलं प्रभूतं सितं च मेहति॥ शुक्रमेही शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा प्रमेहति॥ सिकतामेही मू
र्त्ताणून् मूर्त्तान् अणून् सिकतारूपिणो मलान् सिकतासदृशान् मेहति मलानिति बहुवचनं जातौ कौस्य
हो कृत्य एव मलाः ग्रहणीयाः॥ शीतमेही सुबहुशो बहुशो मधुरमतिशीतलं च मेहति॥ शनैर्मेही श फा ४

सांद्रीभवेत्पर्युषितं सांद्रमेही प्रमेहति सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनं १० संहृष्ट
रोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितं शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ११ मूर्त्ताणून्
सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलं १२ शनैः श
नैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं १३ गंधवर्णर
सस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभं १४ हारिद्र
मेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहन् विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन माञ्जिष्ठासलिलोपमं १५॥

शनैः शनैर्मेही मुहुर्मुहुः मंदं मंदं अल्पमिति निर्देशात् इत्यपि वेगेन सज्ञेयं॥ लालामेहेन लालातंतुयु
तं पिच्छिलं च मूत्रं प्रमेहति इति कथं प्रमेहः दृश्य विज्ञानाह क्षारतोयमिव गंधवर्णरस
स्पर्शैः क्षारमेहेन मेहति॥ नीलमेहेन नीलाभं मेघादिभिर्मेहति॥ कालमेही मसीसदृ
शं मेहति॥ हारिद्रमेही हरिद्रासदृशं कटुकं दहन् अवमूत्रं मेहति माञ्जिष्ठमेही मञ्जि
ष्ठाजलसदृशं विस्रं च मेहति॥ १५॥ रक्तमेहेन विस्रं सारिकं मेहति॥ मधुना वा नजानं
वक्ति वसामेही वसामिश्रं वसां वा पुनः पुनः मूत्रयेत्॥ मज्जमेही मज्जानं मज्जमिश्रं वा
+विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ८५०

पुरुषो मेहति ॥ हस्तिमेही मत्तगजइवाजस्रमनवरतं वेगरहितं लसीकया सह विबद्धं मूत्रं प्रमेहति ॥ मधुमेही
मधुसमं प्रमेहति सतु मधुमेहो वायोर्धातुक्षयात्कुपितेसति पित्तकफदोषावृतमार्गे सति किल
द्विधा जायते ॥ अत एव विदेहे वायोर्द्विधा प्रवृत्तिः । धातुक्षयादेकमेव धातुक्षयवातेनैकोपरस्तु
ननु मार्गावरणेनैव कोपजौ मिलितस्य वातस्य किल साध्यः कायाः स्युर्द्विधा कोपः तथा चोक्तं
वायुर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन वेति ॥ एव वायुरावृतमार्गो लिंगानि कफपित्तयो

वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः १८
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितं सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति १८ मधुमेही
मधुसमं जायते स किल द्विधा क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा १९ आवृतो दोषलिं
गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यतां १९ कालेनोपेक्षिताः
सर्वे यान्ति मधुमेहतां मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति २० सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः
॥ अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः २१ उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां

वक्ष्यमाणलक्षणानि वातकोपलिंगानि दर्शयति । अनिमित्तमकस्मात् प्रदर्शयेत् सलक्षणभावकृता
द्वयाः ॥ अत एव तल्लक्षणं क्षीणोपलक्षणलक्षितः क्षणात्पूर्णदोषावृतः पूर्णलक्षणलक्षितः पूर्णोऽपि
वृद्धः ॥ अत एव दोषावृतमार्गवातकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यतां भजते ननु धातुक्षयवात
कोपजत्वदसाध्यतां साध्यता १९ यदा सर्वे मेहाः कालेनोपेक्षिताः सन्तो मधुमेहतां यान्ति
यच्च यस्मात्सर्वेषु मधुरं मध्विव मधुसदृशं मेहति ततः शरीरस्य च स्वभावादेव माधुर्यं यतो
मात्कारणं सर्वे मेहा सर्वेऽपि मधुमेहसंज्ञाः ॥ कफजानां मेहानामविपाकादय उपद्रवाः
प्रजायन्ते ॥ राम ॥ राम ॥

पित्तजानां वल्माद्विना दाहश्चेजायंते ॥ वातिकानामुदावर्त्तादयः स्युः प्रमेहिणां च पिटकाः शरावि
काद्याः प्रायेण भवंतीति नाण्वाह ॥ शराविकादयो दश पिडकाः प्रमेहिणामुपेक्षायां जायंते सं
धिमर्म्मसु मांसलेषु च धम्मनुबद्धमांसलेषु स्थानेषु ॥ शराविकासंज्ञा पिटका अंतोन्नतना
द्विगुणयुक्ता भवति तथा शरावस्यैव प्रमाणेन संस्थानमाकारश्च यस्याः सेवं ॥ सर्षिः पीडानिम्ना
दाविछिन्नं च यथा ऽन्तवगाढा वा तीव्रनिस्तोदा यस्याः सेवं तथा महान् वस्तु यस्मिन्नहः शरीरावय
वविशेषं नाम्ना यायस्याः सेवं तथा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठतुल्या च कच्छपीसंज्ञा पिटका मता ॥ वेत्रक

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः दाहस्तृष्णाम्लिकामूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनां वाति
ठ कानामुदावर्त्तकंपहृद्ग्रहलोलता २३ शूलमुन्निद्रताशोषः कासश्वासश्च जायते शरा
विका कच्छपिका जालिनी विनतालजी २४ मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका विद्रधि
श्चेति पिडिकाः प्रमेहोपेक्षया दश २५ संधिमर्म्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु ॥ अंतोन्नता
मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता २६ शरावमानसंस्थाना पिडिका स्याच्छराविका
॥ अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा २७ श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडिका कच्छपी मता
स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया २८ रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी
॥ अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेपि वा २९ महती पिडिका नीला विनिताद्विनता स्मृता

नाम्नि निवेशः स्तब्धादिगुणयुक्ता जालिनीसंज्ञा ॥ ॥ अवगाढरुजादिगुणयुक्ता पिडुका महतीसंज्ञा नील
वर्णा विनतानतनून्नता सा च विनतासंज्ञा पृष्ठे जठरे वा स्थाने ॥ ॥ अलजी हंता उत्थाने सति त्वचं
दहति आनदुःसहा विसर्पणशीला तया रक्तकृष्णा अप्रनिरुडा युक्ता च ॥ मसूरिकासंज्ञा मसूरेण

नि.५६

प्रमाणाणुरूपितिरन्त्वां तनुत्वात्॥ सर्वदीर्घसंज्ञा सर्षपोत्तुल्या प्रमाणेनाल्पका च या। न पाकशीघ्रपाका महारुजा च न
पाकवेदना महती शीघ्रपाकाभिः पिडिकाभिः परिवारिता च पुष्पिताल्ले संस्थाप्रमाणेनाल्परूपपिडकाय स्या महती नयाम
लाभः सुसूक्ष्माभिः पिडकाभिराचितानाच विदारिका सत्ता विदारीकन्दवद्वत्तुलाकठिना च स्यात्॥ विद्
धिरत्नाक्षेत्रानाध्यायान्वयच्छिन्नलन्नराधायवदस्यानि भवि च्छनेच॥ नत्तनासुपिडका मध्यमध्येयारा
दिका कण्ठपिकजालिनी एतोमिहिका त्रयं न पाकपुष्पिणी विदारिका चेति पच्चदुःसहाः रुक्षसाध्यत्वात
पत्तानां बहुमेदस्ततामवन्ति॥ प्रस्त्राणेनास्वाध्यवरास्तु पित्तोल्वणा अनन्तः सन्धेः मद्दशकाः सुश्वस
रुहन्ति त्वचमुन्यानेम्रशोकप्रविसर्पिणी २० रक्तन्निमित्ताजन्मस्फोटदाहमोहज्वराज्जो मानसंस्था
नया त्तनुतामस्तकेणमसूरिका २१ सर्षपिकामानसंस्थानाक्षिप्रपाका महारुजा सर्षपीसर्षपानुरूपपि
डिकापरिवारिता २२ पुत्रिणी महती सूक्ष्मसुसूक्ष्मपिडिकावृता विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदा
रिका २३ विदधीर्वदेसानव्यवतन्त्राद्यापिडिकात्रय पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः २४ स
ह्याः पित्तोल्वणास्त्वन्याः संभवन्त्यल्पमेदसः नासु महद्वेशाच्च स्यात्तासु पाकाय यः पयः २५ प्रमे
हेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः तावच्चैता नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः २६॥ राम॥ दृश

धात्वान नाम्प्याल्पमेदसः संभवन्ति॥ नासु महानुरोधा हो बाहुकाय यः पाकायथं यथा स्वस्थान वातेमहा
सुवानाधिका पित्तमहजासु पित्ताधिका कफमहजासु कफाधिका उद्रेकतो हेतुर्नेनेत्तद्वाजयति त्रिदोष
जाः सर्वा एता इति २५ एताः पूर्वोक्ताः पिडिकाः प्रमेहेण विनापि प्रमेहरोगं विनापि दुष्टमेदसो जायन्ते
जाताश्च पित्तान्यास्थाविध स्थानस्थानावस्थानस्थानेयपाकाय लक्षणेनोपद्यन्ते पावद्यथावा
रूपाद्रसाद्विलक्षणमाधारेणत्तं कुञ्जावलस्मिभाविते तल्लपरिग्रहीतं एवं विरेणकालेन चामन्त्रापिताः पित्ता यन्ते इत्यर्थः २६

नि.५६

२

~~हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तेन तु निर्दिशेत्~~ मेहस्य पञ्चत्वात्प्राग्रूपं तेन व
र्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो मूत्रयेत् न तं मेहं निर्दिशेत् किं तर्हि रक्तपित्तमित्याह ॥ एतच्च विशेषतो भाविनो
मेहगणस्य विशानि मेहरूपस्य स्वेदइत्यादिरूपं न केवलमेतत्प्राग्रूपं यावत्पिपीलिका मूत्रेऽभिधाव
न्ति मधुरत्वेन प्रियत्वात् तेषामुनि लक्षणं न स्ववृद्धिं नज्ञाता दा ॥ मधूपममसाध्यत्वं कथं तुल्यं मधुरत्वगुणात्सह
पिच्छया सन्तर्पणली निर्मिमनुलयापावर्जिनदुनि हपिच्छमेवं विधं प्रमेहं दृष्ट्वा न दानी द्विविधो विचा
रः स्यात् सन्तर्पणात्कारणात्किमयं कफसंभवो मेहोपन्नर्पणसाध्यः उत क्षीणस्य दोषधातुक्षयात्

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तेन तु निर्दिशेत् स्वेदोऽङ्गगन्धः शि
थिलाङ्गता च शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखाति
वृद्धिः शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः भविष्यतो मेहगणस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्द्विविधो विचारः सन्तर्प
णाद्वा कफसंभवः स्यात् क्षीणस्य दोषानिलात्मको वा सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण
ये वातकृताश्च मेहाः साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं इति

त्वेन दोषक्षयात्क्षीणसाध्यो निलात्मकः साध्यस्तिसंदेहीनमंदबुद्धिः तीक्ष्णमानिस्तु कफमेहाना
नमेहाश्च लिंगानि वैःसम्यगेवेष्व मधुनापहुत्तं साध्याप्यासाध्यमपरेन्त्वाहुः कफादिसंभवा इत्यस्या
पवादमाह ॥ सह पूर्वरूपैः स्वेदोऽङ्गगन्धइत्यादिभिर्वर्तन्ते नत्वरन्ते कृत्वा पनुबध्यन्तेय ते सपूर्वरूपा
असाध्याः सर्वेषां पूर्वरूपाणामभिचारे पिविशेषणसाकल्पप्रापणार्थं सर्वैः पूर्वरूपैः सह वर्त
न्ते ते कफमेहाः पित्तमेहाश्च साध्याः । साधयितुमशक्यत्वात् उपलक्षणं चेदं अपरे पि रोगाः सपू

र्वैस्याः प्रायेण साध्या एव तथा क्रमेण कफानुबन्धिपैत्तानि कृच्छ्रमेहास्ते ऽप्यसाध्याः ननु वात
कृच्छ्रमेहा अप्यसाध्या इति प्रागुक्तमेव तत्किमनेनेत्यत आह क्रमः अनुक्रमेण प्रथममेव पैत्तानन्त
न्तास्ते ऽसाध्या इति पूर्वमुक्तं इह तु क्रमेण प्रथमं कफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेन तु ए
व पैत्तान्प्रमेहान्सम्पन्नाः न पूर्वं कफप्रमेहवत्वात्साधयितुमपि शक्यन्ते इत्यभिप्रायो ऽयं क्रमेण पैत्ता
धा५ न कृच्छ्रास्ते ऽसाध्या इत्युक्तं पित्तकृच्छ्राश्च सर्वे स्युः पाण्डुपिपासाद्याः सममन्त्रियत्वादिति प्रागेव निर्दिष्टं तेषां
यद्विमेदानां निर्दिष्टं भवेत न सन्ते पिपासाद्याः स्वतः साध्या भवन्ति मेदोनां निर्दिष्टमित्यनेनैतत् ताप
यति सर्वमेहेषु मेदोदुष्टिरेव सर्वं भावनीति मेहिना रजयक्ष्मिणा श्लेष्मकेशानरावति वृद्धिः किं

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः

बाहुल्याद्भवन्ति रोगस्वभावादन्यत्वे वृत्तान्यपूर्वाणि संज्ञानि इति श्रीमद्वागदत्तपुत्रश्रीमदरु
णदत्तविरचितायां मधुकोशहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थाने प्रमेहपिडिका
निदानं नाम दशमो ऽध्यायः १० प्रमेहनिदानानन्तरं विद्रधिनिदानारम्भः यतो ऽनन्तरे ऽध्याये पिट
कालक्षणावसरे विद्रधिर्वक्ष्यत इत्युक्तं अनन्तरमेव विद्रधिलक्षणं वक्तुमस्याध्यायस्य प्रसंग
इत्याह॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥राम॥

वर्युषिनाहिभिर्मुक्तैस्तत्याज्जिरयश्याप्याविवेष्टाभिः विविधाश्चष्टाविवेष्टाः श्याप्यावविवेष्टाश्च
श्याप्याविवेष्टाः जिरस्रा श्च नाः श्याप्याविवेष्टश्चलाभिः तथात्वे स स्तत्रतत्रा स्कमदृषपोश्चानिर्दि
ष्टपुंः शाक जायते दुष्टत्वगात्याश्रयः बहिर्वेहिः भागाः अंनरं नभोजव स्यो प्रविलाहितान्धा
वः वटषक रविरुधिः स्तनोभिहितः शोषश्चाहः दृषा स्याहिताल्याधुः त्वकुचमासचमेद
श्च अस्थिच स्त्रावच अस्तकृचकंडराचला एवस्त्र महत्स्त्राधुस्तघानः कंडरेस्तभिधीयते दु
ष्टदोषदूषिताल्त्वस्त्रादय आधाराष्ट स्थेगणकस्य दुष्टत्वग्मांसमेदास्थिस्नावात्सुकंडराश्रयः
तथा महामूलः तथा महारुजः अनेनास्य दुष्टकर्मत्वमुक्तं तथा वृत्तः स्यादथवा आयतोन

मुक्तैः पर्युषिताम्नुच्चस्तन्मुख विदाहिभिः जिरस्नश्याप्याविवेष्टाभिस्तैस्तैश्चास्तकमदूषयेः १
दुष्टत्वग्मांसमेदास्थिस्नायुमस्तकंडराश्रयः पः शाफावहितं नर्कीमहामूलामहारुजः २
वृत्तः स्यादायतो यो वा स्तनः सोदारुविद्रधिः दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेनक्षतेनच ३
वाह्यश्चान्तश्च तं जानीयात् दारुणे त्वन्तर्थितो त्वन्तः आनेराद्यरुत्तने रोगमभीरोगुल्मवद्धनः ४ वल्मी

वत्तुल्यः इत्यनेनास्य संस्थानमुक्तं बाह्यमुक्तं अथानदेवषोढात्वं प्रतिपादयितुमाह दोषैरित्यादि
पृथक् दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः समुदितैः सन्निपातेनैकः तथा शोणितेनक्षताच्चिति नेन संनेनया
स्त्राविद्रधिनाहिनाबद्धिधस्नापिवाकस्यावेइधाप्रस्थान वेही स्पतयाहि धात्वमिम्याह इत्यत्रान
भ्यसर्तीत्यामिन्नरमेदाभिन्नयोर्विरच्यो मध्याह्नश्चाविद्रधिलक्षणं तत्र नाभ्यादावंतरजायते तथाद्यार
लः स्थितोन्तर्नः स्थितः इव चान्यत्रः उन्नतः नेउन्नः शोफ सास्वभावोन्नतत्वाद्धुन्नतत्वरहल
मति शयार्थे आनेरोदारत्वलनरः तथागम्भीरोरुगूढः तथा गुल्मवतघनः गुल्मेननुल्यः तथा सप्तुश्चायी

उन्नतो वल्मीकवत् शिखरवान् तथा शीघ्रपाकी बाह्यविद्रधिः शीघ्रपाकादिकः। अग्निदग्धवत् अग्नि
दग्धतुल्यः ॥ तान्याह स्थानभेदेन वायव्यस्थानं ॥ तत्र तेषु विद्रधिषु मध्ये वातादीनां बाहुल्यादिः कृष्णवा
नित्यं नरुजत्वलक्षणः स्यात् ॥ पित्तान्तरक्तं ताम्रा सितादिकः छिद्रास्थाने प्रपाकश्रुते नेलक्षणः
॥ कफात्पाण्डुवर्णत्वेन तथा कंडूयुक्त इत्यादि श्लेष्मस्थाने विदाहश्रम नलक्षणः स्यात् ॥ सन्निपा
तजो विद्रधिः संकीर्णो वातादिदोषत्रयाभिन्नलक्षणः। अत्र विद्रधौ पूर्वं वाहारत्नाहारलक्षणं
स्त्रिलक्षणान् सामर्थ्याद्दोषत्रयं विभजेत् बाह्यविद्रधेलक्षणा आगमनेर लक्षणं
वेदनं ॥ रक्तेन विद्रधि कृष्णस्फोटैरावृतो ऽतिदाहो नाम वेदनो विदाहश्च ज्वरः तथा पित्तलिंगादर्शनात्

नाभिवास्तिपकृत्प्लीहक्लोममहत्कुक्षिवंक्षणौ स्त्राह्वृक्कयोरपाने च वातात्नानि नीवरक
यपाचारतोभ्रंशात्स्थानपाकाविविधमर्मग्रन्थितः अथ तदस्ममानादहसंदुसर्पन्नाशहवाने
रक्तनाम्रासिनः पित्तानुकर्माहस्त्ररदाहवान् ७ छिद्रास्थानपपाकस्त्रपाण्डुः कंडूयुतः क
फात् सालसायीनिकलिसंभरेभाराद्वकेमारवाः ८ चिरात्स्थानविदाहश्च संकीर्णैः सन्नि
पातजैः सामर्थ्याच्चात्रविभजेद्दाहाद्यानरलक्षणं ९ कृष्णस्फोटावृतः श्यावतीव्रदाहरुजा
ज्वरः पित्तलिंगास्रजो वाह्यः स्त्रीणां चैव तथापरः १० शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षतेवा पथ्य
कारिणः क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ११ पित्तास्रलक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूरिदव
कारणः क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूरिदव
हितरक्तपाद्रिलक्षणः सवबाह्यो बाह्य एव नान्तरे तरणां च सुखभावान् आगन्तुर्यो विद्रधिरसृजा
जायते स स्त्रीणामेव नान्तराणां च सुखभावान् स्त्रीविद्रधिलक्षणं शस्त्रलोष्ठादिभिरभिघात
लक्षणहेतुतायः क्षतोष्मा अपथ्यकारिणोभिघातमनेरस्तापित्रत्राद्युष्णेष्ववश्नते जातेस्मस्तृप्तकारिलः
क्षतोष्मा अग्निः सवायुनाविक्षिप्तः पित्तमीरयन्कोपयन् किमत्र पित्तसरक्तं पित्तास्रलक्षणं
युक्तः सन्तयाविद्रधौ पित्तलक्षणं विद्रधिं कुर्यात् तथा भूरिदवः इत्यनेन वासविदाघः पित्तास्रविद्रधौ
गुणः

नत्समानलक्षणं ...

तेषु विड्विधिषु उपद्रवविशेषा व्याधिस्थानविशेषाद्भवन्ति तमुपद्रवभेदं दर्शयन्नाह॥ नाभ्यां जाते विद्रधौ
हिध्मा विरोधः शूलं भवेत् वस्तौ जाते मूत्रपूतिः कृच्छ्रं शूलं भवेत् यकृज्जाते श्वासः स्यात् प्लीह्नि जाते तु श्वा
समारोधः क्लोम्नि जाते गलग्रहश्च मा लग्नहो मन्याद्यधिविरोधः स्यात् नक्षाव हृदि जाते सर्वस्या
गतस्य कर्षणमग्रहः स्यात् तथा प्रमोहादयः स्युः तमकः श्वासविशेषः हृदयग्रहं तथा च कुक्षौ जाते
प्रतिकुक्षिपार्श्वयोरन्तरे पीडया ग्रस्तस्य वीजा भवन्ति तथा कुक्षावाटोपं भवः वंक्षणयोर्जाते सक्थ्यो
र्ग्रहः नितम्ब वेदनाश्च किस्य वीजायते वृक्कयोर्जाते कट्याः पृष्ठस्य च ग्रहः वीक्षा च पार्श्वयोः स्यात् पायौ

तेषूपद्रवभेदस्तु स्थानतो विधिलक्षणम् ततः १२ नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रं प्रपूति च श्वासोप
कृत्विरोधस्तु प्लीह्नि तृष्णा सयकृते टपुनः १३ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गग्रहणं हृदि
प्रमोहतमककासाश्च हृदयग्रहणं तथा १४ कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च स
क्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः १५ पार्श्वयोः पायावधोवानस्य निरोधनं

गुदे जाते अधोवानस्य वायोर्निरोधः स्यात्॥ ॥ तेषां विद्रधीनामामत्वपक्वत्वविस्प
न्दवाकाति ... शोफवद्दाहिरान् शोफानामिव शोफवत् वद्ध्यनाह्वन्निः तत्र शोफस्य
स्वकर्मविधौ शोफानां लक्षणं गिन्या हि नामं यत्न आमादिलक्षणमुक्तं तथैव विद्रधिषु वा
ध्या तामरुईम हृत्प्रदेशा ऊर्ध्वमन्ताः पक्वाः सन्तो मुखाद्दा स्यात्स्रावस्रवन्ति नाभेरधरस्थस्था
काः सन्तो गुदान्नस्रावं स्रवन्ति नाभिजः पुनर्विद्रधिस्तत्पन्नो गुदास्याद्भयतः स्रावं स्रवन्ति गुदं
चास्य च गुदास्यतस्मात्॥ विद्रधौ बलेश्वयथा संवानादिदोषं लक्ष्येदाह्वियात् बलप्रतिषधात्

यारीस्याम स्तुतं गवुलाकां तुतुल्य नन्तलसं स्तुत्याद्दिकयावानिकं विडुधिविधान मूत्र
किंस्तुकमस्मातुनेलांभोक्ष्मवकुस्तुनेस्याद्दिकयाचविन्नविडेधविधान बहुस्वेनघनस्तुत्या
दिकयाचवकपूजविडधिविधान चशब्दाल्लकेवलं पूर्वान्निहाणान्नवासिनीत्रसंगिनादेर्वी
नादिलहलाल्हुनादिहेत्वविडधिं जानीयाल्लकूदाचेत्यर्थः वल्लवादिति समर्थानाहु लिः
विडपातिलिसमर्थानविडेशान नयाचोक्तं भाष्ये उपमानेषः संशयः स्तुवमयाचार्वर्तत
इति अष्टकेकसाध्यासाध्यविभागार्थमाह सन्तिपातजो याविडुधिः सविवर्जसाधनत्वान नथा
वर्क्ष्येनवंहिरवयाभिन्नः भानसेननपिन्नावाह्याववृहिमिन्नोहन्तानिवन्निश्च्याव्यएवतत्कुर्मा

भामवकविहन्यत्वंनेकोयावकवर्वादीहिशान् १६ नामेस्तुहेमुखान्यान्ताः श्सवंन्यपरेगुदान् उ
भाम्यांनानजेवेद्याटावलेदाचोविडधो १७ यथासंवलवनत्रावेवर्ध्यः सन्निपातजः प
केहन्तानिवान्नेस्याभिन्नोनवहिरेवच १८ वकम्यांनःन्यवनन्नान हीलम्यावइवान्निनः
एवमेवलनाशारावितृनाः आव्ययोपिना १९ सनानागमिलीनांवासमवेन्नुपयुंर्यनः स्नने
सद्गुणेदुग्धेवावाह्यविडधिलसेलः २० नाडीनासस्वकृत्वाक्रमानानसजायते॥ ॥॥

नराहदादिभ्यान्यत्रापिजातोवकेलसवनलीलस्याव्द्वेहिधाविशिभिद्युत्रोवर्धएव इदानीं लनविडधि
काविनायथासाव्तयान्वन्ति॥ यथैवविडधास्त्वाः स्यपुविनावास्मुनेः वधुविनादिभिलेलेध्यासकाद्द
बलेः दुष्टवन्सासमवेताद्युत्स्नावासहडुराम्रयः नयेवलनाना नभिलीनांवास्त्रीणांलनेसदुग्धे
यवाःसदुग्धेलनोशावंविहनाः प्राप्यः प्राक्मायावाह्यविडधिलसेलः वाह्यावनेत्रनजांगइत्यादिलनलोघ
नानिवेडायः स्रयघुः समवेतसलनविडधिसनः नाडीनालनमाराणांसस्वकृत्वाल्सकन्यानांनजायते

अथवृद्धयुपक्रमामान्याहितानीवृद्धिं वर्धनीं वर्तमानेआधिवर्जुपुपक्रमते वायुः कुपितो वृद्धिंकरो
ति किंतु धातुरूपानुपितोनेत्याह रक्तजानिः रक्तजानि रक्तजानि रक्तजानि सा च नमार्गः स्वार्थः विम
नः रक्तकफमलवहः नयाचरन देशाद्देशान्तरं गच्छन वंक्षणान्तनमुष्कादेशगान मुष्को वृषलो प्राप्य
नयाफलकेकोशाभिवाहिनीः शिराः प्रकर्षलक्षीकृत्य पिनाकस्य वृद्धिं करोतीत्याह फलकोशयोः वृष
णयोः अधुनास्यवाधेः सप्तधात्वं वृत्ताह पृथकृत्वा न पित्तकफदोषैः नयाः सप्तप्रभेदः सप्तमे
वन त्याः एकेल एवं दोषा स्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः सप्तधा सप्त प्रकारा मतः नकेवलं वृद्धि
रक्ता याः गदः सप्तवानिलजः यावन्मूत्रान्त्रजाविपि सोवृद्धिः सप्तमी गदे तावदनिलजो नत्वे वपृथ

कुद्धोऽद्गतानिर्वायुः शोफमूलकरम्नरन २१ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः २२ दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः मू
त्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं २३ पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् २४

मिति हेतुभेदमाह मूत्रान्त्रजयोः कर्तुर्नियुक्तेऽनिलजत्वात् इत्याह हेतुभेदस्तु केवलं सत्यं मूत्रान्त्रजावप्यनि
लाज्जायेते किंतु कारणभेदात् मूत्रान्त्रजाविति निर्दिष्टौ यतो मूत्रान्त्रं स्वधिष्ठायवायुर्मूत्रान्त्रजा
दोवृद्धिः रक्ताकरोति एवं तोयरमायते वातजावपि मूत्रान्त्रजावुच्येते नयाहरूपाद्धेतुभेदात् दुस्पत्ते
त्वात् एते द्वेपलक्षणमात्रे मेदोरक्तजावपि वृद्धिं दोषावजावेव कफपित्ताभ्यां दृष्यसजिके मेदोर
क्ते स्वधिष्ठायकृतत्वात् न स्यान्मेदोरक्ते हेतुः वस्तान्मेदोरक्तजाविति सजयानो वृक्षो एवमन्य
थ्यवंस्पायाधयावायाः गान ग्रवानाद्वृद्धिः कालेन पूरितायाहतिर्निर्मलानसम्याश्वसम्यक्सम्यगवम
तो भवति नयारूपः नयाः महेतुर्निमित्तविनाश्वकपोदाशमिन्नस्यैव पित्ताद्वृद्धिः पक्वोदुम्बरतुल्या दाहादि स्मामस्थाना २४

+वानवृद्धिर्हि तस्य भेदस्तु योवातात्देहनुरक मू० ५० ८

कफाद्वृद्धिः शैत्याश्रितक्तः स्यात् ॥ रक्ताद्वृद्धिः कृष्णत्वस्यादेश्च्चलः पित्तवृद्धिलिंगश्च पित्तवृद्धिलिंगा
नोवलिंगानि पश्यमत्रव सममधुयमान पूर्वस्थिता हिनोत्तरपदलोपो समासः ॥ मेदसा वृद्धिः कफ
वद्धितिकार्यकारणोपचारात्कफकार्यशोफः कफउक्तः शिशवमत्राह मद्गुल्मानुपलोपम इति
मूत्रजो वृद्धिर्मूत्रधारणशीलस्य जलपूर्णस्येव स्यात् मनुमूत्रजो वृद्धिर्गछतोऽत्र जनः शोभया
ति सरकमृदुश्च स्यात् पलकेशयारध्मात्ववलयकटेक स्यात् ॥ ~~उ[illegible]मनुकर्द्धिम~~
~~[illegible]नीलवायुः प्रपीडितोनः[illegible]निमुत्नयमुत्कः~~
कफात्शीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् कृष्णः स्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्च रक्ततः २५
कफवन्मेदसा वृद्धो मृदुस्तालफलोपमः मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः २६ अम्भोभिः
पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयन्फलकोशयोः २७ वातकोपिभि
राहारैः शीततोयावगाहनैः धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः २८ क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च
क्षुद्रान्त्रावयवं यदा पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् २९ कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं
श्वयथुं तदा उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः प्रपीडितोऽन्तः स्वन
वान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ३० अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ३१
वातकोपिभिराहारादिभिर्वातप्रकोपकैः क्षोभणैः क्षोभनैः क्षुभितः कुपितोऽयं यदा अन्त्रावयव एक
देशः स्वनिवेशात् स्वस्थानात् विगुणीकृत्य अधो नयेत् तदा वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं कुर्यात
उपेक्ष्यमाणस्येत्यादि उपेक्ष्यमाणस्य चिकित्स्यमानस्य मुष्कवृद्धिं स्वस्थानात् पूर्वोक्तानि हि तान् वायुः मुष्कयोर्वृद्धि
वर्द्धनं कुर्यात् किंभूता आध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः प्रपीडितो बाह्याद्वलः स्वनवान्सशब्दः प्रयाति मुक्तः सन्
पुनः प्रध्मापयन्पुनरेवागच्छति उपजातिवृत्तं अयमेव लक्षणात्त्रवृद्धिरसाध्या न पुनः सर्वे एवम् यताह नेत्रो
नयति किंभूत लक्षणमित्याह वातवृद्धिसमाकृतिः वातपूर्णहतिस्पर्शो रुक्षा वातादिलक्षणलक्षितः ३१

व धर्मिरक्तमाधारं तेन तेन रूपेण समानान्यानुलक्षणानि वक्तुं प्रसङ्गादिति तत्त्वेनानुमाह सर्वगुल्मानां सा
मान्यलक्षणं स्नेहकृशस्येत्यादिना निर्दिष्टं गवाक्षितो निरंतराः ककुत गुल्मोऽष्टधेति संस्कार
कामप्राप्तिः नेदं वा ह्यधानं प्रतिपादयितुमाह पृथग्दोषैर्निर्दिष्टं वातादिभिस्त्रयः तथा हि संसृष्टैः संसर्गे
ण त्रयः निचयगतैः सन्निपातेनैकः तथाष्टमो नारीणामार्तवस्य च दोषेण दुष्टेन च यानानि
॥ ज्वरच्छर्द्यतिसारादिभिर्बद्धजनेभ्यः निदानानि वाच्यानि निदानं ॥ अतो ज्वरादीत्यादि ग्रन्थिरूपिणं इत्यन्तं आह

स्नायुकृशास्थूलशिरानेत्रजालगवाक्षितः गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः २२
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्शितः २३ वा
तलान्यन्नपानानि शीतं वा बुभुक्षितः यः पिबत्यनु वान्नानि लङ्घनप्लवनादिकं २४ से
वते देहसंक्षोभि छर्दिं वा समुदीरयेत् अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन्विनिहन्ति २५ स्नेह
स्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा २६ वातोल्ब
णास्तस्य मलाः पृथक्क्रुद्धा द्विशोऽथवा सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः २७
ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वन्ति शूलपूर्वकं स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणं २८

स्नेहेन वमनाद्यैर्विमतैश्च विरेचनास्थापनादयः ज्वरादिभिर्व्याधिभिर्वमनादिभिश्च कर्षितो
वातलान्यन्नपानानि भुङ्क्ते अथवा बुभुक्षितो भोजनं विनैव शीतलमपथ्यमम्बु यः पिबति तथा चो
क्तं अनवस्थितदोषान्नव्याधिक्षीणबलस्य च नाल्पमपथ्यमुदकं निहितं तत्त्रिदोषकृदिति अ
नु चान्नानि भोजनादनन्तरं लङ्घनादिकं यत्कर्म देहसंक्षोभि शरीरसंक्षोभकारकं तत्सेवते छर्दिं वा
अनुदीर्णामनुत्क्लिष्टां समुदीरयेत् वमनादूर्ध्वनयनं उदीर्णान्वा वातादीन्वातमूत्रपुरीषादीनागतान्
विमुञ्चति न धारयः कश्चिन्नस्नेहस्वेदावनभ्यस्य पुनः शोधनं वमनविरेचनादि निषेवते

हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाचलः चयवान्वृत्तः स गुल्म इति कीर्तितः ॥

113

अथवा मुहुः कृतवमनविरेचनो नेतरमेव [illegible] विदाहीन्यन्नपानानि भजते
संतापवन्ति मुक्त्वा पानानाम्लपानानि विदाहीनि वल्भ्याकृष्यमाणानामाशये एवचिरमेव
तिष्ठन्ते तानि विदाहीनि सुकरेते अथवा कृतवमनविरेचनो नेतरमेव स्वादूनानि स्नुहि रूपसेवा
कारी तैलपानानि भजते तस्य मलावातादयो गुल्मं संभ्राधि कुर्वते कीदृशा वातादयः
वातकारणैः नहि वमनकारणं मनेरणं श्लेष्मपित्तरक्तानां संघटनादयस्तेन तस्मात्पित्तादि
नामुत्पत्तिकारणे तापित्तादिगुल्मेषु वातस्य गुल्मनिष्पादनं प्रतिनुत्पकत्वमनेन निवि
बलेन प्रतिपादयत्याचार्यः यादृशेनसत्त्वलोधिक इति व्याख्यापयते तदानी वातगुल्मेऽपि
कृतवातस्थितिवातगुल्मपित्तगुल्मादीनां विषयविभागेन स्थानं तस्माद्धेतुकारणं तेन वा
तोल्वणत्वं स्वनेन विवक्षितमितिवेद्य किं भूतादोषाः क्रुद्धाः कुपिताः कुपितश्च [illegible] कृत्वाश्च
पवातिविलोमहेतुः कृत्वा संसर्गं स्युर्न्यर्थः सर्वे वा समस्ताः रक्तगुल्मश्चाति वा शब्दः समुच्चये रक्त
वर्जितानां पञ्चविधत्वं निर्माणस्थावरणेन वा वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रोगान्नाति समागतः २९ स्वतन्त्रः स्वाश्रयदुष्टः
परतन्त्रः पराश्रयः पित्तेन श्लेष्मणा [illegible] संभृतः ४ गुल्मः स्मृतः बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः
पुनरस्यार्थः तथा चरकाचरणादिभिर्हितं वायुः क्रुद्धः कफरक्तपित्तं चाशयपिण्डितं गुल्मं कुर्यादिति स्याद्यावत्
रक्तपित्तकफावातपीडिता गुल्म उच्यते इति तथा महास्रोतोऽनुयायिनः महास्रोतः आमपक्वाशयस्था
न तत् अनुसारेणैते महास्रोतोऽनुयायिनः किं कृत्वा गुल्मं निष्पादयन्तीत्याह ऊर्ध्वाधः इत्यादि ऊर्ध्वाधोमार्गमा
वृत्य पूर्वं नानाविधं [illegible] मलरूपं यस्मिन् स एवं तं मलरूपकं पूर्वं मूलं कृत्वा वस्त्यादौ गुल्मं कुर्वन्ति
[illegible] तथा स्पर्शोपलभ्य समाप्तिमहद्याणतयाऽत्युन्नतमूर्ध्वगतं नयान्यत्र पिण्डितस्यकारमिमते
॥३८॥ नास्य स्थानमुक्तं अधुना वातगुल्मलक्षणानि [illegible] दुस्तरदुष्टः कदाचित् कफविट्पित्तैः कृतेन मा
[illegible] मरणेन कोष्ठे आमपक्वाशयाश्रितः कुनाम्ना [illegible] स्थानकारणलक्षणमा
गतः पित्तेन त्वग्रामः स्वाश्रयपक्वाशयस्थाने दुष्टः स्वतन्त्रः पराश्रये आमाशयस्थाने दुष्टः परतन्त्रः पि
त्तकफयोराश्रयः पित्तेन तत्कारणादस्य [illegible] मवतिष्ठिमामिवसंभृतः एवं तावद्गुल्मे स्यादिधीयते

नि॰ ६१

वातगुल्मे सति मन्याशिरःशूलादयो भवन्ति तथा चलत्वादनिलस्य वायोर्गुल्मो निरूपितसंस्थानस्थान-
वृद्धिक्षयव्यथः स्यात् अनिरूपिताः संस्थानादयो यस्य स एवं संस्थानमाकारः स्थानमाश्रयः
तथापि पिपीलिकाभिर्व्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते च तुद्यते इति कर्मकर्तरि ॥ पित्तगुल्मे दाहा-
दयः स्युः तथा त्वगादिषु हारिद्रवर्णता स्यात् गुल्मश्च स्पर्शनं न सहते स्पर्शनासहः स्यात्
तथा दूयते उपतप्यते दीप्यते ज्वलतीव सोष्मा च स्वस्थानं गुल्माश्रितं मांसं दहतीव दूय-
त इति दूङ् परितापे इत्यादि ॥ कफगुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः गुल्मोऽवगाढादियुक्तः स्यात्

वातान्मन्याशिरःशूलज्वरप्लीहान्त्रकूजनैः ७१ व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः
स्तम्भो गात्रेषु रौक्ष्यं च मुखशोषः कार्श्यं विषमवह्निता ७२ रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ७३ पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते
पित्ताद्दाहोऽम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः स्वेदतृड्ज्वराः ७४ हारिद्रत्वक्त्वमात्रेषु गुल्मश्च स्पर्श-
नासहः दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ७५ कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शि-
शिरज्वरः पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ७६ गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सु-
प्तः स्थिरोऽल्परुक् स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः अथ द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ९८

ते च गुल्माः स्वदोषस्थानधामानो दोषस्य वातादेः स्थानं पक्वाशयादिः स्वमात्मीयमात्मीयदोष-
स्थानं तदेव धाम स्थानं येषां वातपित्तकफगुल्मानां ते यथायथं बाहुल्येन स्वदोषस्थानधामानः त-
था स्वे काले आत्मीये वायोर्जीर्णान्ने पित्तस्य भुक्तानां मध्ये जीर्यति श्लेष्मणो भुक्तमात्रे यथासंख्यं वातपित्तकफ-
गुल्मा रुक्कराः शूलकरा भवन्ति ॥ द्वन्द्वोत्था द्वन्द्वजा गुल्मास्त्रयः संसृष्टलक्षणाः स्युः ॥ ॥
सर्वजास्त्रिदोषजो गुल्मस्तीव्ररुगादियुक्तः सोऽसाध्यः रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव जायते अत्रैवोपपत्तिमाह

वा॰

ऋतौ वार्त्तवकाले नवप्रसूता वा योनिरोगाद्वा स्त्री वातलान्यन्नपानानि च सेवते ते
स्याः स्त्रियाः समीरणः कुपितो योन्याः प्रतिमासमवस्थितमार्त्तवं निरुणद्धि तदार्त्तवं कुक्षिं
करोति गर्भलिंगानाविः करोति प्रकटयति गर्भलिंगान्याविर्भावयति तान्याह एवमानपूर्वस्मा
त्तिर्यद्व्रीहिस्तनदर्शनं सवणं व्यक्तं गर्भलिंगमाह हृल्लासेत्यादि मुनिरत्रगुल्मपो
स्ववर्णमभवतीत्यर्थः आदिशब्दान्मूर्छादीनां ग्रहणं क्रमेणेति वायुसंसर्गान्मासेन रक्तस्य
स्वास्थ्यवर्त्तयोनितया च पित्तस्य कारणत्वेन तन्त्रोनावात पित्तोत्थगुल्मजानुपद्रवान्
कुर्यात्स्वरूपमदाहानीमारनन्ददवरादीनिः एतच्चतुर्भिर्विंशत्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवाः अयमुक्तमं

सर्वजलीवग्रहः शोणितोपक्षेपणोन्नतः ४८ सोऽस्याधारतं गुल्मः स्त्रिया एव प्रजायते
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ४९ सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः
निरुणद्ध्यार्तवं योन्याः प्रतिमासमवस्थितं ५० कुक्षिं करोति तद्गर्भलिंगमाविःकरोति च हृल्ला
सदौहृदस्तन्यदर्शनक्षामतादिकं ५१ क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनितया च तत् शोणि
तं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थितानुपद्रवान् ५२ गर्भा
शये तु सुतरां गुल्मः ५३ ... वेदनाः नचांगै
र्गर्भवद्गुल्मः ... लवान् ५४ पिण्डीभूतः सचलं ... दर्शने चिरात् नचास्य
गर्भवद्गुल्मः ... लवान्

वृत्ति गर्भाशयगत्वाद्गुल्मस्य गर्भाशये सुतरां शूलं करोति किं भवेद् दुःसाध्यत्वं आश्रये आधारभू
ते गर्भाशये व्यावहारिकत्वे विकुरुते गर्भलक्षणादन्यद्गुल्मस्य विलक्षणं लक्षणमाह॥ नचगर्भवद्
गेः पाणिपादाद्यैरवयवैः स्फुरति स्पन्दते गुल्मः ... पिण्डीभूतः कदाचिच्चिरेण स्पन्दते गर्भवन्नचोर्ध्वं तथा गर्भे नास्थ्यनेककुक्षिः स्फुरणवर्द्धते
गुल्मत्वं नाश्रयते ... गुल्मो न कुक्षिः इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेदः ५५॥ ॥॥॥

117

येन।

॥ अथ गुल्मविद्रध्योर्लक्षणभेदं कथयन्ति सर्वो गुल्मस्त्रिदोषः संसृष्टोपस्यसृष्ट एवं येन दोषेणोल्वणता
युक्तस्तेन नाम्ना वाह्यते स्वरस्तेन तद्वाति वातनाम्नेन वा गुल्मो जन्यते हृद्दोषस्य गुल्मस्याश्रयः न
दृष्ट्वा तत्गुल्मस्य तत्वान्न एवाश्रयोऽनन्तस्थायिन्या हृदयः विद्रधिस्तु नानान्न एवाश्रयानवनः आश्रयः
एवं त्रिदोषसंसृष्टो गुल्मः सर्वो भवति तेन त्रिदोषसंसृष्टत्वमनेकारणेन गुल्मश्चिरेणकालेन तु
ल्मश्चिरेणकालेन पाकं भजते एतेन च पित्तगुल्मप्रतिपाद्य तत्र तथैकैकोपमतेनोक्तं अत एवाह नैव
चैति अथवा गुल्मः पाकं न भजत एव विद्रधिस्तु शीघ्रमचिरेण कालेन पाकं भजते अन्यच्च दुष्ट
रक्ताश्रयत्वात् अतः शीघ्रं विदाहित्वाच्च रक्तात् सो विद्रधिरभिधीयते तथा चागमः मांसशो

णितदोषसंसृष्टो गुल्मः सर्वो भवतीति तेन सः पाकं चिरेण भजते नैवं विद्रधिः पुनः ५८ पच्यते शीघ्र
मत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ५९ गुल्मे न राश्यवस्थि
कुक्षिहृत्पार्श्वहृद्वेदना अग्निर्वर्तिः बलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनं ५८ अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु
तु नातिरुक् वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतता अधिकं ५९ ॥ ॥ ॥

त्वान्तभयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति तथा प्रायेण वा
तात्मकः सर्वो गुल्मो जायते वात एव मूर्तो विमर्द्दत्वान्मिश्रितो गुल्मः संभूयते अत एव वात
स्यैव सर्वगुल्मकारणं प्रति प्राधान्यं तस्माद्गुल्मस्य वाताकारानुवर्तिनः ॥ अथ गुल्मस्य बाह्याभ्यन्तर
लक्षणमाह गुल्मे न राश्रये आध्मानेरवप्याद्विदनादयस्तु तथाप्यस्मिन्हिश्चशाविनाशः वे
गानां च प्रवर्तनं भवति हृदादिषु अतो बाह्ये हृद्विपर्ययो वैपरीत्य यथाऽस्माद्धि
श्लभावः वेगानां च प्रवर्तनं भवति तथा वस्तिहृदादिषु कोष्ठाङ्गेषु अतिरुक्न भवति यथाऽन्तरे
तथा अवकाशस्य गुल्मप्रदेशस्य वैवर्ण्यं शरीरादन्यवर्णत्वं बहिर्बाह्यभागे उन्नतत्वमधिकं भवति ५९

गुल्मानामानाहलक्षणमाह ऊर्ध्वाधोवातरोधेन कारणेन उदरे भृशमाध्मानं यत्तमानाहं
प्रचक्षते पुनरपि निरोधः किंभूतं साटोपं तथा·अत्युग्ररुजं कुपितपवनदेवं सुखनेन प्रत्याध्मा
नस्यापि लक्षणमध्यायि विमुक्तपार्श्वहृदयं नेदेवामाशयोत्थं स्थितं प्रत्याध्मानं विजानीया
न· कफव्याकुलितानिलमिति ॥ निविडोन्नतपिरष्ठीलावदष्ठीलाचमीयतेन तथाई समुन्नतः तथा·आना
हलिङ्गो यः स·चलिस्थिरानाहलिङ्गः ·प्रत्यष्ठीलाभणेपते तिर्यक्कुर्वा मंचिनोर्ध्वसमुन्नतः तदाकृति
रष्ठीलासदृशः स·चलिस्थिः प्रत्यष्ठीलाभणे तूनीप्रतूर्न्योर्लक्षणमाह ॥ गुदोपस्थस्य गुदोपस्थ

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशं ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ६० घनोऽष्ठी
लावदुन्नद्धोऽष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ·आनाहलिङ्गस्तिर्यक्कु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ६१ पक्वाश
याद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः व्रजन् तूनी प्रतूनी च भवेत् स्रोतोवालाविपर्यये ६२ उद्गारबाहु
ल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ·आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्न
गुल्मस्य वदन्ति चिह्नं ६३ इति श्रीवाग्भटकृतेऽष्टाङ्गहृदये निदानस्थाने एकादशोऽध्यायः

पक्वाशयाद्वनो देशाद्वायुस्तीव्ररुजः सन् गुदोपस्थं व्रजन् गच्छन् तूनीमुच्यते स एव वायुरितो
विपर्यये गुदोपस्थात्पक्वाशयं गच्छन् तीव्ररुजः सन् प्रतूनीति निगद्यते ६२ उद्गारबाहुल्यादीन्या
सन्नगुल्मस्य चिह्नं प्राग्रूपं वदन्ति ६३ इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग
हृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थाने विद्रधिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥

॥ अथ उदरनिदानमारभ्यते यतोनंतरं आध्मानमाह तत्र मुद्गर उदरं च कुक्षिमध्यमाध्मानं
दोषाः कुर्वन्ति तस्मादनंतरमुदरनिदानमुच्यते इत्याह सर्वेऽपि ज्वरादयो रोगा मन्दे
ऽग्नौ सन्ति जायन्ते ॥ अतिशयेन पुनरुदराणि ॥ सन्तोऽपि उदरहेतुत्वात् मन्दाग्नित्वं प्रधानमुदरा
णां कारणमिति मन्देऽग्नौ विनाऽग्निं न पाकुहि निदानयति ॥ अजीर्णादि चतुर्विधाजीर्णा
नाम् विष्टब्धविदग्धरसशेषाणां तथा मलिनैश्चान्नैः पूतिपर्युषितं संकीर्णादि लक्षणैः तथा
मलसंचयात् चिरकालसंभवात् उदराणि जायन्ते ॥ अधुना संप्राप्तिमेवमाह ॥ स्वेदाम्बुवाहिनीः
जलवाहिनीस्रोतांसि ऊर्ध्वं धावति धातुनाशानादयमुदरं कुर्युः दोषाः त्वङ्मांससंचितं

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णा
न्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥१॥ ऊर्ध्वं धावति वा रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहिनीः प्रा
णाग्न्यपानान् संदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥२॥ आध्मानं कुक्षिमुदरं मद्धमानं च भि
द्यते पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥३॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥

त्वङ्मांसयोः संधिरंतरं तत्र गच्छन्तीति त्वङ्मांससंधिगाः अत्र यथासंख्यमर्थः किं कृत्वा कुक्षिमाध्मानं
आनह्य तथा प्राणाग्न्यपानश्च प्राणापानौ वायू अग्निश्च पाचकः प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य दूषयित्वा प्रकुप्य मन्दाग्निः
पुनर्दोषादिभिः संदूषितो जठरं वराणी नयति ॥ तच्चोदरमष्टधा स्यात् पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रि
भिः समस्तैः सन्निपातेन चैकं प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति वातादिकृतान्यपि प्लीहा
द्युदराणि प्लीहादिनिमित्तसंज्ञया ज्ञातानि पृथक्त्वेनाभिधानं तु साध्यासाध्यत्वचिकित्साविशेषार्थं
विवक्षितं ॥ तेनोदराण्यष्टौ पीडितः पुरुषाः सुष्ठु नात्यन्तं न पादाद्युपान्नं चेष्टादिकाः कृशा

रुपश्च सुः॥ नस्वभाविनोभविष्यतोलक्षणं हुल्लासशक्तिं स्यात् तथा वालिसंधौरक्तमूले
तथा लघुभोजने रल्पाभोजने रभोजने रपि वस्तिसंधौ नतता विस्तीर्णता आध्मानतेत्यर्थः
तथा राज्ञीनां जन्मसंभवः वलीनां च नाशो जठरस्यात्। जठरेषु जठरारव्येषु सर्वेषु तुरोगेषु
तद्गः शालंस्तन तथा मर्दनं देहस्य भवति तथा मलस्य क्षयः पुरीषस्याप्रवृत्तिः तथा स्वल्पवह्नि
त्वं तथा दाहः स्वयधुराध्मानं च अन्नेरवसानेऽसलिलसंभवः अन्नाद्यमुदरं किलद्दृत्तमित्या
ह॥ सर्वमुदरमत्ताजलोदरं लामश्राम्नवसितोदरं तथा अन्नाकृशकोकतानाक्रान्तं तथाना

नेनाङ्गीः सुषुप्ता लोहिताः मुनयो दकरोदराः नवचेष्टा बलाहाराः कृशाः प्रध्मानकुक्षयः ४
सुः प्रनष्टा पुरुषाः भाविनलक्षणं हृल्लासोऽन्नेचिरापन्नवं वस्तिदाहश्च वंक्षणे ५
जीर्णाजीर्णं न जानाति सान्द्रेहस्य तेनव सोथनेवलतः राजिसंधौ तेन स्तोपिचविहते ६
वृद्धिर्विलापश्च रूक्षा किंचिन्नापश्चवारयोः स्वल्पसंधौ नतता लघुल्पाभोजनेरपि ७
राजीजन्मवलीनाशो जठरे जठरेषु तु सर्वेषु तन्द्रा मर्दनं मलसंगाल्पवह्निता ॥ ८
दाहः श्वयथुराध्मानमन्तेसलिलसंभवः सर्वेषु नामयस्तेषां विशाच जानि भारकं ॥ ९
नवाग्निनोत्तानजालेः सदागुरु गुरुयते नाभिमवविष्टम्भवेगं कृत्वा प्रणश्यति १०
मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्क्षणवेदना सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बद्धा मूत्रमल्पकं ११ ना

तिमात्रकं नातिश्वयथु गुरु तथा शिराजालैः शिरासमूहैर्जालाकृति। भिन्नवाहितं नतिरं तरमाक्रान्तं सदाय
वकं लघुगुरुगुरुयते शरीरमध्यं च सदा महसा च रति तथा मारुतो नाभिविष्टम्भ लब्धनां तौ नातयान्ते चोविष्ट
भवेगं कृत्वा हृत्कटीनाभिपायुवङ्क्षणवेदनाः स्युर्वेदरूपमात्मीयं संरम्भप्ररूप्यानं तरं प्रणश्यति तथा सशब्दो
वायुर्नतेतनिश्चरेत्तिर्यक्ति तथा विड्बधः तथा मूत्रमतिशयेनाल्पं स्यात् नातिमन्दोग्निः तथा लोल्यं गृद्धिः
मुखे। नचविरसं स्यात् तथा तदनोयसंभवे वेदं अस्माच्चविपरीतलक्षणसामर्थ्यात्सतोयं॥ ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपादादिषु तथा कुक्ष्यादिषु रुक् पर्वभेदनं तथा शुष्ककासादय
श्च । अकस्मान्निमित्तं विना उदरं वृद्धिह्रासयुक्तमपि तथा सनिस्तोदभेदं तथा तनुकृष्णसिराभि
स्ततं व्याप्तं आध्मातं हतिवच्चर्मपुटवत् आहतं शब्दं करोति अत्र च वातोदरे वायुः सरुजः शब्दः
सर्वतो गतिश्च भवति पित्तोदरे ज्वरादयश्च तथा त्वगादौ पीतत्वं भवति उदरं हरि
तवर्णं तथा पीतताम्राभिः सिराभिः नद्धं युक्तं सस्वेदं सोष्म च यस्मात् दह्यते नद्यते च तथा धूमा
यति तथा मृदुस्पर्शं कठिनः स्पर्शो यस्य न तद्वत् तथा क्षिप्रपाकं यस्मात् प्रदूयते उपतप्यते चाश्लेष्मा

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु १२ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं शु
ष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः १३ श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत्
सनिस्तोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततं १४ आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च वायुश्चा
त्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः १५ पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता भ्र
मोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् १६ पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते धूमा
यति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते १७ श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशा
रुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता १८ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् चिराभिवृद्धि कठिनं शी

तस्पर्शं गुरु स्थिरं । श्लेष्मोदरे अङ्गसादादयश्च तथा उदरं स्तिमितं निश्चलं तथा शुक्लराजीततं शुक्लराजी
भिस्ततं व्याप्तं तथा वृहत् तथा चिराभिवृद्धिः कठिनं च तथा शीतस्पर्शं तथा गुरु तथा स्थिरं
तु चलं १९ अधुना सान्निपातोदरलक्षणमाह मलावानादयः स्त्रीकृताः सविनाः स्त्रीलिङ्गं वि
शेषलक्षणं तथा सोपद्रवादिषु तथा सौ प्रपाद मामूजर णामुदरकुपुः विभजेः सविनाः त्रिदोष

R2

कषायनैः सर्वैर्लोहितमजनवेलक्षैः सर्वरोगानिहंता नोऽकेलत्याहित्रिफलादनैरजोमलैः कार्मेणा
परवर्धीयैरत्यागरलदूषीविषार्त्तेषु अप्रिहाहेनविरहाध्रवहाराद्य्नेहला अनेनासाहे
तुविरावकथनं सोहत्वासेना: कोष्ठपाल्यविकुर्वाणाः विक्रियायानः नचजठरं सुतरां शी
नवानामदर्शनेवाधने ६ स्मनेनास्याविरावलहस्तलकथितं ॥ सोहाद्राहोन्मधुनालहपति
॥अस्तिनमस्तनरस्यानगमनाद्विवर्धितेर्वः हरोभलस्मान्नया अतिवावायाद्विमवर्धि
नेः सोहास्थानानात्स्थास्यासुनाविवर्द्धनेविशाधत्वाद्वहिगछति विमूनः सोहा वामपार्श्वे

त्रिदोषघ्ने कषायनैस्लसैः अत्ोदनैरजोमलैः गरदूषीविषार्त्तेषु सरक्ताः संचितामलाः १०
कोष्ठपाल्यविकुर्वाणाः शोषमूर्छाभ्रमान्वितं कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणं ११
बाधते नच सुतरां शीनवानामदर्शने अन्याशिनस्यसंशोभान्स्थानयानातिवृंहितैः १२
अतिसाविनवायकर्मो धृवमननस्याधिकर्षिनैः वामपार्श्वाश्रितः सोहा च्युतः स्थानाद्विवर्धते १३
शनैर्नवारसाद्रिक्त्या विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् सोष्ठीलेवातिकठनः प्राकूर्तः कूर्मपृष्ठवत् १४ क्रम
णवर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुकज्वरैः १५
पांडुत्वछर्दिमूर्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतं अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् १६॥॥

श्रितः अथवा रसाद्रिक्त्या धानुभक्षणेन विवृद्धं वृद्धिं नुभिरधिकं कृत्वा वृद्धिंप्रापितं छमनं
तरं शीहानं स्वस्थानत्युत मच्युतं वा विशावलवर्द्धयेत्स प्रमाणातदधिकां जनयेत् स सीहा अष्ठी
लेवातिकठिनः पाशुभत्वाततोनंतरं कूर्मपृष्ठाकृतिः क्रमेण सहदेववर्द्धमानः आधिकां गच्छन्कुक्षौ
सोदरस्थाने उदरविरंधाने कोष्ठहाश्वासकासपिपासाकीर्तयते: संयुतं न यावस्वर अरुणं मरुणवर्णं
अथवा विवर्णं मलिनं विन्नवर्णं नयानीलहारिद्रराजिमत् एवं विधारा जयाविद्यते यस्मिस्तदेवं १६

नत्रहीहादस्थपयकुलसलालाहीनान्मलान् वातादीन त्र वेलास्तवन्तीहीनाविद्यात् नत्रैं
जानाहैवीनविद्यात् माहतृदरहनाजरे: पित्तविद्यात् गौरवारुचिकाठिन्यै: कफं विद्यात्
॰अथ पक्वलक्षणानि यथापूर्वोक्तैर्हेतुभिः प्लीहा वामपार्श्वस्थमुन्नतो विवर्द्धते विवृद्धा भक्तम्प्रते
नरमुदरमावहेत् तद्वत् यकृद्दक्षिणपार्श्वस्थमुन्नतो विवर्द्धते विवृद्धमुदरं कुरुते ॰अथवा श्रो
त्तीन स्वहेतुनाविवृद्धे यकृद्धि वर्द्धयेत् तच्च विवृद्धमुदरमावहेत् इति प्लीहोदरयकृद्दाल्योदरयो: सा
हरूपं ॰अथ बद्धगुदोदरलक्षणानि ॥ पक्ष्मालिंचवालाश्मपरमवालाहीरन्नेन समं हृ भुक्तैर्वद्धायते
उदावर्त्ते स गानाहैमोहतृट्दहनज्वरैः गौरवारुचिकाठिन्यै विद्यात्तद्धमलानत्रमान प्लीहव
हृल्लासपार्श्वोत्तनु यो यकृद्दल्युन पक्ष्मवालैः स्यात्तेन भुक्तैर्वद्धायने गुदं दुर्नामि
भिः उदावर्त्ते रन्ये वाज्ञोपलपिभिः बर्द्धैः पित्तकफानरद्धकरानि कुपितानिलः ॰अयानज
ठरेन स्युर्हृत्हनृटज्वरहेवाः कासश्वासप्रसङ्गनिराहृन्नाभिपायुरक्नलसमारविष्ठ
हि स्वरसटमारते भिरनेलारगाभिरारात्रिनहृमरात्रिवा नाभेस्पसिचपापागाबुछाहृभिजायते
गुदेस्मन्यवानाबाषुर्वि गुलः कुपितेन जठरं करोति वहमयनेहारपुरीषानिलवाहिपस्यनेद्वंविधगुदं
नयत्दुर्लाम भिगुदं वद्धायने तथोदावर्त्ते वद्धायने तथा ॰अन्ये वीजोपलपिभिरपटहे भिर्दधपुरं
न माषा मारिभिगुर्दं वद्धायने [illegible] पानेजठरं करोति किंकृत्वा वर्द्धैः पित्तक
फानरद्धाः ॰अन्तरा तद्वद्धादरमुच्यते तेनवद्धोदरेणान्हि [illegible] ज्वरतृट्लवा स्युः तथा वाम
हागमावृक्षरनाभिरहृन्नाभिवायुरक्तस्याते तथा मलानामपुरीषादीना संगात्प्रवर्त्तते
॰अथ चिलयाठरं स्यात् तथा दरमटमारनमवेत् मृहो वहिरति: सरलरेपामारतोयासमल

देवं मृदश्मादयन्नस्यसमासमानाल्लक्षणेनैव गृहीतत्वात् पुनर्ग्रहणमतिशयार्थं तथाह्यपर
मचलं तथा नीलारुणाभिराराजिभिर्नद्धं मार्गमथवा अराजिमत् तच्चोदरं प्रायेण नाभेरु
परिष्टाद्गोपुच्छाकृतिर्जायते यथा यथा वृद्धं तथा तथा सर्वमभिसर्पति ॥ अनेनास्य संस्थान
मुक्तं ॥ अधुनाच्छिद्रोदरं लक्षयति ॥ अस्थिशल्यकूटकं वा बाणाग्रं धानुष्कगदाकाष्ठिरसैः सान्नै
सह भोजनेन भुक्तैः यद्वा अत्यशनेन अतिमात्रभोजनेन यदंत्रं भिद्यते सच्छिद्रं संपद्यते ॥ अ
थवा पचनेन पाकं याति तच्छिद्रैश्चांत्रच्छिद्रैर्भेदोत्पन्नैः पाकजैर्वा बहिराम एवापरिपक्व

॥ अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्च भुक्तैरत्यशनेन वा भिद्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन्
बहिः ॥ आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पः सविड्रसः तुल्यः कुणपगंधेन पिच्छिलः पीत
लोहितः शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् वर्द्धेत तदधो नाभेराशु चैति जलात्मता
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वाससंज्वरैः छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे

एव विड्रसः स्रवन्नल्पाल्प एव गुदादेत्यायाति तुल्यः सदृशः कुणपगंधेन शवगंधेन त
था पिच्छिलः पीतलोहितश्च भवति शेषश्चावशेषो यो गुदान्नागच्छति स जठरमापूर्य पूर
यित्वा घोरकष्टतरं जठरं जठरव्याधिं कुर्यात् तदुदरमधोनाभेर्वर्द्धते वृद्धिं गच्छति
वार्द्धमुरादिः तथा आशु शीघ्रमेव जलात्मतां जलोदरत्वमेति उद्रिक्तदोषरूपं च उ
द्रिक्तमधिकं दोषाणां वातपित्तकफानां रूपमाकृतिर्यस्य तदेवं तथा श्वाससंज्वरैर्व्याप्तमि
दमुदरं छिद्रोदरं प्राहुराचार्याः अपरेत्वाचार्याः परिस्रावीत्याहुः ॥ ७ ॥ [illegible]

प्रवृत्तमार्गं स्नेहपानादियेन स प्रवृत्तस्नेहपानादिः ॰आदिग्रहणाद्वमनादिकं कर्मि
वेचविधं गृह्यते न स्नेहपानमात्रं लेखने रक्षस्य सहसा ॰अम्भोऽम्बुपायिनः सहसैवापक्रमात्पीय
स्य नयामसंगन्नस्लस्याक्षीणस्य विशिष्टश्चाध्याक्रान्तयाधातवैषम्यवतस्तस्या ॰अग्निकृ
शस्यानशनादिना क्षीणमेदोमांसस्य एवंविधस्य पुरुषस्याम्बुवहानाम्बुमार्गान्तो
यवाहीनि स्रोतांसि रुद्ध्वा ॰अनिलः कफश्च किंभूतो जलमूर्च्छितौ जलाप्यायितशरीरः नाम्बुमो
वाहनकफो जलमूर्च्छितावुदराश्रितौ तदेवाम्बु तत्स्थानादुदकस्थानात् क्लोमतो वर्धयेतां

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाम्बुपायिनः ॰अप्रबुद्धपानान्नेहसागैः क्षीणस्याग्निकृशस्य
वा रुद्धाम्बुमार्गोऽनिलः कफश्च जलमूर्च्छितः वर्धयेतां तदैवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रि
तौ ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजान्वितं कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिरान्तं
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत्

ततोऽनन्तरमुदरं तृष्णादियुक्तं स्यात् तथा कासश्वासादियुक्तं तथा नानावर्णाभिरनेकवर्णाभिः
सिराभिस्ततं व्याप्तं तोयपूर्णादि शब्दप्रक्षोभः सरंभः शब्दप्रक्षोभवेपथुः कंपः स्पर्शश्च
शब्दप्रक्षोभश्च वेपथुश्च तत एवं तोयेन पूर्णो तोयपूर्णः सचासौ दृतिश्च तोयपूर्णदृतिः तोय
पूर्णदृतिवत्स्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथवो यस्मिन्नुदरे तत्तोयपूर्णदृतिः स्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुः
दकोदरं जलोदरं स्यात् तच्च महद्दत्तोऽप्युदरस्याविस्तीर्णं तथा स्निग्धं तथा स्थिरमचलं ॰आवृ
त्तनाभि तत् ॰आसमन्तात् वृत्ता वर्तुला नाभिर्यस्मिन्नेवं ॥ ॰अधुनाजठरेष्ववसाने यथ्यजलसंभ

वः स्मात्तथाह उपेक्षया चेति किंतु सर्वेषूदरेषु दोषा वातपित्तकफाः स्वस्थानतश्चा
त्मीयात्स्थानाच्च्युताः स्थानांतरं गता लक्ष्याः पाकाद्धेतोः स्वेदोत्पादात् द्रवाः संतोऽधिकं द्रवाद्द्रवी
कुर्युः संधिः स्रोतोमुखान्यपि संधयश्च स्रोतोमुखानि च द्वाराणि संधिस्रोतोमुखानि
न केवलं स्वयं दोषा द्रवत्वं गताः यावत् संधिस्रोतोमुखान्यपि द्रवीकुर्युरित्यपिशब्दार्थः
स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु संवृतेषु विहतो निरुद्धः तिर्यग्गात्रस्थितस्तिर्यक्प्रवृत्तः तदेवोद
कं पाककृतं सोऽवृद्धिंगतमाप्याय्य वृद्धिंगतमपि तत्र पिछां कुर्यात् तदा भवेत् गुरूदरं स्थि

उपेक्षयाच सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः पाकाद्द्रवाद्दर्वीकुर्युः संधिस्रोतोमु
खान्यपि स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः तदेवोदकमाप्याय्यापि पिछां
कुर्यात्तदा भवेत् गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न नादवत् मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यांसृ
ष्टं च सर्पति तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोधिकं सिरांतर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणं

रमचलं वृत्तं वर्तुलं तथाहतं च न नादवत् आहतं च न नादवत् न शब्दवत् आहत्य प्रहृतं न यास्वट्टकठिनं तथा मृ
दु न दृढमत एव व्यपेतराजीकं स्यात् नाभ्यां च स्पृष्टं सत् सर्पति प्रसरति सर्पणं तदनु
ततोऽनंतरमस्मिन्नुदरे उदकजन्मजलसंभवात्ततोऽनंतरमधिकं तत्र कुक्षिवृ
द्धिर्भवेत् तथा सर्वांतर्हितं सिराणामदर्शनं किमनावृद्धे वलक्षणं नेत्याह उदकजठरो
क्तं च लक्षणं न केवलं यदधुनोक्तं लक्षणं यावज्जलोदरोक्तं च निचयाह लक्षणं स्यादिति ॥ राम ॥

इदानीमुदराणामुक्तस्य साध्यासाध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयति ॥ वातात्प्रभृत्युदरं यथोत्त
रं कृच्छ्रं तेन वातोदरात्पित्तोदरं पित्तोदरात्कफोदरमित्येवं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यत्वात् ॥ कफोदरात्प्लीहो
दरं बद्धगुदोदरं छिद्रोदरं प्रायः पक्षात्परमन्यदत्र हन्ति मारयति ॥ प्रायोग्रहणात्कदाचित्पक्षादू
र्ध्वमन्यन्नैव मारयति ॥ किंलक्षणं यत्सर्वं चाजातसलिलं सर्वमेवोदरमनुक्तं सर्वं चाजातसलिलं
इदं पक्षात्परं प्लीहसन्निपात कृच्छ्रं यथेत्याह ॥ वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरमनु वर्जितं च कदाचि
ज्जातोदकं न पुनः मारयेदपि तु यापयत्येव तथारिष्टोपद्रववर्जितं च रिष्टोपद्रवोत्थं च

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः
सर्वं चाजातसलिलं रिष्टोपद्रववर्जितं जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं ब
लिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितं इत्यष्टांगहृदये निदाने द्वादशोध्यायः १२

इदं बद्धगुदं तदूर्ध्वं हन्ति ॥ प्रभूतानां कुपितानां पक्षाग्निमान्द्यादिभिः सन्निपातोदरं हन्ति ॥ जन्मनैव जातमेव
स्वभावेनोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं साध्यत्वाभावात् प्रायोग्रहणात्किंचिदुदरं कृच्छ्रमेव
भवति न कृच्छ्रतमं ॥ अत एवाह बलिनस्त्वित्यादि बलिनो बलवतस्तदुदरमुक्तियतेन यत्नसाध्यं जाता
म्बु नवोत्थितं साध्यमिति इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृद
यटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां निदानस्थाने उदरनिदानं नाम द्वादशोध्यायः १२
उदरनिदानानन्तरं पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानमारभ्यते यतोऽयथैवोदरं दोषसंघातजं तथैव
पाण्डुत्याह ॥ पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः स्वैर्निदानैः पुनः कोपनैः
कुपिताः सुवृद्धाः पाण्डुरोगमादधतः कथमित्याह तेनेत्यादि तेषु तेषु पावकोष्मसु वातेन बलिना

वलवत्ता हि पित्तं दूषयित्वा तत्समानेनैव मित्रं धमनीर्दशहृदयाश्रिताः सर्वकायाश्रयमत्वकलानं नु मानुवद
प्रुवानसकल हृदयाकल्पान कवंपुरीषादीना मवि विनहत्वाणं प्रतल्पवायमा सामान्ति सू प्रकाहरू हारमल्लोह र
न वेविण्डसूज नेज नेति न थाप्लेष्मनस्त न मासालिपट्टेण्व किं अजपित्तन्तदूण्सप्रमादार नरम ध्यायाण्डन
श्री न्मिवत्तर्बेवल्लि न पृथग्विधान्नानामकारान पाण्डुरोगरुद्रहि नानुरूपे एतेषु वर्णेषु मध्ये तुन्ये यस्मा
दनिया वेन कडुन्मश्रधिकं अतो मानमरोगाः पाण्डुरिसुक्तः सुतिने नन्तु पित्तप्रधानाड्यनिवन्धपमुक्तपाव ना
वक्षार्द्वलीय हलाहलान प्रधानाड्ड निवन्धं पुरुषां ह लोयहर्त्त वानननमेव सनिवार्हिते न वानिलेन वोलना
र्न्नमत्ति अमद्देनन यत्ननाद्वलीय हलाबलीयस्कृत्ते साधामान्याधाने विवाहनन किं नेर्द्ध
वाडुरोगाकरणस्त्रनिवर्क्षे न्नाकर्न्नेलो पित्तस्य वपाण्डुरोगवरणत्वमितुच्यकर्नेन अनः पित्तप्रधानतालेपु
क्तमुक्त न तु यदि त्रयोदोषाः पाण्डुरोगहेतवः कथं तर्हि इवस्माति सर्वचधातृप्युयदोषैः समस्तैर्मित्रिकादेना
हृत्वि उच्यते सर्वः पाण्डुरोगास्त्रिदोषजएव किं तु दोषानुविशेषधर्मिकः पृथग्भेदः तेन पञ्चात्मकः रणवत्त
सम्यानः पाण्डुरोगस्याप विन्सर्थानिदाने आ दृष्याणाम् पित्तप्रधानाः कुपितायथोक्तैः कोपनैर्मलाः
न ज्ञानिवेनवलिनाहि शोणितं दूषयित्वा । धमनीर्दशसम्प्राप्यमानानुवन्यकलानं नु म्हेभमानवरन्त्रमा
सानिप्रदूष्यानरमामिन २ त्वम्मानयोस्तु वुरले नविवर्णेन पृथग्विधान पाण्डुहारिद्रहरितान्
पाण्डुन्वेन न चाधिकं यतो तः पाण्डुरित्युक्तः सरोगः तेन नोनरव धानुनां सारशैथिल्यमोजसश्चयु
लाहवः नतोसारकं सक्तानिः सारः शामुख्येदृष्य सर्वधमाने शिवामनोमद्ववलता हृदयेन च पञ्चाल्हि
कूरः स दनः कोपनं अधीवनोलसाकं मनोद्दरोपिताग्न्येद्धो शोणितोभाइताननेः सन्नमनसो न्नैसामिक गौरहेडीभूमीमश्री
दृत्तिनामिवि दरात्युक्तं ॥ तेन पाण्डुरोगेण धानरां सरभृत्यातिसैवा गोर वं शैथिल्यं च स्मान न योजसे गुणस्य या साधु
पित्तोपकर्त्तीनामामोजोगुणानां विनाशः ननएवोजसः स्थाना पाण्डुमयीन सालम्भरक्तमेदस्कः अल्परक्तमेदस्की पाण्
एवं न यानि : सारो निर्बलः स्थाननेन यास्नेपोद्दिय शिथिलानीन्द्रियाणि वाकालिकात्पायवे स्यैर्
वालिप्य स्यासोप्याद्रियः न योद्विष्य हेन बुद्धीन्द्रियाणां च सुरादीनां प्रतिवासुपलच्ते नः न तु पित्तप्रधा
नाः कुपिताइत्तिपित्ते वृद्धिरक्त पित्तंवद्धा वरकवद्धाभवितम नन यमुक्तमल्परक्तनेति अत्र च्यते
दाकाल्समनो मदूवल्लारूक्षमवह्यवर्द्धित नान्यसारवगरेषा अत एव समस्ता हि दवाहुल्यान्नापित्ताधिक्येन
रक्तस्य सारा नमके कालनि पित्ताधिकाः अल्परक्तनावेमुपपन्नं तथा अयमेरववर्वे स्याम नेरिवामानरवुष
लहितः तथा हृदयेन दुर्वनाचनथा श्लनावहित्रिकूटो ध्मणएवं तथामाद्रेणोग मादेनन तथा कोपनादिकः स्मातः ॥ ॥॥

+ प्रादः स्वमोऽनिलात् त्रय ग्राह्य रक्तोऽदकंपने स्तम्भः स्रस्तता रक्तोऽतिसार इत्यस्य विप्रमेहे नेत्र ॥ ८ ॥ कफात् स्तम्भो वेपथुः विरोगपाण्डुः पार्श्व शूल ८

अथ पाण्डुरोगः पंचधा स्यादिति कथयन्निदानमाह पृथग्दोषैः इत्यादि पातेन मृद्भक्षणाच्च ननु मृत्तिकादनात् न पाण्डुरोगः पृथग्भवति वाच्यः पृथग्वातादि दोषजपाण्डुरोगेऽन्तर्भूतत्वात् मृदादि वातादिदोषकोपादि धीपत्ते निमित्तं तत्पादि विवक्षितम् वातादिदोषकोपजपाण्डुरोगकृत् तस्मात् पृथक् मृदादिनः पृथक् निर्देशः अत्रोच्यते मृदानां प्रवातादिदोषकोपहेतुत्वेऽपि पाण्डुरोगस्य पादने स्वभावेन योग्याः ते पाण्डुरोगसंप्राप्ति हेतुस्वरूपस्य याविनिवर्तते मृत्तिकानुनीदृशः संयोगधर्मो विना पाण्डुरोगोत्पादकत्वाभावात् इत्यपवातादिकोपहेतुत्वे मृदः पाण्डुरोगप्रतिविशेषः तस्मात् पृथक् पृथक् पाण्डुरोगानन्तुमार्गः

एवं च धा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ६ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि । अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ७ पित्ताद्धरितपीताभः सिरातत ज्वरभ्रमः । तृट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ८ वर्चोभेदोऽम्लकोद्दाहः कफान्मुखप्रसेकादि तन्द्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ९ कासः छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिंगोऽतिदुःसहः । मृत्कषाया निलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेत् च स्रोतांस्यपूर्याप्य कुर्यात्पाण्डुं च पूर्ववत् पाण्डुरोगं ततो शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः । कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफं नरः ११

अस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि प्राग्रूपं पाने पु पाण्डुरोगेषु मध्ये वातात् पाण्डुरोगे गात्ररुगादयः स्युः पित्ताद्धरितपीताभ सिरादित्वं स्यात् कफात् शुक्लसिरादित्वं च स्यात् निचयात् सन्निपातात् मिश्रलिंगः पाण्डुरोगः स्यात् दुःसहः घोरतमः मृद्भक्षणात् कषायरसात् वातं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् ऊषरा सलवणा मृत्तिका पित्तं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् मधुरा मृत्तिका कफं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् तथा रसादींश्च धातून् दूषयित्वा रौक्ष्याच्च हेतोः भुक्तं विरूक्षयति यतः स्वभावेन एव मृत्तिका रूक्षा तस्माद्भुक्तं विरूक्षयति स्रोतांसि चापूर्य रुध्वा अपक्वैव सती पाण्डुरोगं पूर्ववत् पित्तप्रधानाः कुपिताः इत्यादिना न्यायेन कुर्यात् मृत्तिकायाः दुःपाकत्वात् पाकाभावः अथवा

बा०६८

120

ऽयथा होऽरीव दृश्यते अलाबिल्वकाग्रे हेतुरिति यथा तेन किंचित्यक्ते तिग्मयते ननलेन पांडुरोगेनात्यन्तना भा
दिकः सूत्रे स्मादिपुस्तकेषु रोगेषु बन्धं अथ पाण्डोस्ताव कामला अनु पाण्डुरोगस्य विकामलानुसा हेतना दिकत्वा
न प्रदर्शयन्ताह यानरः पांडुरोगी मनपित्तलमरि चकाञ्जिकादि दृश्य मन्यते सेवते उपयुक्ते न
स्य पाण्डुरोगिणः पित्तवर्द्धकं कामलामावहेत् कीदृशां को हू शाखाश्रयां कोष्ठाश्रयां महाश्रयां नः
शाखारक्तादयस्तत्र केति एतदुभयमाश्रयाय स्यात्सा किं कृत्वा रक्तं मांसं च दग्ध्वा हारइत
यसंतनगतत्वेन कुशाकृतया नेत्राचतुः सर्वा दाहादि मानस्थः क छायां दुर्बलेन्द्रियस्य स्याने
दुर्बलानि सविविधय स्य सज्ञानीन्द्रियाणि यस्य स एवं विं पांडुरोगिण एव पित्तलान्यासेवमा
नस्य कामलाभवेत् उत्ता पाण्डुरोगिणो लोवी न्याह पांडुरोगमनरेणोपि
पः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामला १५ कोष्ठशाखाश्रये पित्तं दग्धासृङ्मांसमाव
हेत् हारिद्रनेत्रवृत्रत्वङ्नखवक्त्रः शकृत्तया १६ दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रि
यः भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगा दृतेपि च उपेक्षया च शोथा
ढ्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला हरितश्यावपीतत्वं पांडुरोगे यदा भवेत् १८ वातपित्ताद्भ्रम
स्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः तंद्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकं १९ अलसं वै
ति तं प्राहुरेतेषां पूर्वसुपद्रवाः शोफप्रधानाः कथिता सएवातो निगद्यते २०
पित्तप्रधिकस्य नरस्य पित्तलान्यासेवमानस्य सौ कोष्ठशाखाश्रयाकामलास्यात्केवलपांडुरोगिण
उपेक्षयाचाविकित्साविना सेव कामला पदा पारेचाश्रयायुक्ता हलास्यात् तदा कुंभकामलेत्युच्य
ते कष्टसाध्या हलीमकं लक्षयति पांडुरोगे यदि हरितश्यावपीतत्वं मार्दवस्य वातपित्ता
त्स्युः तत्स्य हलीमकं तं सलिमुनयः तिभावः तं च हलीमकं लोढरं तथा अलसं वा वदन्ते तेषां पांडुरोगप्रका
राणां पूर्वमुपद्रवाः शोफप्रधानाः कथिताः अतोस्माद्धेतोः पांडुरोगनिदानादनन्तरं शोफएव मत्पत्ते तत्विस
पः शोफप्रधानः प्रथमोपद्रवान् एवं कथिताः कइहेव पर्यायं अस्तानि कृच्छ्रसादिनपांमनना भिप्रादास्पमेहलक्षिते २

नि०६८

वाह्यैर्भक्तः सिरा वहिःसिराकत्वात्सिराः वायुः पित्तरक्तकफान् कर्मभूतान् बहिस्सिराः कर्मभूता नीत्वा
उत्सेधं कुर्यात् तत्र तैर्हि कर्मभूतैः पित्तादिभिः वहिःसिरागमनकर्मणि यथा अजां नयति ग्रामं नयतीति ने
नायमर्थो वक्तिष्ठते वहिःसिरासु पित्तादौ नीयमाने किं भूतो वायुः दुष्टः स्वकोपनैः कुपितः किं भू
तमुत्सेधं त्वङ्मांससंश्रयं त्वङ्मांसमाश्रयमाश्रयो यस्य तमेवं ते हि तैर्हि सिराद्यावधारणे तेरेव व
हि सिराः प्राप्तेः पित्तरक्तकफैरुद्धगतिः अत एव संहतं संहतं निम्नमिव स्पष्टं तमुत्सेधं यत्नभ
वान् पित्तकफैः शोथः संजायते न सामान्यलक्षणं निचयादतो यथाप्याहुः तत्रैव समनीदोषरधाते
दोषैः पृथगहये सर्वं हेतुविशेषैः अत एवाह पुनरुक्ता विसर्पापचीपिटकादौ श्वयथुः शोथः तथापि हेतु
विशेषैर्यो रूपभेदं लक्षणान्तरं वात्मकं शोथमाहुः तथा हि पापमल्लिकानः शोथ हेतुः एवकंद
पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान्बहिःसिराः नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयं २१
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं २२ दोषैः पृथक्
द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि द्विधा वा निजमागन्तुः सर्वाङ्गैकाङ्गजं तत्र पृथक् तेन समस्तेन विशेषसंविधा विदुः
त्रिदोषजं कृत्वा तु पञ्च निकटाद्वि द्विषमकृत्वा एकदोषद्विदोषत्रिदोषस्वरूपतया एवं च हेतुविशेषैरित्य
नुभेदलक्षणान्तरं व इकारः वेगः रसनाद्यमेव लक्षणमरस्पष्टो वा एवं तथा चाभिधानादे
नः स्वयथावन्मलक्षणं विधाद्वैतान्यलक्षणं तद्दननेव स्वानजेश्वयथावनानहेदजेचा
ताने सन्निपातजेवान्यदिति एवं लक्षणविशेषान्नवात्मकमाहुः उपलक्षणं चैतत् चिकित्साव
शाघातोपहितवात्मक एव शोथः अथवा निजागन्तुभेदेन द्विधा श्वयथुमाह तथा ते शोथं सर्वाङ्गजं सर्व
शरीरजमेकाङ्गजमेकावयवजं चेति पुनर्द्विः प्रकारमाहुः पृथक्प्रमाणेन नञ्स्थ तत्र पृथित नञ्स्थ तेषां भावः
पृथक्त्वं तेन समस्थिततात्तथा विशेषात्ते त्रिधा त्रिप्रकारं शोथं विदुः विदुरिति विदन्ति इमं समानोदुसादेशः पृथक्त्वे
न तनविस्तीर्णं कृतेन तेन विशेषणं तथा नततेन विशेषणं तथा नाथिततेन नाथिततिविशेषणलक्षणरूपतेन तथा

पा.८.

वद्धमानेनागुर्वंम्नाद्वियाहिकेरवरुः एवमयूतेनाजिज्ञानानामागेननूनां च सामान्यहेतुरमन्त्रोकारलं
दोषज्ञानांम्प्रपयूनां पुनरनिमाययेन हेतुर्नेतथा अपागेनूनामिमिविशुषशाहेनवद्यानयनि [illegible]
आधिकर्मोपवासादिभिः शीलस्यतथा कर्मणां वं च विधेनवमनोविरेचननिरूहानुवासननस्य
स्येनतयोपवासेन आहिनह्यलद्रव्येन च मार्गादिना शीलस्य दुर्नकृत्वा महसे वत्सर्वादिकं भजेतः
अथ निदानमुच्यते वाधायादिशीलल हृत्वा भः एक एव दन्यस्य स्यादेव पानिमात्रमात्रामनि
कस्य भजेनादोषाव स्थिताः उ ऊर्ध्व दोषं कुर्वन्ति प्रकूतनत्वा हृदस्य ऊ ईव स्लोस्थिता अधःशा
पं कुर्वन्ति मध्ये स्थिता दोषा मध्ये दोषं कुर्वन्ति नाम्यानां चटककुक्कुटादीनां मांसं नाम्यमांस

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः २४ आधिकर्मोपवासादिशीलस्य भजेनेदुर्न अ
तिमात्राम्पानम्यगुर्वन्नादिलघुशीतलं २५ लवणाम्लरसतीक्ष्णाकांक्षाकाबुसमजानरं म
मांसवल्लूरमजीर्णमि मैथुनं २६ व्रतानेर्मार्गगमनं यानेनेहाभिघातपिवा स्वासककासाति
सारार्शोजठरपदरज्वराः २७ विद्रवलसक ... र्हिगर्भवीसर्पपांडुता अन्ये च मिथ्यापक्रे
नाश्रेदोषावह्नाभिस्थिताः २८ ऊर्ध्वं दोषं मध्यावलोमध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः सर्वांगगाः स
र्वांगं तं प्रत्यंगेषु नदोषयाः २९ तन्तर्वस्य पद्वपुः शिरायामामागोरवं ॥ इ ॥ ॥ ॥

वल्लूरं शुष्कमांसं स्वमेवाह एवमेजानागरभ्रमरादिज्ञानगरोवाधः पानेनतुरगादिना लोभिघातशरीर
संभजननवेनतथा स्वासकासादयः पांडुवर्षनाराणाः प्राधान्येन तथा अन्येपि स्वासकासादिमतिरिक्ताः रो
गामिथ्याप्रक्रांतामिथ्यापचरिता अथयथा शस्त्रमुपक्रान्ताः शा हनवः तेरपि दोषावह्नाभिस्थि
ता ऊर्ध्वं दोषं कुर्वन्ति वसोस्थिता अधो मध्यगा मध्ये सर्वांगगाः सर्वांगं तं प्रत्यंगेषु नदोषया दोषाः
दोषं कुर्वन्ति ॥ तल्लक्षणमाह ३० तस्य तन्तर्वस्य पंदवपुः स्तुरादिशुपलोक ऊ आसमए पने यदुक्तं दवपु
स्तुरादिम लोम ऊ च प्रवर्तते नामिति तथा शिरायामाप ३० प्रसेसाप्यपुरहु भपु पतसिरा तां रेवामिबतम्या

[illegible vertical marginal note]

नि.८.

133

वातान्तेषाविमलाहिलहलः ॥ विज्ञा शेषः कीर्तनक्रोशितनामसाहिलहलः एवमपरमप
प्रदेशात् पूर्वजायते शाकुनहतं वक्रान्तकुलेपिदेहहेशो स्याहितं रोनवनि कपालेषाक
कंडूपुनाहिलहलः स्मात् नथाशाकोनः कीर्तनः मन्नानिकद्वनोन्नमेन नथाकुष्ठेशम
जन्मनीपद्महएवं नथानिशलवलोराजादधिकद्रुमर्थः नथाकुशशास्त्राहिरिपार्वहलनः
मवलोकेनराज्ञस्यवेन किंनाहिचिरेणपिवालसोकूपरवधीयास्येन नथास्पर्शाभिलाषीच

वातान्तेषाविमलोमहलः खरशेमारस्थाम्नितः एकेचसर्पदहर्षीन्नेनोदमेदपसुप्तिमान
द्विषेस्यानसमः शीघ्रमुन्नमेन्मीदितहलः द्विषायामर्हनैः शायोद्राज्ञावलोरिवाप
द्रान नकवर्षधिवालप्रवनेषिम्बिमिन्वमावते १२ कीर्तनक्रोशितनामसः पिज्ञादघा
स्रवेसमकृत् शीघ्रानुहारप्रशमामपधोप्रावकुजायतेननुः १३ मनस्टाहज्वरावेदस्वलेद
मदूधमः शीतनाभिलाषीविड्डीर्गधीप्रस्वशीहसहामदुः १४ कडूमानपाण्डुरामलचर्छितः
पीतलोमुरः पित्तः स्मरसाः प्रियरक्तानानिद्राङ्गशीनसारकृत १५ शाकूनानोन्न
मेलक्षुः हमजन्मानिष्यावलः प्रवेन्नाहस्त्रिरामिष्ठांकुशपाशस्त्रारिविहलनः ए
वीषमकांडीचकपालनपथामहदहजाप्त पः एकरादनुलिंगानांनिवचयानिवचणामर्वः
श्रमघानेनशाह्वाहिषेदमेदहनादिभिः हिमानेलाहधानिलेभद्रलानकपिकछुजेः १
मेः प्रवेस्मर्हस्वर्पन्धुपधुः साहिरहपवाने भशोषालोहितनामसः प्रापशः पित्तलहलः १
सान हेनवर्मलिंगानिवनेघांसकरानहकर्तिन्नेनपथासंहहजाप्तपः शेषकाः सुराजिराष
निचयानकालेषवेपजः शकानिचपाहेनुलिनानिवचणान्मान शस्त्राहिषेदमेदकुलादिभिः पा
कः सोपिघानेनवेदाप्रलिषेष नथाहिमचहिमानेलः शाहधानिलघ्रानेलथारसेः प्रवेस्नम
ल्लानेकपिकछुजेः एषस्पर्शपधुर्वएषवानभवेन एवमशेषकालोहितनामसस्यबाहुल्यानेक
पित्तलहलः सानेपित्तशेषदशालेहलपित्तशेषलहलमित्र [illegible] लहलयस्थशपित्तलहलः सम

म.६१

134

स्तु वमानसपक्षे सर्वैर्निवृत्तौ हि हेत्वभावदृष्टान्तो वक्ष्य विपक्ष वृत्ति: सविपक्षान्तो न संभवेत् सर्व
त्रान्तःसमनात्र यानेवामेव सूत्रणात्र यावद् हृदन्तेन व्योमात्मपानात्तद्विपक्षात्तिनामसाधारण:
स्थान् ।सपिपशाहान्नकेवलेप विपक्षात्तिनां नथा विपक्षेत्र प्युक्तैरवहन्तेन नप्रवीनादृष्टिनम प्रश
स्त विलम्बत्र प्युक्तैः पहनेन न केवलव द्याव लम्बत्र प्युक्तैः पहनेमलवने नथाविधवेनेदहुंच
नसमसकरः समर्थः नस्मात्तीपवेत्तपः स्थान् नथाविषवृत्तालमोनलसमसमसर्वत्र
यागरयोगस्थामच्च सिनमवधूमनेनस्माच्च महदादिगुणपुरुषः प्रयत्नः स्थान नवाचिरोमन
स्पया ।अनुपद्रवः उपद्रवरहितः स्वपक्षः साध्यः ।असाध्यः पुराविकृतिविज्ञानेयपिहितः
विपक्षः सविपक्षात्तिपारसर्वलिप्तत्वात्त हृदन्तेन व्योमात्मपानात्तद्विपक्षात्तिनामपि
विलम्बत्र प्युक्तैः पहनेमलवने भवत्संकरान्न विषवृत्तानिलस्पर्शान्तरयोगाव द्युतिनाने
महदूस्थलोवलवीव शीघ्रादाहरजाकरः नवानुपद्रवः स्वपक्षः साध्यासाध्यः पुरेरितः
स्वपक्षैः सर्वाभिधाना नां दोषदूषणसूत्रलपवन् ।सविपक्षनववनप्राग्दोषहेतोरभयाभ्यपाय ॥
वयानरवदुःसाध्याः नत्रदोषापर्यायपाय प्रकोपनैः प्रकुपितविशेषेलोवदाहिमिः ॥२६
रोगविसर्पत्वितनेनरेनः स्थितावहिः बहिस्थ्याहितनयोऽद्विस्थ्याविहीनत्रानरंभ्रयः ॥
समीपवनावान्तसमाहारपनानोव घटनोत्तेन स्थानित्रियामाहेगानां विषमेचपवर्गनाना ॥२७॥ स्त्रा
पथ्यान्नैः ।अनेकोपद्रवयुक्तः पालाभिप्रायसनोनरं नारीसंयोगे कोमुखाद् हनिकुञ्जिगुह्यादुभावकोन
स्यपपुवदोवेदूषोऽस्य पनोविसर्पोभवत्यन स्वन्निदानपक्षस्थाने विसर्पः सर्वत्वक्स्थोपवद्धा
वे पृथग्वातापित्तकफैः द्वयैः समस्तैः स्तयाऽभिघातात् एवमभिघातानेदोषः शोपवाहिर्मसपेक्ष
भवः दूष्येऽपि शोपवत् एवपित्तरक्तकफाननवायुरित्यादिरपिनूष्योत्रयोऽयः ॥ नचविसर्पोऽसाधि
ष्ठानेष्वेतुरक्तैर्यदरपद्धतिशोथः वाह्यानरभयाभ्ययान् एकाजिनकमेवत्रानलसाविहाह्यात्कपे
विसर्पोऽनायतेवाह्यः प्राभ्यपायपस्थसनेप्या एवकसाचरनराभ्यपः कदाचिदुभयाभ्ययः नेव
वाह्यान्तराभयाश्रयादिसर्पोपयान्तरदुःसाध्याः दुःखेनसाध्यानइतिदुःसाध्याः ॥नस्मिन्

नि.६१

॰अत्र चित्रता ॰ वैतानीं संर्पतीति वा बहिः सर्पतीति वा बहिः सर्पतीति हितपदये ॰ अंतर्बहि ॰ सर्पतः ॥ उभयथा सं ॰ नो विसर्पतीति २

सर्वं यथा वक्यं कुवन्ते हितं स्यात् प्रभृतिभिः प्रकुपितानां विसर्पणात्पुनर्विसर्पः हेतुभिरित्यर्थं कृत्वा प्रकुपि
तादेहे दृष्टि सुमध्येव विसर्पतीत्यनेनैव सुविसर्पः सुमध्ये ॰ अंतराश्रयं विसर्पं मर्माश्रयानां पादे ॰ मर्म
स्थाने मर्मभिन्ना हृदयादीनामुपनाधा दुःखेन स्थानं तथा मर्मस्थानात् प्रभूतिदृश्यानं ॰ रूपनानां कलिना
स्रोतसीनां विघहनाहिता यवत्तु बलनाहिनिशायन वीरसु रक्तादिमर्थः तथानं मर्माश्रयान्तनितानाम्
नथावेगानां नानाना रूपाणि वेदनानां विसर्पं कृत्वा विछिन्नविछिन्नरूपता शवर्णनानं ॰ बाह्यस्य च
पृथक् वाह्यमवलयार्भ स्थिताहितानामानं अनोलक्षणं विवधिया हितं वा ह्यानमंयं विसर्पं विजानं ॥ ॥

१७ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् पित्ता
द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः १८ कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् स
र्वलिङ्गः सर्वशरीरव्यापी सर्वदोषात्मकः ॥ १९ वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्र
मैः अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः करोति सर्व
मङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् २१ यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो
वाशु च चीयते २२ अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं स च मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽति
बलस्तथा व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् हिक्कां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना क्वचि
त् शर्म भूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवां २४ दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां

कीर्तिता विसर्पः ॥ समानज्वरतुल्यव्यथः स्यात् शोफस्फुरणस्तथा पित्तादिति सर्प
नतुविसर्पं तु मध्ये वाताद्यायामविसर्पः तथा पित्तज्वरलिङ्गानि लोहितं स्यात् पित्तज्वरलिङ्गानीव लिङ्गानि यस्य
द्रुतगतिः सर्वव्यापी तथा पित्तज्वरलिङ्गादि लोहितं स्यात् पक्वाशयः कफात् स्निग्धः कफसमान लि
ङ्गानि स्वप्रमुखमान पूर्व साध्यताहितानां बहुधीहि ज्वरपरलोपशम ॥ तत्र तत्रांग गतानां सर्वदेनाश्रलाद
यः कफज्वरतुल्यरुक् च वातादिज्वरलक्षणं यथोक्तं तत्र तत्रांग गतानां सर्वदेहाश्रयलिङ्गः
नादि सर्वं च वीसर्पं उपहिता उपद्रवसहिताः स्फोटैः शीघ्रगतेन व्याप्यते किं भूतैः सदाप लिं

ते पद्मपत्रं स्वदेहवत्सलत्वेन: तथा पद्मभिन्ना: स्वसुमान्मीयमान्मीयं देहं वत्सलत्वेन सेविभुनिधा
रोन पूर्वं पद्मका: पश्चाद्दिन्ना: पद्मभिन्ना: पूर्वं कालेनाशिना समाप्त: नेत्रमात्तनान्सावत्सा
हृत्तलेन्या दिरसंपत्तिर्दिर्दिह्वलत्वलस्तत्वपिन्नेनोद्दपहस्तम्यादिरसं पनिर्दिह्वे एवं कपारिलह
त्वमपि वोधत: पुना दृह्वेल हपनि॥ कानपिन्ना हि सर्वान्वनाशिभिर्पुन: सकलमनं च देहं
मारावकीलिवन स्वेलिसांमनराम्यप्रसहशावरोति पंथ वशावीररसा विसर्वं विसर्वलि प्रसर
ति हमस्तनानाराभिरोनीलो रक्तावासवेल तथा हविसर्वदाननाभिलहमद्दवर्षकारैश्री
पनेमाप्मलेहवेवी सर्व: शीघ्रमन्वानन्तनाभावशान्नमनिनुमारी हुनन्ववरिने कृताम्बाल न
नएवववानेनिवलोवलीयान नगरीरस्मयुनवोड्डयन समासविद्दहेन्नाभावन निराचह
रेन सासमीरयनुयान तथाहिमांच सविसवन्नानुरवहिद्दसीमवस्याननः प्राग्वेचेनोनवसा
कृपेन रहः पवनोभिन्नानेवद्दुधान्सर्वं ५१ रक्तवान्दूद्दन सानवनिराम्हावमासंगं द्दषपिनाचहि
र्घाणुहने स्मलवरामसंमं ५० रंघ्रीनाकुरनेमालारक्तानानीवरकेन्वरां मातकसानिसा
रास्यशावहिप्राविभिनभे: माहवेसंप्रवर्णनामनांगिनसस्सेपुना ह्मयपमथिवीसर्व: कपमारनेकापन्न: ५२
लहलतापा: परत्मानसोभिभूतोनकाविद्वुमिरायामनारिकुवर्मेवकुवेलभरेन: पुरनिनसदृनिहतो
प्रथमा: परलिननलवाहिसर्थ: एवंकुविदोपसुरवालाभाद्दस्यादिवेवहमान: वरिलुठल
न: हिशामनसाकार्यं नचमनोदेहस्यमोदुर्वानदुर्न्यानिद्रामप्नुते किंभूत: दु: प्रवोध: दुःख
नश्ववाधानिद्रापतामायस्यसएव एषच: प्रमानलांवेसर्वउमाने॥ कपनपवनोर दूतसमेवकपव
दुर्धाभिन्नांरथीनांमालाकुहनेरक्तचवद्दरक्तमानरसद्दवपिन्नानंरथिनामालांकुरुते किंभूत
रक्तंलंविलरासम्हावमांसकं किंभूतानामंरथीनां देघीलुवर्त्सस्यरवरभावानां तथापर
द्रवाणिनां किंभूतांमालांनीवरगन्जरंनीवोरगन्जरोयस्यास्तां तथाश्वासादिभिर्पुनां
ह्मयमनेनरान्नेनरथिवीसर्वउमने कपवानकापजन्माप्रंवेद्द: ५२ ॥ ॥राम॥ ॥

+ सर्वजोऽलद्वालेः सर्वे सर्वधात्वपमविलः । ५०

कफपित्तानलदुष्टमारुतोऽजायते ननु चकृन्ददृक्सृतुः सर्वत्रीमर्णाः प्रायेणवाहुल्येनामरूपेणाभिल
तानन्तरमधोलकदेशगह्वन्नातुरूमनन्तानन्तरं सर्वाणि प्राप्तोति न चाणेरसकृत्स्यात् तथापिटे
केरवकीर्णत्यात्रः स्यात् किमुनेःश्वनिपीतलोहितपाण्डुरैः तथामेचकाभाहित्कस्यात् मेचकाप
पृक्तकठसदृशम्वर्णः तन्नाहृत्काविसर्पकर्दमारव्यंकर्दमसदृशमुखानिमुन्नपश्नितवः सर्वेचिता

कफपित्तानलज्वरस्तंभोनिद्रातंद्राशिरोरुजा ॥ अंगावसादहिक्काहेपप्रलापारोचकभ्रमाः ८
तृष्णा भिन्नमांसनिर्मेदोस्थ्यापिपासाहृद्ग्रहेगौरवं ॥ आमोपवेशनलेपः श्वासमर्मवपर्वाणि ८१
कृष्णत्ववासायनह्रन्नेकाहृदेशंतदानिरक् पिटकैरवकीर्णकार्णिनीपीतलोहितपाण्डुरैः ८२
मेचकाभासितलस्निग्धामलिनः शोफवानगुरुः गम्भीरपाकः प्रायाम्बुकृच्छ्रक्लिन्नोवदीर्यते
वेवकर्ष्णीलमांसमाग्रस्नायुशिरागुणः सर्वगाधिसर्वेसर्पतिकर्दमारव्यमुशन्तित ८३
गात्रेह्नेतोः सनातुरुः सर्वज्ञपित्तमीरयन् विसर्पमारुतः कुर्यात्तुलन्यसदृशैस्त्रिन
स्फोटैरोपवज्ज्वरदाहाद्यैःश्यावलोहितैः॥ ॥ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैर्जनितः सर्वजः सन्निपातात्तदुक्तोवीसर्पः सर्वैर्लक्षणैःरक्तलोहितः सचसर्वाण
धातून्नतिरायेनसर्पति सर्वधान्त्रिसर्पणः स्यात् ॥ मारुतोवातः सन्ताद्वाहाकरणातन्तुरु
सन्निसर्पकुर्यात् किंकुर्वन् पित्तमपहर्तृकेनप्रेरयन् तथास्फोटैः पिटकैः शिनव्यात्रं किंभूतैः
कुलन्थसदृशैः तथाश्यावलोहितैरावमतिशोथेनयुक्तं तथाश्यावलोहितवर्णेन॥ ॥ एत
मैबेतापनकपैः केवलैर्त्रयोविसर्पाः साध्यास्तुसाकारः हृदुजाञ्याकृतपद्रवाः कासश्वेव
र्धज्वराशिभिरपद्रवैरहितास्तथः साध्याः तत्रसर्वान्त्याहोविसर्पावसाध्यो तथात्रभावा

वा०६२ 138

सर्वं वि सर्वाण्यसाध्यानि तेन मर्मकाः प्रभिन्ना मर्मस्थास्य साध्याः तथा शीतलादीनि सिरास्नायुसिरामां
सानिपस्य साध्याः तथा पूर्वं कथितानि रक्तेन त्रिचत्वारिंशत्याख्यातं वक्तुं पञ्चकुष्ठं तथा तस्मात्
नेत्यसाध्याः एवं सम्यग्धीविज्ञानानि तस्य मानार्थं किं निदानं धातुदेशः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमाधवकरकृते
पुत्रश्रीमदुत्तमकविरचितायां माधवनिदानस्य टीकायां मधुकोशाख्यायां व्याख्यायां निदाने ध्याने
वातरोगकामला रक्तपित्तकुष्ठनिदानं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३ विसर्पनिदानारम्भः
स्वरेण स्विन्नकुष्ठनिदानमारभ्यते मिथ्याहाराविहारेण तथा साधुनिन्दावधादिभिः पापैः

वृत्यन्तरेषु स्वयं साध्यादेहजाश्चानुवर्त्तन्ते ६६ असाध्योऽयं सर्वैर्लिङ्गैः सर्वदोषजं
मर्मकाः शीतलश्लेष्माणुसिरामांसाः सक्लिन्नाः श्वावगन्धयः ६७ इति श्रीमाधवकरकृते
माधवनिदाने त्रयोविंशोऽध्यायः २३ अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्या श्वि
श्वासमः मिथ्याहारविहारेण विरोधिना साधुनिन्दावधान्यस्वहरणादेभ त्र
हेतुभिः १ पापकर्मभिः कर्मभिः सद्यः पातकैः प्रविनाशनैः क्रिमिः श्वपचस्त्रीगमना नि
गलसीकाः समागमैर्वा दूषयन्ति शिरांसि नरस्य त्वचं दूषयन्ति ते कुष्ठमुपा दा

कर्मभिः सद्यः सर्वैरनुष्टितैः पातकैर्वा अन्यजन्माचरितैः सर्वानन्तं हुतेन सानन्यानुष्ठा
नेनापि तेनकदाचित्कारणमसाध्यं कुष्ठहेतुं मिथ्यानि तेन त्वगाश्रितैः कर्मभिर्मिथ्या २
हारादिना वहितानां दुष्टा मलाः वातपित्तकफाः शिरास्नायुशोणितमांसानि त्वचः प्रदूषय
न्ति रसवहनलसीकाः समागमैर्वा दूषयन्ति नरे देहपतनगामिकं किं कृत्स्नं नयन्ते नरं व
हिर्निष्क्रम्य तेषां वाहरे शास्यं सरन्तः स्वचापि दिव्यवर्णपि कुर्वन्ति न कुष्ठमुपाज्ञातिसुगन्धि इतिवृष्टः २ ॥ ॥ ॥

नि०६२

कुत्तो व्य रोग स्य कुष्ठ मिति नं तेत्याह । प्रसमाहेत्तरपे त्रिन मनुपक्तं न समत्का लेन सर्वं वपुः
कृत्स्नं कुष्ठानि तस्मात् कुष्ठमित्युच्यते तच्च कुष्ठ धातून सर्वान् प्रदुष्य प्रकाशनं ततः स्वतन्त्रा
प्रकृतः तत्र त्रिदोषमेवान्तरमाच्छत्य प्रसर्व्य स्नानेव धातून् स्वं स्वं दोष दुष्टिभ्यः कुष्ठानाव देहे
त्वं मलानलेतद्दोषविशेषात् तथा मुद्रात्मान दुष्टि विकृतान् येः कुष्ठ विशेषान् कुष्ठ लोमादि
तं महद्धपत्र त्रिदोषहेतु रूपत्ता तावे यते यो कुष्ठस्यान्या यस्मात्तु कारणात् क्रिमं कुष्ठेवो

कालेनो पेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्ठानि तिनहस्तपुः प्रपद्य धातून् तस्मात् तानि ततः सर्वान् स्वं
क्लेदयत्वदहन् पचत्त्वले द्दं संकोचयत्न क्रमीन् प्रसृमान मुद्दात्मन स्व मन्त कुष्ठायु धपनी
नरत्वं स्यनिषेः क्रमान् महापद्मिनु समस्या कुष्ठं वाहा मुद्गाहेन [illegible] कुष्ठानि
स्वधातु दोष पृथग्विषेः समागतेः सर्वं स्वविशेषं प्रदेशाधिक न ततः वातेन कुष्ठं कपाल
पित्तो दोदुंबरं वातान मंडला रक्तविचर्चीव सुद्दारस्य वातपित्तेन चर्मकुष्ठ किटिम सिध्मालस विपादिकाः

हमुदर्गले कुष्ठं हाह्या तन न मार मसेवान्त्रासिर्ष्यः कुष्ठानि समधातु प्रकारा लोकपृथग्विस्याह
पृथग्कालपित्तव पे: नेरवमिस्र: कालपित्ताभ्यां वातन कफाभ्यां पित्तकफाभ्यां नेरव दोषेः समागतेः
सन्निपाते तन्नेवंसम्पक कदोष त्रिदोष तन्कुष्ठं तन्सर्वं त्रिदोषं तन्सामान्यमाहं कारह सर्वंप्यपि कुष्ठपु
त्रिदोषपु सन्निपातन समधिक त्वेनवा परेः सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वादतः प्राह वा
तात्मन सन्निपातेन कापालं नाम कुष्ठं भवति पित्तात्पित्ताधिकान् सन्निपातादोदुंबरं नाम कुष्ठं
जायते कफात् कफाधिकात् सन्निपातान्मंडलाख्यं कुष्ठं जायते तथा विचर्चीच कफादेव निदा
र्थः अद्दाख्यं कुष्ठवातपित्तेन श्लेष्मनिहुवपकाशायवरप्यापकं निधिप्रस्य अदृम्जिहुस्य तथेवं वात

विनोत्पलात्सलिलवानलक्षणं एवमनेन विधिना गदं चर्मकुष्ठं किटिभं सिध्मालसविचर्चिकाः
वातश्लेष्मकोद्भवाः श्लेष्मकपित्ताद्दद्रुशतारुषी देकुष्ठ मेकवलदद्रुः पामा चर्मदलं कापित्तात्
पामत्पुण्डरीकं तथा विस्फोटः न पापकर्मान्यान्यचर्मदलं जायते सर्वैस्त्रिभिरेव समं दोषैः काक-
णं नाम कुष्ठमुत्पद्यते एवमनेन सप्त दद्रुकुष्ठानि भवन्ति पूर्वं त्रिकं कपालोदुम्बरमण्डलाख्यं
नयात् ऋक्षजिह्वं काकणं पुण्डरीकं ऋष्यजिह्वं चैतानि महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अनिष्टलक्षणादिकं कुष्ठ-
लक्षणमनुक्तं प्रागुक्तमित्यर्थः अधुनैतेषां लक्षणमाह कृष्णारुणकपालाभमित्यादि

वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मकपित्ताद्दद्रुशतारुषी पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा १
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकणं पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु १० अ
निष्टलक्षणं तस्य स्पर्शविद्राहेटोविवर्णता स्वाहः कण्डूः त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिश्रमः
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेल्पेपि कोपनं १२
रोमहर्षोसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजं कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु १३
विषमं... नामसमं... तोदबहुलं तत्कुष्ठं कापालं शीघ्रसर्पि च १४
पक्वोदुम्बरताम्रवर्णमिरोमपिञ्जरं बहलं बहुलक्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं १५ श्वेतरक्तं
स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं ... बहलं पाकिमं मण्डलं १६ ... अन्योन्यसक्तं
... बहुलं ... रक्तपीतं ... मण्डलं १७ ... कर्कशं ... कावा

कं कापालस्य लक्षणं ॥ पक्वोदुम्बरताम्रेत्यादिकं उदुम्बरस्य लक्षणं श्वेतरक्तं स्थिरमित्यादिकं मं
डलस्य लक्षणं १८ ... सकण्डूः पिडकेत्यादिकं विचर्चिकायाः लक्षणं ॥ ... ॥२

परशुरामिन्याहितं अन्तर्हतिहस्वालहलं ॥ हस्तिवर्मस्वर्गारोहे कौस्तुभकुहः एकदं तेनु कुहं महाराणं
विसर्जितं नथाग्रसेवदहेहरिहितं नयामतम एकलहमालं मन्त्रानवरवंदुःसहहंगः सुमुनेन
ककुहश्लेकं लहृदणमध्याधापि कृन्नोदेहायम्यान्नोहृलाबानदेकाल्याकुहमादुःहकहमानि
रुंगिनादृश्युतं महदहदवदनमम एकलाकृहरमवनमिनि ॥ किरमनुहःर्द कलानरस्वर्गावर्गक
दूमनयवथानिनं ॥ समहनामकुहवहीरुहवायौरेलावपहरश्रीवंहोषः अनःसिनधर्णहह
दुजःकिरेहिवन नथान्नहलरस्वर्गबलयानननु वर्णितश्च नमात्रहोगिधवपुणवदलाबुकुसुमानं
परवंतनुरत्तेनलमते ॥ श्रावरमुन्नत १९ मलेहदाहरलेहदंकर्वेगोपाजुकेष्विते अन्तर्जिहा
कृतिप्रातूनप्रलजिहवकुहम्पि १२ हस्तिचर्मस्वर्गस्वर्गेचर्मकौस्तुभमहाश्चर्यं ॥ अवदेहमनस
कलमान्नलमकिरिटिमपुनः २० सहकिल स्वर्गस्वर्गवर्कं भूमनवदवामिनं विधमरस्वरवहिः
हितमधमनदृहंरजःकिरेते २१ अलहसस्वर्गेतनुसानमाञ्चहोविचकपुणवन सायपाचाद
कृयमालनगेदेकंदृपुनेष्मितं २२ रतेनरलमर्कवालिपादहार्यानिवपाहिकाः नीवाजी
मदकंदुःप्रमलगोविन्द्रिकाचिनाः २३ दीर्घपतानादूर्वावदनसीकुसमछवि ३७ लमदलाददः
नचपायणवाद्दुलोनाईकायधमान स्वारनाहेनाक ॥ अलाबुपुष्पवासधंनपुष्पव्रज्ञाहंसदज ड़
नि ॥ अलसर्कनामकुहंगदेरन्नवर्ले कंदूपुनेषुगवांअवेनधविपाद्दिकाःपाहदयः सुः नथा
७२ नीवार्जीमनथोरायुनाः नथामदकं दूहाल्पस्वर्जकाः नथामरगोविटकाचिनाश्च वालि
पादेदारयतोनिकर्मणप्रजुलानदीप ॥ दूर्वावदीर्घपतानादह नथाजनसीपुष्पाभा नथे
लान्नमदेलाच नथाकंदूमनीनथाअनुवपिलीप्रसक्तानुप्रसक्ताप्सरवनीसरीरम
नुधावती २४ गानारनामकुहं स्थलमलाहिलेतलंपावतायम ॥ पर्वजन्मवेति कुहरीवं
नामरत्रपर्वतं नथानरामछायाद नथाकंदूदाहरजापुनं नथान्नतियुक्तं नथारलेहंसमुभः

मा.८५

सूक्ष्मा रक्तास्ति विवर्णता मां वदलपत्रमिव तथा घनमूर्ध्नि लसीका स्रवत्यार्य ममम्पुचविभेदि वि
स्फोटं नाम कुष्ठं तनु ननिभिः स्फोटै श्च तं ताम्रं किंभनैः क्षिनारुणैः श्च नलौहिते विटकाः कंड
के दहजाधिकाः काम नाम्ने किं भनाः सूक्ष्माः श्यावारुणा बहुला श्च या के बाहुल्येन सा च पा
मा कि जाः धात्वेकाकु ष्ठेष्व योक्ष्यते च मदलं नाम कुष्ठं स्फोटवत् तथाक्षयरुकू नि तथा कं
डूपिष्टं तथा रक्तं वर्णेन तथास्तनं स्फुटनं स्यात् काकणं नाम कुष्ठं नीव दाहरक्त तथा पूर्व
प्रथमरक्तं तथा कृष्णं काकणं नीपलोपम कुष्ठं जाम्बूलमहत्वा ननिनन रसर्वैः कुष्ठलिंगैर्युत

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तं श्यावं बहुव्रणं गात्रारः केदजंन्ता तृषा पक्कार्थ वर्जन्म च २५
रक्तं तनमन्तर्गतात् कंडूदाह रुजान्वितं सोमं पमाञ्चितं तैः वदलपत्र मिवाम्बुभिः २६ घन
मूलं लसीका स्रवत्कुष्ठमाम्पुचिमेदि च पुंडरीकं तनु त्वनिभिन्नं स्फोटैः स्फिनारुणैः २७
विस्फोटैः पिडिकाकामाः कंडूलैः दहजाधिकाः सूक्ष्माः श्यावारुणा बहुलाः प्रायः स्फिक
पाणिकूर्परे २८ सस्फोटमस्पर्शी सहं कंडूपानात्पृदाहवत् रक्तं दलं च मदलं काकणं
ब्रदाहरक्तं २९ पूर्वरक्तं च कृष्णं च काकणं नीपलोपमं कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवे

नैकवर्णमपि तु श्च न पीताद्विवर्णमपि स्थात्स्मिर्वं सुखुनेनुसंदलश्चाना सर्वं वातादिकालस्व
चमदलविस्फोटसमानि नामानि स्थूलारुष्क महाकुष्ठ पूरीकं सध्मानक सारुणारक्तानि
नवानि एषां वेनत्वहं तन्नस्थूलमूला महर्षि ज्यायं नेम पिक्षास्तानि तत स्थूलारुष्कं कु
ष्ठं उत्तजने सर्वदेह महाकुष्ठ त्वक्सङ्कोच स्थापनादाहास्त दोम्मिन दीर्घाः स्फोटिकाः सु
स्वमानः सर्वपुंडरीकं सध्मानक नुत्सः सध्याधाविसर्पे लशीघ्रं तत्र मानक्रांदौ नवाप स्त्रयमाहि सर्वे
कुष्टानि दह स्फोटिका प्रावहीना कंडू प्रायराक सा भा प्रदिष्टाः एवमेतानि न निर्विशेषे
णोताना पुनास्यरकाणनीति नदत्तं कुष्ठ मेदेषु वर्ष्यानाम विपर्ययः तथालक्षणा विपर्ययो
पिकिंचेतापि कुष्ठ भेदाद्दर्शनत एवमत दपि लक्षणा मात्रतोपि मवेति मन्यते कुष्ठ विज्ञानार्थ ॥ २॥

नि.८५

कुष्ठेषु दोषबलेषु प्रसिद्धं वातादिकं कुष्ठमिदं पित्ताधिकं कुष्ठमिदं कफाधिकं कुष्ठमिति कथं
ज्ञातव्यमित्याह । कुष्ठेषु दोषोल्वणतां दोषाधिकं दोषभेदीयविहितैर्ध्या वक्ष्ये लिंगकर्म
भिरादिशेत् लिंगानि वातादिकर्माणि चालिंगकर्माणि यथा वायोः संसादीनि पित्तस्य
दाहादीनि श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यादीनि यथा यथास्मान्नीये वेदकर्माभिधानस्त्वे लिंगानि
लक्ष्यंते ननस्तेषां दोषाणां कर्माणि च लिंगान्युच्यन्ते । अत एव च संस्पर्शादीनि कर्माणि दृ
ष्टान्यनुक्तानि दृष्टमनंतरमुवाच दुष्यशेषा वामयकायिपद्ये दोषवलक्ष्मणे दर्शितानां ते रवि
द्रा वमेदीयविहितैर्नरादिशेत् लिंगकर्मभिः कुष्ठेषु दोषोल्वणतां सर्वदोषोल्वणतान्
ज्ञेन २१ दिखं पचयचर्मस्यमलं प्रभुक सप्तमाश्रयं याप्यमेदागने कुष्ठं पित्तदं
दाहमांसगं २२ एककुष्ठं कफवातानां त्वक्स्थमेकमलं च यत् न त्वत्र चिकित्स्यन्ते
कुष्ठेनानं देवीर्यपस् तनाः २३ स्वेदस्तापयथाथवः शोणितेनेपिशितेपुनः पाणिपाद
त्रिनाः स्नावाः सेदः संधिषु वाधकं २४ कोणगतिस्थयागानां दलनं स्पाज्ञमेदरि
नाशाभगोष्ठियमनस्थानेत्रगाः सरस्वयः २५ दनेवहमथ प्रभुक्ते सदासपमबाधनं
तस्तन्समप्रभुपलस्वयांहिनि । सर्वदोषोल्वणं सन्निपातजं कुष्ठंन्नजेन्नचिकित्सेन दिक्ष
कर्माणिय चाविकर्मेतिविलासीपक श्रियं कुष्ठं विशीर्यमाणानामिन्याह दिनचने पयकमने
यच्च कुष्ठमलमास्थियपुरुषसमाश्रयंन चन्नजेत् मेदोगतं कुष्ठं याप्यं वयापादिनायाव
यिनुशकं पित्तस्पदहपितदहजं नथारक्तं मांसगं च कुष्ठं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं कफवा
नादहमकृच्छ्रसुखसाध्यं नथानकृस्थं नयाएकदोषाधिकं चयत्कुष्ठं चैनवहरव
साध्यं ॥ नत्रेषु कुष्ठेषु मध्ये त्वचिपात्रे कुष्ठेनोदाददपसः रक्तेस्थकुष्ठे सदाहाः सुः

१४३

को॰ ६१

कामस्य कुहूर्वालिपिकदाध्विनः स्फोटात् प्रभुः तं पि कुर्वाणि यायेन नक्रै देयमवनि मदहासाय्यने कु
हूर्कारण कुर्वितिना नयथानिरस्यं प्रमाणं नाद्दलने गात्रछेदनमिव वक्तान् प्राप्य मन्तस्य कुहू
नाम प्रथम घृतलक्ष्मी प्रमस्वयाले वरणः स्वरस्य च नयः स्यान् इत्येव कमयः प्रभुः प्रकृत्स्य कुहू
दारा लक्ष्मणचन्द्रनां च वधनमुपदेवैः स्वदन्तिभिः कैटुनस्यान् प्रसन्नादिवुधानुवुकुहूकेन
रहानां नरा लंकितानिमानित्यानुकूलानि नानिययथापूर्वं प्रभुः यथा सेदाही नरकस्यैकस्य नानि
कालत्या राश्विनः स्फोटादपपत्रं सा स्यस्य प्रभुः एवमेदः प्रमत्तिवुधानां एवं च सेदरस्यापादी नि
सर्वाल्पयित्वपुरुस्यकुहूदारालक्ष्मणयमानां च स्वचितिनयथापूर्वं राहुरपार्थः कुहूनिदानानेन

यथापूर्वं च सर्वाणि प्रभुर्लक्ष्मणस्तमादिषु ॥ १६ ॥ कुहूर्कं संभवं क्षिप्रं विलासं दरलं च
ननं निर्दिष्टमयविध्नानि विधानं द्रुवसंभव ॥ १७ ॥ वाना द्रुतारलपिनाना नाम कमलपत्र
वच सदाहं रोमविधुं सिद्धं करलं कुलेन धनगुरुः ॥ १८ ॥ सर्वं कुरुवकमादनं मामसदसंवादि
शान् वर्णितेव देहगुभयं कुलच्छेन चारान्नराननं ॥ १९ ॥ लक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

दृष्ट्वा क्षिप्रं वरस्या स्वले कुहूक्षिप्रं येपारेककारणान्नाहनं एवाहनं कुहूरंसंभवं क्षिप्रं शोभितं कुहूनामकं
हृसमं नः प्रमवत्पानं चित्रं कुहूकं सभवं विलासदरलं च ननं निर्दिष्टं नदैवलक्षिप्रं शोभितं न च
वरिस्थाविनकुहूवनस्यवलि उद्वेजनमस्वयथास्वयः उद्भवमप्रसभयपत्र उद्भवसंप्रयो
धानुसारेनामपंपोरितहासेनवालाद्यपत्रं यत्र सेवाल्पपारे नरा रूपत्यपोधानवः धानवद्वप्रधा
नवृक्षधानवः उपोधानवायथाक्रमसमुद्भवकप्रयोवसंनत्रिधानं द्रुवसंभव ॥ वालाद्रुतार
लक्षिप्रं रूपान् पिनाका कमलपत्रमिव वलाप्रवर्णिन नयाम सदाहं नयारोमविधुं सिद्धं करलं न
सभावं करकाकुलेन न यायन नयागुरुः पतनानुभूपने नयामहतेन रावर्तिनदूलि सर्वं कुरुमाच
याक्रमवालाद्रुवं क्षिप्रं देवकर्मसमेदः सुवादिशान् नत्रवानाद्रुवं क्षिप्रं देवकारूप पिनाद्रुव
कालस्वप सहेधात्वा प्रयोकफद्रुवामितं क्रमाराहपार्थः एवनिवार्थे उभयं वदारोकोद्रुवं रहे
राश्चयं क्षिप्रं देवर्णितवेदहनरूलनाम्रसनयथारूपनपुनर्वनाद्रुवलारम्यार्थं रूक्ताराद्रसयनारम

नि॰ ६१

॥ अधुना साधारणसाधारणविभागार्थमाह ॥ अथ मूलरोगस्य च्छिद्रं न धरः सर्व हृलमग्रनेन यामिवाः पर
सारम संस्य एकमप्रिलितेनं तथा नवम वर्णनिर्गन्तेन तथा ॥ अनगिनर्गधजन सामिनर्गधपन्नमवे
ति नत्र साधं कर्ममतेन्नगयत्र प्रभुक्तरोमपाग्निवं च हृलनसायाकरमारं स सदृं तथापि रक्तलो
मलमगिनर्गधजेन सत्र साधं गुरुगुण्कालिनलोहमनुजानमपिचिरनतनमत्यानिमकमावनेन
वर्जं ॥ एवं रोगाः अप्रतत्रोदानुकलनसंस्कारिताः सर्वसत्त्वजीलाकुल एकेन्द्रिनः साहारसग्या
दयश्च एकाहारसाग्यादयः ॥ आदिशब्देन प्रसमनादीनां ग्रहणं सर्वैः सम्बन्धः साधेयश्च एक
॥ अथ मूलरोगावहुलगमसहमपि येनवं ॥ अनगिनर्गधजं साधारणं च्छिद्रं वर्जं समतान्यथा ॥ ९
गुरुगुणकालिनलोहमनुजानमपचिरमनं सर्वैकाहारसग्यादिसवनात्प्रापरोगतः ॥ ७१
सर्वेहं चारिलानत्रलवविकाराविरावनः कमपरिवट्टिदजोगा वायारंभंतरमेदतः ॥ ७२
बहिर्मलकपाहरानुजन्ममेदाश्चतुर्विधाः नामसेनाविशाचिविधावाद्यासेसगुडुवाः ॥ ७३ ग
लमप्रमाणसस्थानावलाकयावराम्रपाः वहुपादामससस्मासप्रकालिदासस्ननामतः ॥ ७४
साग्यादयश्च एकाहारसग्यादयः ॥ आदिशब्देन प्रसमनादीनां ग्रहणं सर्वैः सम्बन्धः सर्वे
९ एकाहारसाग्यादयश्च तेषां मजनन सवनेन स्नान नेत्रे चन्द्र कृत्वेन त्वके नत्र विकथा गताः ते
विशेषेण संचारिणः ॥ अधुना क्रमप्राप्तानकर्मी नाधिकृत्याह कमपरिवट्टिदजोगाः सुनिभिः
निरोधः तुरवधार लहिदैवेत्याह कथमित्याह वायारंभंतरमेदतः एके वाह्याप के राव ह्यदि
जापूकालिदासादयः ॥ अन्ये आन्तराः पर्यानरादादयः जन्मभेदेन चतुः प्रकाराः कथमित्याह
वहिर्मलकपजन्मानः केशावस्थेभ्यः शरीरकाद्येभ्य उत्पन्न तान्न याकपजन्मानोरतजं
न्मानो विहजन्मानश्चजि चतुर्दा विटपुरीषं नाममेतानामभेदाः कमयो विशतिप्रकाराः
नत्र तेषु वाह्याभ्यंतरेषु कमिषु मध्ये ॥ सर गुडुवारक्तेन वाह्यमलरूपेण स्मलावाह्याः तेच

ना.८८

निष्पावनामैव प्रमाणसंस्थानवृत्तिभेदानां नएवं वेशावकं वाप्यभेदानां नएवं तथा बहुधा
दः स्तम्भास्य नामनी नाम्नापूर्वकालं तृष्ण्वेति द्विधा नेचकादीनि विदधति ॥ सनेर्जः
॥ नैवत्राः कुष्ठपः कुष्ठकेहलवः कुष्ठेन सहैकस्तुरस्काहेतुर्निहानं मपथ्याहाराद्विकं येषां नए
वं नेवनेर्जेवुककिंशुकमणिष्ठा अजाः ॥ अधिकमतिशयेन मधुरान्ना हिताः स्युः रवनेर्जाने
निहानविशेषावस्यमालाइति गुणी धान्याद्याव्रीहाद शाकृज्ञाः शाकुद्रुद्रलानकुष्ठे वहनु
सामान्येच्छाधिकं वहुविशेषधान्येभ्यः पवमाकाद्विभिन्नं कुहिद्वि वर्णस्वाः ॥ तानेकाहिमिम

हिधानेकोठापदिकाकेरागजान्या कुर्वते कुष्ठेवस्तेनवोनजी ॥ स्यक्तजालघुकाधिकं ७५
मधुरान्नगुडहीरदधिमिश्रुनवोहनेः शकृज्ज्ञावहूविशेषधान्यवर्गीणांकालकादिभिः
कपाटामाषयज्ञानावृहाः मर्याणिसर्वतः पृथुकधुनिभावेचित्रकविन्दुष्टपदोपमाः ७६
हष्ठधान्यांकुराकारासनुदीर्णसव्याणवः सनाभ्यामाषभासाम्पन्नामतः षध्यनु
ने ॥ नाप्रादवृत्ररावित्तुहहुदपाटा महावुहाः वुश्चाटभेकुसमाः सूक्ष्मपालवकुर्वते ७८ हृत्के

कालकादिभिः उलकसंदवको ॥ पवनुउलुकादिभिरिति जेयुः उलुकेहरितावस्यपिवि
धान्यमितिमाचवते स्वादिनवदिदन्धधान्यगकपाटामाषयज्ञानानपकारापनवाद्वि
पगच्छने पक्वासाप गुणीधान्यादिति नेचवद्वाः सनः सर्वत्र सर्वस्मनैशरीरेसर्वत्र
प्रसरति सर्वतइत्यादिना नवाः पृथुकधुनिभाइत्यादिना सव्यानकथने श्चनाइत्या
दिनावर्णकथने नामतो नाम्नाचनैसर्गधारप्रकाराः नुकार्थेनापवृत्तनामान
ह ॥ नाप्रादइत्यादिना ॥ संसारापहती अवाराः इत्यादीनिमपथ्यानुगतानि नामानि कानि
चित्पादश्चिकानि कुरवइत्यादीनि नेचकपजाः कुमयोहल्लासादिकं कुर्वन्ति ८०

नि.८८

अधुना रक्तजानाह रक्तजाः कृमयो रक्तवाहिशिरास्थानाः स्युः तथा अपादा वृत्तास्ताम्राश्च
केचित्सौक्ष्म्यात्कारणात् अदर्शनाः प्रमाणसूक्ष्मत्वात् अधिगम्याः कार्ष्ण्येना
नुमीयन्ते नेत्रेण नाम्नामाह केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः इति तथा सहसौरस
मातरश्च ... इति सहसौरसमातरः सहसौरसमातरश्च ... एवं षडेते रक्तजाः कृ
मयः ... इति सहजाः ... इति ... लेलिहाः ... इति ... रसमाता
जनयन्ति ... इति कुष्ठैककर्माणः एवं पुरीषजानाह पक्वा

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः अपादा वृत्ततान्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श
नाः ५१ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः षट्ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमा
तरः ५२ पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदा
माशयोन्मुखाः ५३ तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः पृथुवृत्ततनुस्थूलाः
श्यावपीतसितासिताः ५४ ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः सौसुरादाः सल
ना लेलिहा जनयन्ति च ५५ विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः रोमहर्षाग्नि
सदनगुदकण्डूर्विनिर्गमात् ५६ इत्यष्टाङ्गहृदये निदाने कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं

नि

... पक्वाशये जायन्ते पुरीषोत्थाः ... ते चाधोविसर्पिणः स्युर्वृद्धाः सन्तो
... आमाशयोन्मुखाः ... उद्गारनिःश्वासा
विड्गन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धानुकारिणो भवेयुः तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्याव
... सितासिताः ... ते पञ्च नाम्ना ... ककेरुक
... जनयन्ति ५६ इति श्रीमद् ...
... विरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां निदानस्थाने कुष्ठादिनिदानं चतुर्दशोऽध्यायः १४

कुर्वन्ति प्रज्ञानं ततमाधिनिर्दिशन्ते ... ... मात्रस्थाने वातरोगात्तत्र कुर्वन्ति कर्तृ
त्वाद्धि विविधदुःखाद्युपेकल्पाद्यैस्तमसः प्राह ॥ ... सर्वार्थान्सर्वार्थमहीपतिः
शुभाशुभः सर्वगतेर्याति सर्वार्थान् सर्वार्थे निर्याति नेवाकरणेन वृत्तिस्तासां ... अभिगम
नत्वे प्रधानेकारणत्वात् किं मतेः ॥ पृदुष्टदुष्टः पवनाद्यम सदुष्टः सर्वार्थकरणं जगतो विप
तिलक्षणेलवायुः प्रधानं करणं सर्वानिर्धिकरणं जगद्धितार्थं करणेन लक्षणं दुष्टः पवनः प्रधा
नो हेतुः शरीरस्य पुनर्विशेषणेनाग्निरूपेनार्थानर्थकरणे प्रधानकारणत्वाभिनिवेशः पृथधा
त्वं गतेन कालेनाहितपापशरीरजननाद्दारणाच्च ॥ पनलदुष्टे पातिनं सांनिध्यबधः
कथं वायुः कारणत्वमित्येवं गम्यत इत्याह ॥ पवनो सौ वायुर्विश्वकर्मा विश्वानि यस्य रजननव

॥ अथातो वायुमाधिनिर्दिशन्नाह तद्यास्माः सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्याप्येकका
रणं ॥ पृदुष्टदुष्टः पवनः शरीरे ... विशेषणेः १ स विश्वकर्मा विश्वानि माविश्वरूपः प्रजा
 पतिः सद्दृष्टा धाता विभुर्विभुः सहर्त्तोमिन्युरनकः तदद्दुष्टाशयेन्नेभपतिनसमनः सदा

दितधारणे भजनेन सर्वदा हीन्यर्थानर्थकरणे निक्रमातो यस्मात्स विश्वकर्मा कस्माद्धि
श्वकर्मेत्याह विश्वानि मा विश्वो बाधकशुभानामात्मा हेतुः हेत्वर्थो ज्ञानमयो ह्यः ननु विश्वात्म
त्वं कथं त्वादयेन इत्याह विश्वरूपइति यतो विश्वरूपं वाह्याध्यात्मके सभावात्म्यस्य सद
वं तथा प्रजापतिः प्रजानां पालकः तथा सद्दृष्टा प्रकृतत्वाद्धि विश्वस्य धाता विश्वस्य धारकः
तथा हि वाह्याध्यात्मके वायुमण्डले न धायते सकलोकाति प्राणापानादिभिः कस्माद्धि विश्वरूपः य
स्माद्धिभुः पनलदर्थानर्थकरणे प्रभुरित्यर्थः कस्मात्प्रजापतिः यस्माद्दृष्टकर्मा तथा विश
वाप्राविज्ञस्य धारणादिके तु समयविभुरपेह्यः सहर्त्ता वाह्याध्यात्मिकानां सहरणात्सहरत्युथमन
पतनाधिकरणात्तत्र तथा यतेजो यमो मरकेतुवयसा ज्ञानं यतं श्रेवमतस्सदृष्टा तस्मात्प्रको पदासब कस्येष

नि.७८

149

नस्य पवनस्य कर्मांतं कृद्दोषविज्ञाते दोषविज्ञानीयाध्याये किं मतं कर्म प्राकृतं वैकृतं च कर्मणो
मतं प्राकृतं न स्वाभाविकमुत्साहोच्छ्वासादि तस्य वैकृतं तु व्याकुर्वन्ति नातिलः कार्यं कायाग्नी
हर्षोत्साहादिकं तत्रानिर्दिष्टं एतत्प्राणापानसमानोदानव्यानाः कर्मण्याहतो विसर्जनः पुनर्दोष
महीय नामस्थानभेदात् भिन्नानुवर्तनीय प्रत्येकं पंचधा एतत्सर्वं प्रति प्रत्येकं नामधामच प्रा
णादिभेदेन नाम पंचधा धामस्थानमपि पंचधाम इति भिदेन प्राणस्थानं मूर्धा स्थानं प्राणो
रस्थं हृद्गतं इति वचनात् तथा उरः स्थानमुदानस्येति तथा व्यानो हृदि स्थित इति तथा समा
नोग्निसमीपस्थ इति तथा काले पवानमाद् इति तथा वायवः पंचधा चरति चारो गतिः तथो
तथा तद्दोषविज्ञाते कर्म प्राकृतं वैकृतं १ समासमान्त्रप्राणोदानसमो दोषमे दीपे नामधामच प्रत्येकं
पंचधा चरेत्तमापारक्षं हृदि वैकृतं ४ तस्या अन्यविभागेन सनिदानं मलं हृतं धातुः प्रकुर्वे
पुः कुड्मलं निशिवे ५ चरन्स्थानस्थितिं कुर्वन्नानाद्रव्यपरं पने तेभ्यान्तदोषपर्ले
भः प्राणवाचरलब्ले ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ लक्ष्मीनृसिंहाभ्यां नमः ॥ रामः ॥ रामः ॥
के प्राणउरः कंठचरः उदानो नाभिनासिकामौलिचरः व्यानः कृत्स्नदेहचरः समानः कोष्ठचरः अ
पानो वस्तिमेढ्रोरुगोचर इति आचार्यो पितामहः प्राणादिभेदेन पंचधानवे प्राणस्य आचार्यो वु
द्धिहृदयेंद्रियचित्तधृतिस्थापि उदानस्य आचार्यो वाक्प्रवृत्तिः इत्यादि व्यानस्य आचार्यो वु
पक्वान्नादिः समानस्य आचार्यो अन्नग्रहणादिकः अपानस्य आचार्यो शुक्रार्तववादी
निःक्रमणादिरूपं एवं विसर्जनदोषमहीपे वानः प्राणादिभेदेन पंचधा नामभिरतः ॥ इहाणि
लधायनस्य वानस्य वैकृतं कर्म विभागेन प्रत्यन्त पवनयो श्वाने किं मतं स्वानहानं दहनिदानने
नथा सहलहलनस्य लहलदे वायोः प्रभवचापि कोपः स्भवति तमिदानीं दर्शयन्नाह ॥ धानु
इयवरेरीहार विहारादिभिरतिनिषेवितैरतिमात्रसेवितैः चिरकालसेवितैः सपवनकुप्यति किं कुर्वन्

× मुत्रस्य रोधप्रमुत्सर्गसंगं विकृतिमेव च न ह्युक्तं शस्त्रमुत्रस्य
नराणां ध्मानं रिक्तेन नन्तस्थः स्नावस्थितः कुर्यात् धमनायाम कुर्वन्नाभिः ॥२॥ व. सार

श्मानस्तु श्रमं जनन स्तंभनः श्लेष्मानां च विसर्गाणां शिरिकानि भसंप्रवृत्तं एवं धातुस्थानानु
धातिमस्तु नयानेभ्यः स्नानो आनाहो च पूर्लभ्यः आवरणं प्राणबलो वायुरेवं बाकुव्यति
एवमुपधायामायुः पक्वाशयेतु हृदः शूलानाहौ च कूजनादीश्च करोति तथा अधरकायेव
शरीरस्याधस्तान्नाभिधानुपद्रवान्माधीनक्रम्माध्मानं करोति कायस्याधरइति
भर्देह कायं करोति श्रोणिशिरिंद्रियाधारे शुक्रे हृदये गौरवं विनाशं करोति तत्र वित्तुद
त्वस्थानवच्चः स्तुटनस्तनं चकरोति रक्तेतु दूलीश्रावसंजननं स्नापादीनं करोति मांसमे
दो तत्र पक्वाशयेतु हृदः शूलानाहौ च कूजनं मलरोधाश्मवर्धमानं शीघ्रकृषिकनीनहं ८ व
ते मध्यकायपेचलेनास्नानं हेष्ठानुपद्रवान् मामाशयेनतु मध्यप्रासकालविशेषचि
कः ९ कंठापरोधमुद्गारान् वाधीनं देयचनाभिनः श्रोत्रादीन्द्रियवधं त्वचिस्फुटन
नाडी० स्नोत ९ रक्तेनी ग्रासजः स्नापेनागविवर्णितां ५ एवं पानस्यापि हंसमग्रंथिकृतनाम
मः शरिरास्थः सक्थिसंधिस्थिमूलनीलवलस्य मल्लस्थायिन्पुरोधिपमतः समलंधानारजं ॥५॥
दाणनंतत्रस्यातु हेमगंधी स्नोतो [illegible] गुर्वगवशील [illegible] दिपुनोस
पाभमाहीश्च करोति सम्प्रतेवा च विश्वबउक्तः तथा चतनहृयः कर्णांसौ स्नावबहुलानरे
पीनामसमांश्रितः वायुर्भेदापुनः कुपितन्नथीन्नंदकृआनल्मामिति १० श्राद्धस्थः कुद्धः
सक्थिस्थसंधास्थसूलंनीवृद्धारललबलत्वं यच्चकरोति मज्जस्थः तुदोपसोषिर्यादीनक
रोति ११ शुक्रस्थः कुद्धः शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गसंगादीन्वाकरोति न दृश्यते गर्भस्रावण
पाभनबीजान्यन्नत्वच्छीघ्रान्स्रगोहीनंकरोति ॥ नन्तस्थः सिरास्थः कुद्धस्तस्मैव सिराध्मानं रिक्त

७ मांसमेदोगतानांसंधीमनोदाघ्रानरुकर्मराभिमंगुर्वंगवातिरस्तंभं मुष्टिदंडहतोपमं ७

संधिगतोनिलः क्रुद्धः शोथं कुर्यात् किंभूतं वातपूर्णदृतिस्पर्शं तनुत्वं तथा प्रसारणाकुं
कुंचनेच सवेदनां प्रवृत्तिं कुर्यात् सर्वांगसंश्रयोनिलस्तत्रस्थः क्रुद्धस्तोदादीन् करोति ॥ यदा
तु सर्वा धमनीर्वायुः क्रुद्धोभ्येति याभिर्मुहुर्मुहुः गच्छति पुनःपुनस्तदा शरीरमाक्षिपत्या
क्षेपयति एव वात आक्षेपकसंज्ञः स एवापतंत्रकस्तदापतति अधः प्रतिहत ऊर्ध्वं व्रज
न्मारुतो हृदयाभिमुखं व्रजन् नाडीः शिराः प्रविश्य हृदयं तथाशिरःशंखौ च पीडयन्
आक्षिपन् परितो गात्रं सर्वतो गात्रमाक्षिपन्नेवं तथा धनुर्वच्चापि नामयेत् सङ्कन्नो

वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः संधिगतोनिलः प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना सर्वां
गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं १४ स्तंभमाक्षेपणं सुप्तिः संध्याकुंचनकंपनं यदा तु धमनीः
सर्वाः क्रुद्धोभ्येति मुहुर्मुहुः १५ तदांगमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः अधः प्रतिह
तोवायुर्व्रजन्नूर्ध्वं हृदाश्रयात् १६ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंखौ च पीडयन् आक्षिपन्प
रितो गात्रं धनुर्वच्चापि नामयेत् १७ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् ततः कपोत
वत्कूजेन्निःसंज्ञः सोपतंत्रकः १८ स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मु

द्धात्येव वा स्नायवं तंत्रकवत्तो नरस्य नामयेत् तथा स एष मानं कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् तदृष्टिर्वा
धिष्ठानं दृक् स्तब्धा स्रस्ता मीलिता वा दृग्यस्य स स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्
तेनांतरं कपोतवत्कूजेत् अव्यक्तं शब्दं विदध्यात् तथा निःसंज्ञो विचेतनः सपतंत्रक सएवंसंज्ञो
वातव्याधिरपतंत्रकाभिधानः सएवचापतानाख्यः संतानिगद्यते मुक्ते तु मरुता वायुनास्वस्था
ने हृदये सति स्वास्थ्यमाप्नुयात् मुहुरस्वास्थ्यं तेनावृते हृदि अस्वास्थ्यमाप्नुयात् १९ ॥ ॥

बा.८.

132

स्वाकृत्वा गर्भका नामप्रनेन रेकोषितां ग्रावेजायने कदाचित्कालि नानि श्रवान स्तोत्लप
सुधा ना नवा भियाना स्थाने सावने रेकां गर्भपाने समुत्पन्ना दुःखितो किनः स्वातिनानि स्वाव
स्थितो दुःखाविकल्पनेनः ॥ अभिधाने समुत्पन्ना दुःखाविकल्पनेनः मनोहेतो वापा श्रोत्रते ना
दुग्धावापुसं लभ्याने रुपघन धमनीषिदा गद्दन सकले देहे व्याप्नोति न दजनुरापाप्यनेनवे
क्रियते जनुरा हिस्पपुसं लोकाः श्रयत्वालिंग स्थानि न यानं दुःखलोभागा देशे न रीते वधनु
शिवा पाम्बन दृष्टि चार्यः वेगेहन्तिष्ठ रापुनर दुवे भुंज्यत इव तु दृश्यते इव नाना प्रयाणे रूपे स्तथा
मचते उपाः करोति नयानं भा नयाहरानानादेनानादेशानवोदन देशान भिमान दाम्नीभुप
युजेत्मा देशेर नुनाभिरकलावानिर्देशानावनार्थः कृतानां समन्तोपपन्नपलोदभवनोति
गर्भधाने समुत्पन्नः स्वाति नानि श्रवान्तिपनः ॥ अभिधाने समुत्पन्नस्य दुःखितो किन्यानमाहिसः २१
मम सम प्रमाने नरापछन्न धमनीषिदा व्याप्नोति सकले देहे जनुरापप्यनेनदा २१ ॥ यत्न दनुरिवा
गर्वके स्वेमुवने वेधाः करोति जन्मा देशानदेशानानाकर्मोहम २२ काम्रियो वेदनाकाकहनुपूर्व
चिरानमहे ॥ पत्न रापा मइत्यस्मवाहारापामप्रनहितः २३ देहस्यवहिरापामात्सूक्ष्मेनोनीयते तिरः
उरस्थाहिल्यननतवकधनाभवमद्याने देनेषु स्वेवेवर्णितप्रसरः सस्तगातना वाहापामधनुः कमपुर्वने
ननतुरापिमवति स्यानभिनिवचनादेनेनलापः प्राणिकवेननतापकमिति हितनवीटे स्वरं स्थान
किन्नपिभवति नयाकपसाहमनयापाम्बेपाहृयोर्वेदनाभूलं नयावाकादीनामन्देस्तम इत्यवधानं
साधिनतरायामसंतगस्मानरापमनाहकीवरत्नातुद्यानइतिसवः ॥ वाह्यापामस्यनेहिप स्नोइयानं
इत्यवहिरापामान् ॥ यगतधनुर्वेद्धहिर्विकोवरत्ना हृहिरापामरचनइतिसा नमवप्रदर्शितिनुमाह २४ ने
इत्यादि श्लोकः ॥ दृष्टाभिमुखनीयते नयानं वाह्यापाम उरोवहन्तउहिल्यते अन्तर्निनीयते ने नयावधरा
मीवा चावमद्घनेद्युयने नया देवेषु वेचवेवार्णिप्रकनाहर्ल नरापत्रिः नया पूर्वकर्षितात्सदः नयापास्तगा

ध:२

नि.८.

श्री

॰ग्रपुनात्रलोकममाह दोषात्रलेन मन्यास्थितं प्राप्याननं नतं स मीरणः स्यात् समीरणात् लोनेरणा न
र्दीनं तु मूकत्वं देहमाकाद्गमस्तकं आयच्छति निर्विव लोकं उकसन्ति एव चलनाथमः नष्टान स्तब्धाक
उगात्रस्थानः स्थावर्जितो साध्यत्वात् सर्वे शुचास्वेदादि केषु यदा नुपमन्नीः सर्वांङ्गमादितं च य
निर्दिष्टे शुद्ध्यलोपायाम वधैनं शुवेगानने सन्ति वेगानां सूनौ सन्यासा स्यामवेन्नान्यदा॥ जि
ह्वानिर्लेखनाच्छिभिः कुपितो हनुमूले स्थितो वायुर्हनू स्रंसयित्वा स्थितो नाम्नाल यित्वा विवृतास्य
त्वं संवृतास्यत्वं वा करोति तेन हनु स्रंसनात् हनुग्रहः स उच्यते तेन चर्वणं भाषणं च
चलमस्थिर्ने प्राप्य समीरणः समीरणात् आयच्छति ननु सुखाः सर्वामाकाद्गमस्तकं २६ नष्टानः पा
उगात्रस्थवलोपायामः सर्ववर्जितः गतेव नेत्रवेत्ता स्यात् सर्वेष्वाद्येषु केषु च २७ जिह्वानिर्लेखनाच्छ
ष्कभक्षणादभिघाततः कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू २८ करोति विवृता
स्यत्वमथवा संवृतास्यतां हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं २९ वाग्वाहिनीसि
रासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ३० शिरसा भारहर
णादतिहास्यप्रभाषणात् उत्त्रासक्षवथुक्लेशात् कार्मुकाकर्षणात् ३१ विषमादुपधानाच्च क
ठिनानां च चर्वणात् वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ३२ वक्रीकरोति वक्त्रार्धमुक्तं हसितमी
क्षितं ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः
गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहः त्रासः सुप्तस्य जायते ३३ निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो
निमीलनं जत्रूर्ध्वं वेदना तीव्रा शरीरार्धेऽधरे पि वा यं तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे॥ ॥
कासा यममपि च वर्लं भाषणं च यतान् वाग्वाहिनीति सिरासंस्थो वायुर्जिह्वां स्तम्भयते स एव जिह्वास्त
म्भ उच्यते तेन जिह्वास्तम्भेनान्नपानवाक्येष्वनीशता असमर्थता भवति शिरसा भारहरणादतिहास्यो
र्व्वेव हावि विषमचलव यहगननस्य यानेन स्थवातलैः सर्वैरागतैरितानामायुर्मूर्ध्वं संस्थितः स
शरस्त्वापरिभाषा आसमन्ताच्छियतात्रऽर्धवक्रीकरोति तथा उक्तं हसितमीक्षितं च वक्रीकरोति

153

क९

नकेनचनइत्यस्यनइत्यस्यनइतिद्रष्टव्यम् नत्वातात्पर्यमेवत्यागेन नयत्तनकथमेतदितादवश्यमनयानिद्वर्षेवो
निष्ठोवचनंयत्तेत्रिंशत्सहस्रं एकस्यवाक्यस्यनिमीलनंस्थाने जलेत्र इतिकालत्रयेनान्यथात्वात्कीदृशंभव
ति सर्वेषांहि॰ अथशेषोविद्याः सर्वदाप्रत्यहंगतेमोहनीयमानलक्ष्यादिकेषुचिदेहिनमाहुः॰ अथवनेवकुनएका
यामेवदेहि॥ एवमादेवतेमाक्षिण्यमस्यपित्वाममहाभिनाः स्थिरादेहस्यादिगुणपुत्रादिकुर्यात् इति
रागेणदहत्युच्यतेश्चवासाधः॥ वायुरसलनोः शरीरेवत्वात्ईशहीत्यासिराः स्वापश्चविशेषत्वनतोनं
नरवामदहितिलंवायवदेहीति किंकुर्वन् संधानंबधानहिमाहवनाविघटयन नश्वरद्वयादि
मनः कृत्स्नः सर्वार्हकायोवा॰ एकमेवएवः क्रियायामवाक्यो विवेननक्षयस्थाने नमोहदृशावानया
रत्नमाक्षिण्यवचनः कुर्यान्नहेयरमेशराः ३१ रसाः सवेदनाः कृष्णाः सासाधः स्यात्सिरा
मदः गहीन्वाहतनोवायुः स्थिरास्यायविशाखचरे पहमन्यनरहितेसंधिवपानिमा
हयन् कृत्स्नाह्दकायस्यस्यस्वात्कर्मत्याविवननः २८ एकांगरागनेकेचिदन्यवह
वपविदुः सर्वांगरोगेनरहवसर्वकायाश्रितेनिल २९ स्पृहवानहनःपरः कृष्णसाध्यतमो
मतः कृष्णत्वन्यनमस्पृहप्राविवर्ज्यः तयहेतुकः ४॰ ॰प्रामवद्धायनः कुर्यात्स्वलंप्याग
कफान्वितः॰ असाध्यहनसर्वदेहंडकदंडकमवरन् ४१ रामायनमः॥ रामायनमः

केचिदेकांगगतरोगंवदन्ति ॰अन्येवसर्वसमाहुः ॰सईकायुकृत्याईनतुसक्तिनिसमासः॥ सर्वकायाश्रि
तेवायानेनपूर्वानेकेकांगगतेरोगान्तेनलहलोनतुल्यंवतेनेनहहस्मवांगरोगमप्याहुः स्पृहवाननह
नः परसएकांगरोगः कृष्णसाध्यतमोमतः ॰अनिश्रयेनकृष्णसाध्यः ॰अन्यनसपुनोवानःकृष्णः
कृष्णसाध्यः तयहेतुकः वर्ज्याविवर्ज्यः नोपक्रम्योसाध्यत्वात् ४॰ ॰आमनवद्धानस्यकिनान्य
वनानिहारालिपकृतनान्त्वेतनस्यायनसः प्रामवद्धायनः कफान्वितामासहेतोगहलंप्यल
मपित्वाहदवहंडकास्यवानव्याधिविशेषकुर्यात् नमसाध्यतयाहताः सर्वाङ्गहावेष्टायसिमसमेवंमतं ४१

155

वायुं समूलस्थितिनः स्वरूपत्रातुं समूलस्थितिनाः शिराः संकोचः अप्रवबाहुकाः स्वयंवात नकाधिजनप
ति किंमतं बाहुप्रस्पन्दितं हृत्सीनि बाहुप्रस्पन्दितं हृत् हरतेर ततः मनानितेत्वा॥ नलेहस्तनले प्रति
नल्लहस्तकृत्वापाके उरासु महानलापुसधानः स्याबाहु ७२ नोगनतास्तथामार नाडिनावा
नेनवीयुनासमीबाहुचेष्टापुजव्याप्तार समपहरति बाहुचेष्टा पहरली बाहुलकादवकर्ते
रिलाटस्वीत्वच एवमत्ताविश्वाची सत्तासूत्रनामुनि पीर निवापवः॥ कदाचित्स्थितो मारुताय
हासवस्तुरः सर्वधिनी केरुरामाहितेय ... दाकैवल नदाप्रालीस्वजो भवेत् हृद्यारपि सकला

शेषमूलस्थितेनावायुः शिरासंकोचमनरगाः बाह्यप्रस्पन्दितहृदंजनपमयवबाहुकं ७२
नलमयगुलीनांपाकरुराबाहुबहनः बाह्यचेष्टापहरलीविश्वाचीनामसात्मना ७३
वायुः कदाचित्स्थितः सकलाः केरुरामाहितेयदा नदास्वजः भवेज्जंतुः पंगुः सकलाहृदयारपि ७४
कंपनेनगमनादेर्मेस्वजन्निवचयानिधः कंडादवस्वजनेनविंयानमुक्तसंधिप्रबंधनम् ॥७५

सर्वधिनी केरुरायस्त्राहितेवल् नदावंगुः स्मात्॥ नयायागमनादेर्मेकंपनेदेपनेस्वजान्निव
चयानि कंडादवस्वजास्वंतनमकंम नेत्राधिविद्यात् किंमूलमुक्तसंधिप्रबंधनेपत्रनेनयामूले
७५ जीर्णनसहितमजीर्णजी र्णजीर्णपक्वापक्वमाहरकदवकर्तेनोचितानिमितेनजाठराग्नि
संयोगात्हाहारसारः कफ्रिद्वागः पक्वः कफ्रिहृदयधुजिजीर्णजीर्णे नस्मिन् सानिशीनाक्षा
हिमिलयाधासंसर्गभाहिमिनिषवतेर्ग्निरनमम्पलेरामममनर्थसंचितंबहुसमनमनः परि
प्रपद्येत् उभावाग्निपाले नदानस्मिन्काले नेनपयाने नहेतुनानावृत्तस्कन्नानिलमपानि
किंमूलमामं सम्लक्षमटः पवनं सहम्लेषणामेद्साप्वनेनचवर्तनेइति सम्लक्षमटः पवनं

स्वस्थानस्थस्य वातस्य पक्वाशयगतस्य च । कुर्यात् तत्र शूलं वाऽप्यथवा मूत्रपुरीषं नानुवर्तते केवलमेव तथोक्तं दोषं वात
रुक्षकारं देहस्य पीडाकरं भेदं प्राप्य सोऽनवातः पक्वाशये हि तत्पार्श्वं विध्यति तथानुपूर्व्या तस्मात् न
तिलकात् तथा हि न दहद्धृतं न मानं न चापि रूक्षमलं वा स्निग्धं न सात्म्यं न च सक्रिय सर्वथा तथा
तः स्वपथे जानि निर्भिन्द्याद्धि कृत्वा नरो नरः समूहः स्वभावो नित्यं तेन हेतुना नरो न स्निग्ध
लतावृक्षस्कन्धौ निष्कृतौ तथा स्वभावेन यः शीतो नवः सवेदनो रुक्याद्विहिम्बु उमानाविष पी
डां न वहेत् तेनैव तदेव परः कीलक इति गुरुस्थाने तथा शनैर्गच्छत्यथ वातमिमं नरः स्तम्भितो वहेत्
शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः । जीर्णाजीर्णे तथायासक्षोभस्वप्नप्रजागरैः ४७
सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ४८
सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् तदा स्कन्नानि तेनोरुस्तब्धौ शीतावचेतनौ ४९
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ५०
संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ५१ वात
शोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः । ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥
रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ५२ ॥
पादाविति जङ्घे जन्यपरस्थाने तिष्ठत्यःकुपितावशस्तथा ध्यानादिभिः संयुतौ ध्यानं चिन्तादोषमनस्त
मित्यर्थः तथा पादसदनादिभिः संयुतो व्यवलस्वातपाद्याधिविरेषबलमसंस्तम्भमाहुरल्पकृत इति
शेषः अपरे आचार्याः आढ्यवातमिति नमाहुः आमसहितत्वात्तनुसक्तत्वं लोकाश्रयत्वात्तस्ति
गस्येति बोध्यं ५. जानुमध्ये महान् शोथः वातशोणितजन्यः क्रोष्टुकशीर्षकाख्यो वातव्याधिर्भवेत्
स च स्थूलः सृगालशिरः सदृशो भवति ५१ पादे विषमन्यस्ते विषमस्थापनात् श्रमाद्वा गुल्फमाश्रित्य वा

कार्ष्णिं प्रतिकाक्षिप्य मुक्तं पार्श्वकं कण्डरामारुतार्द्दिता नवा पुनाश्च अर्द्दिता व्यथिता वरत्नेतद
त्नकस्येरणः सक्थ्युत्क्षेपं ऊर्ध्वप्रेरणं निगृह्णाति गृह्णाति सक्थ्यानिष्कत्तत्तामिति नात्वाद
धृति नाकं दुश्याधिविशालबहुस्ना गृध्रसी प्रचक्षते नेनकृत दृतिशेषः ॥ विश्वाचीं बाह्वो
र्द्दृचेष्टापहर्त्रीं मार्गनाम यथा गृध्रसी वाधुनै बाह्वाः नहनी बरु जान्विन सम्यावल्ली
न पेपाने यस्य पुंसस्त्वं लोहखाने नसंप्रसार्विवदयावाना स एव कमरता वातकण्टकः पादहर्ष

पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्ष
ते ४२ विश्वाचीं गृध्रसीं बाह्वो वल्लीत्री बरु जान्विन हस्तेनेचरतो परमापवेना चम
तमवत् ४४ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्
सहितोऽनिलः ४५ विशेषतश्चंक्रमतो पाददाहं तमादिशेत् इत्याचार्यहृदय
निदाने वातव्याधिनिदानं पञ्चविंशोऽध्यायः २५ अथ वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः

स्थः सुखवान् श्लेष्मकोपजो वेद्यः ॥ अनिलः पित्तरक्तसहितः पादयोर्दाहं कुरुते विशेषतो व
त्नतु चंक्रमिते सति तमवंभूत पाददाहमाहेत्याह ... आदिषु गतिनिशेषः इति श्रीमाधवकर
नपुत्रश्रीमद्दत्तविरचितायां मधुकोशाख्यायां माधवनिदानटीकायां निदानव्याख्याने वातव्याधिनि
दानं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः २५ ॥ ॥ वातव्याध्यनन्तरं वातशोणितनिदानं वातव्याधिनिदानान्तरप्र
णायमाने बहुवक्तव्यत्वात् ॥ अन्यथा वातव्याधिविशेषत्वेऽपि वातशोणितनाम्नो व्याधि
रन्तिनेवववत्तुं युक्तं स्यात् नसमाहात्तत्वात् वातशोणितनिदानं प्रक्रमते इत्याह ॥ मद्यास्त्रन द्रुदधि

वा.र.

नि॰आय श्रीहित्वा...विदाह्यन्नं विविधं ... तत्रापि ... संयोगमात्रादि...

...पदूषणम् ... भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम्

भजतां प्रायेण सुकुमाराणां ... अचंक्रमणशीलिनां अभिघातादशुद्ध्या ... वातलैः शीतलैर्वायुः ...

... दूषिते ... वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ...

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् । भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥१ प्रायेण सुकु-
माराणामचंक्रमणशीलिनाम् । अभिघातादशुद्ध्या च नृणामसृजि दूषिते ॥२ वातलैः शीतलैर्वा-
युर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः । तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥३ आढ्यरोगं खुडं वातबला-
सं वातशोणितम् । तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥४ विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य ल-
क्षणं भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥५ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसंधिषु । कं-
डूःस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तता ॥६ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ॥ ॥ ॥

पारे

दः कुपितेनोक्तेन ... मार्गेणोक्तं विशेषेण ... नेनैवासृजा कुद्धेन ... दाविहत
... प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ... प्राक्तन ...
... प्रदूषयेत् ... वातशोणित ...
... प्रधावति ... विशेषात् ...
... यानयानादेः प्रलंबौ ... प्रधावति ...
... विनाशाद्दै ... भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति ...
...
... कुष्ठसमं ... तथा सादः श्लथाङ्गता ...

नि.८२

नहावशेषतालिने पादयोर्मूलमांसस्यापचयात् पूर्वमाध्मानं कृत्वा कदाचिद्विदलयोरपि मूलमांसस्यापक्ष
त्वाद्मूर्ध्निवक्रस्यसंबधियस्याग्निं संकुद्ददेहे कदाचित्पूर्वमाध्मानं कृत्वा ऊर्ध्वंनेऽकुन्तलदेहं विधावति वि
तावत्तत्र सरति तत्रावातेन तालिनः मूत्रानं गम्भीरमेद्रं नहि्या स्याद्विमार्ह तत्कफमांसचनेऽक्ष
व्ययापचयवातेन रक्तस्यन्देवमतनहानेन तालिनः मूत्रानं पूर्वमाध्मानं जायते ततः पक्वाशयकालो
नरलगुनःसर्वानंधान्तेनवरानेषिमेहः पमनीनां भिद्यते गम्भीरं जायते ॥ उक्तानं वातेनशो
तालिनं वक्रांगपवृषावलोहिता आभिरुक्तवर्त्मभवति तथाभहाह्यावेनवक्त्रेनइतिसाधामा

पादयोर्मूलमांसस्यापकर्षाद्विदलयोरपि ७ ऊर्ध्वेवातश्चवक्षंकुद्दकुन्तलदेहं विधावति
त्वङ्मांसास्थ्यपमूत्रानं तनमूर्ध्वं जायते ततः ८ कालान्तरेण गम्भीरस्य वातेन धान्ते न भिद्यते
कन्दरासुप्तेलानेत्वक्राक्षवपावलोहिता ९ साधासाम हाहावातगम्भीरे वृद्धिकृत्पूर्वे
वक्र ऊर्ध्वपयुनस्थितःपाकीवायुः सधास्थिमज्जसु १० छिद्रं नलिवचरस्तनं वक्रं कुर्वन्नवे
गवात कर्षन्नवजंयंगुवासरीरं सर्वेनसरन् ११ वातेऽधिकेऽधिकंतत्र मूलमुरणेतारतं तापस
रोहकमनवपावतानां वृद्धिहायनः १२ धमनमङ्गुलिसंधीनां संकोचः स्नहोतिस्कुलीनहेवानुपशायोत्संभवप

तथाभयाद्वाहावातगम्भीरेवातनेनतालिनेऽधिकस्थपयुःस्यात् ऽधिकं कृत्वा पूर्वारसयस्थपथो
रसावधिकपूर्वं वक्रस्थयायुः कुलोऽधिक पूर्वं सकसं कुत्तत्वादुक्तानं वातनेतालिनात् तथाऽस्थपयुगुपि
नः तथापाकीवायुःस्यात् तथातासिंनाभीरकापूर्वंगवातनेबलवान् शरीरं सर्वेनसरन्
गच्छनवक्रं कुर्वन्सर्वसामर्थ्यात् देवशरीरस्वजंयंगुवातनेतालिनं तथा ऽससाधपस्थिमज्जसुछि
द्रन्निवातसरति ॥ नवातेवातेतालिनेवातानाधिकेऽधिकं मूलमुरणेतारतंभवति मूलमनतेना
रक चेतरुजनुमुछिन्नारकातोटेनेव तथाशोषसुरोरुपकमनव पावताना वृद्धिहायनः समुवात
मचलसमावत्वात् तथाधमनीनां सिराविशेषणामङ्गुलिसंधीनां च संकोचः स्यात् तथागरहोगा

॥ ४

निवहन्ती वस्तुः नद्याः ॥ निरुक्तं शीतेहेश्यानुबद्धा यो वसवनः शीतहेतवः शीता ससि क्लिद्यन्तेन
या तेन च शीतेन तव बद्धा यो ससुखानुबन्धस्ता यते ॥ अनुबद्धा यो ससुखानुबन्धः केनानुबद्धाः ॥ स
कृततया शीतहेतु बन्तस्य कं कथमितत्वाचार्य ससमेत भवन्ति तथा सन्भवदधु सुसर्वः सुः सर्वस्य
समोहेतु सबन्ता वेदयुः कवनं हेतुस्य सुभिरनान्ता ससर्वेनसं वानोनरस्य लसलमस्तुक्तार
कोनरवबन्तु मा हा ॥ अधिकं सोत्रानुवर्तते रक्ताधिकं शाकानि रक्तनाद्यनिवानयाधिक
शापः सहस्रमवति किंतु रक्तं धिकमित्रं कोदः शापः स्यात्तिनिविशवानेयानामावर्त
नमवति चिमिचिमाधिवारनिचिमिचिमायते तथा स्त्रिदरः देवोरापः शामंते

रक्तेषा कानिरक्तोत्सना मधिमिविभायते स्त्रियः देवः शामंतेनिकेतुलेदसमनि
नः १४ पितेविदाहः सम्राहः सद्रापवर्गमिदः सनटे एव शीलमतं कृतगाः शोकपाको
मसूलाकता १५ ककेसोमितगुरुसासुप्रि स्त्रियवर्शनेनताः कद्मैहाचरकहेतुबलि
गंचसकरे १६ एकहोषानुगसाधनवधात्यहिंसाबजे त्रिदाषनेनजेनस्थावितस्यच्मर्वे
रकारिव १७ रक्तमार्गनिहंसामुणा स्कासधिकुमारतः निविरणमानमाचार्यावदनामिहरमसन १८

जितयानिरक्तरक्तेदयुक्तः सन पितेपितानुविद्धवानवशो लिनविदाहादयः सुः कफानुविद्ध
वानवशो लितेस्मिमित्यादयः सुः द्वद्वस्महेतवानपित्तरकररत्नोनाहृताती निवायेलगव्यं
तेसर्वशस्वेत च वानपित्तरक्तरकपाः स्वहन्ते द्वद्वर्वसर्वचद्वद्वसर्वनयाचलिंगं तलत्वहेतुस
वलिंगसकेरवानिपत्तसति द्वद्वसर्वलिंगवानवशो लितभवन्तिक समसकरं सर्वधावा
नर तादीनां सकरस्य वलिंगवानवशोलितभवति एकहेषानुगवानवशोलितनवसाधस
धपितुगस्य हिंसाधाइवधाच्या यापनार्ह त्रिदाषजं वानवशोलितन्यजेनदसाध्यत्वान्नोप
क्रमेत तथास्याविषहेतं मर्वदुकारिवनवाप्यध ॥ कुलकासधिकुमारसानिविरणनवाध्यतिकत्वा
तथा रक्तमार्गमासुशीघ्रनिहंत्यानततरमन्यान्यमाचार्यप्रकृतिनादतं वर्जेवानमाचा

आनोतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः पुंस्त्वोत्साहब
लभ्रंशशोथचित्तोत्प्लवज्वरान् सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तता कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च
कुर्यात्सर्वांगगान्गदान् ॥२०

वायुः पंचात्मके प्राणे रौक्ष्यव्यायामलंघनैः अत्याहाराभिघाताद्धि मत्तपंचस्वभावे वाते
प्राणे प्राणनाम्नि वाते रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेदिंद्रियाणि तथा
पीनसादींश्च बहून् रोगान् कुर्यात् । क्षवथूद्गारेत्यादि । उदानः क्षवथ्वादिभिर्वि
कृतः कुपितः कंठरोधादीन् गदान् कुर्यात् वक्ष्यमाणं गलगंडादीन् गदान् तांस्ता
ननेकविधान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् कुर्यात् व्यानोऽतिगमनादिभिर्विरोध्यादिभिश्च दूषितो दुष्टिं
प्राप्तः पुंस्त्वोत्साहादिभ्रंशादीन् सर्वांगगान् गदान् कुर्यात् समानो विषमादिभि

वायुः पंचात्मके प्राणे रौक्ष्यव्यायामलंघनैः अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान्बहून् २०
उदानः क्षवथूद्गारछर्दिनिद्राविधारणैः गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् २१ कं
ठरोधमनोभ्रंशछर्द्यरोचकपीनसान् कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् २२
समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः २३
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाह
नैः २४ यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवितैः कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान्
पक्वाशयाश्रयान् २५ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान्बहून् ॥ ॥ इत्थम् ॥

जनजागरादिभिश्च दूषितः शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान् करोति ॥ अपा
नो रूक्षान्नादिभिरतिसेवितैर्वेगधारणादिभिश्चातिसेवितैः कुपितः कृच्छ्रान् दुस्साध्यान् पक्वा
शयाश्रयान् मूत्रकृच्छ्रप्रदोषादीन् गदान्बहून्कुर्यात् ॥ सर्वमपि समाहरन्नाह शिमले हले
युक्तमासंवरणं नाड्याहिल सर्वाविपर्ययबलानुनिरामजानीयात् ॥ अतः सामादिलक्षणं
दर्शनेनरकानन्याववरणवधुकुर्मदर्शनेन कप्रकारं प्रकर्षेणवस्थाने किलेना सामपवनावरणमपि
नमद्यम्लो निरोधानयति ॥ पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं लिंगं ॥ कफावृते वायौ शैत्या

हिक्काहिध्मलंघनादिहिक्काश्वासनाशं रक्तार्शोघ्नं पक्वं तिक्तं कटुकं लघुः सान्निपातहरं दीपनं
न तु भावाः कफपित्तघ्नं स्यात् नवनीतं संग्राहि स्याद् वातघ्नं शीतलं कषायं मधुरं बिल्वं तिक्तं
रूक्षं कटुकं पित्तकृत् स्यात् हिक्काघ्नं शोथनाशनं पिच्छिलं गुरु नवं च
वर्णकरं सर्वरोगघ्नं तथा पुराणं कफवातघ्नं स्यात् मधुरं च शीतलं
वातपित्तहरं रक्तशोधनं वृष्यं बलकरं मधुरं रसे पाके च शीतवीर्यं
16 सर्वेषु मारुतेष्वामनेत्ररोगेषु विनाशयेत् १६ स्निग्धं कालं सुरभिं तिक्तं कषायं हितं
कटुकं पित्तलं वर्णकरं हिमं पथ्यं १७ पुष्पं विशालं सरसं मधुरं दीपनं वातघ्नं
वर्णकरं वृष्यं १८ स्निग्धं मधुरं हृद्यं बल्यं कफकरं गुरु कटुकं
वातपित्तहरं शीतं कफमलं १९ शोथघ्नं मूत्रलं कटुकं दीपनं लघु
रक्तपित्तहरं कफवातघ्नं २० रक्तं मधुरं रसे पाके गुरु वृष्यं बलप्रदं
कृमिघ्नं रोचनं २१ मांसलं कठिनं श्लक्ष्णं पिच्छिलं स्निग्धं पिच्छिल
कफवातघ्नं २२ बलः स्निग्धो मृदुः शीतः स्वादुः पाके
रक्तपित्तहरं २३ रक्तवर्णं मधुरं हृद्यं शीतं
मधुरं कफपित्तघ्नं २४ मधुरं स्निग्धं तिक्तं कषायं
वातपित्तहरं २५ मधुरं रसे पाके लघु शीतं हितं
जीर्णज्वरनाशनं २६ मधुरं तिक्तं कषायं रसायनं भवेत् ॥ २७ ॥

भवति तथा मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं मधुरं पाके शीतं हितं
कफपित्तहरं मधुरं स्निग्धं गुरु तिक्तं कषायं बलकरं मधुरं
नवं मधुरं कफकरं गुरु पुराणं लघु वातघ्नं भवति
भवति जीर्णज्वरं नाशयेत् ॥ २ ॥ मधुरं तिक्तं कषायं रसायनं भवेत्

विदग्धे कृते मारुते स्वनिदेव स्थाने वातानां कोपो विविधो जायते विविधान् परिवर्जनानि ह्लादामृ
भुजरापाणि भुक्ते अन्नानि रम्याण्यन्नेन आध्मानान्ने शकृद्दन्नेन कोपितो रोचरे लम्बु च दुःख
मानुतं। कृच्छ्रेण स्वजनं सर्वधान्यानि वृत्ते निलेष्मा एणाहिर कुस्थाने तथापवनोदितु लामवान् हृदय
वचीभूयते च।। आलोचक पित्तेनावृते न समाप्ताः स्युः अन्ने चोवि दाहाव स्याप मास निवसनं स्थाने
उदाने च पित्तेनावृते सन्निभ मास्त्राः पूर्वेक्रियाः स्युः तथा अने दाह रुजा पाः बलस्य च नाशः

विदग्धवृते विविधाः स्वस्थाने परिवर्जनानि ६९ अजनामुजरा हो भुक्ते चान्नस्याने नरः
शकृन्नोदितमन्नेन दुःखं समुत्थं विरसं तेन ७९ सर्वधान्यावृते कायो म्लानो वेदना
पूरक विलोमा मारुतो हस्य हृदये पीड्यते निच ७१ मकम मूर्छा रजो दाहः पित्ते
न प्राण आवृते विदग्धेन्ने च भ्रमस्तनमुदाने पिप्पमास्त्रपः ७० दाहो न रुजो भ्रमश्च दाहो
व्याने च सर्वगः क्लमो गच्छेत् गमनशक्तता पः स्वेदनः ७१ समाने उष्णो वहति
रतिस्वेदारतिः सनृट् दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ७२ हृजोनि वृद्धि हा
पश्चैवानिमहृन्नपापुषः श्लेष्मणा आवृते प्राणे स्यात् सदनं तन्द्रा अरुचिर्वमिः ७३ छीवन
तवथु ... ष्ठीवनं स्वरग्रहः उदाने गुरुगात्रत्वमरोचिकवक्त्ररग्रहः ७४ व
नवर्ण स्वेदलोमहर्षा व्याने पर्वास्थि वाग्ग्रहः गुरुतांगेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशं ७५

पुनः व्याने च पित्तेनावृते सर्वाङ्गे नर्वहिरश्च दाहः क्लमः स्यात् प्रस्वेदश्च स्युः समाने पित्तेनावृते उष्मा लोम
रूपहृतिरूपधानः अतिस्वेदा दाहश्च स्युः अपाने पित्तेनावृते सन्तिमलपुरीषो हारिद्रवर्ण
ताम्रान पान्नादिसुरजः पीनः आर्तः अतिवृत्तिः स्त्रावश्च स्याने।। प्राणे च श्लेष्मणावृते सादे
श्चैव स्युः उदाने च श्लेष्मणावृते गुरुगात्रत्वादयः स्युः।। व्याने कफावृते पर्वास्थि वाग्ग्रहः
न यान गतौ रव गतो चस्खलन स्यात् ७५ समाने कफावृते निशीतांगत्वमस्वेदामंदाग्नित्वे

ल्प्क्लेषाख्याघा

॰अपानेन कण्ठमूलेमन्द्ररावहनः प्रवर्त्तनेन मकदेशान ७६ इत्यनेनेन प्रकारेण कायेष्वरावर्णहाविं
शति प्रकारजातानि नवकनइत्यर्थः प्राणस्येतः पंचवायवात्मानः परस्परमावृत्तेति प
काकुसं सर्वेविधिवस्त्विविध्यस्य संत्यन तानेनोक्तप्रकारेण यथाविनकुमक्रमः प्राणाद
पः प्रावत्नाद्यत्या प्राणादयाम्नात्मावृत्वनीतिनया हस्यार्थः नत्वपया प्राणनाद
नाद्यप्रस्त्रोरप्यात्रिपणे नयोर्हृनाहिभिरपि प्राणप्रावृण्णे एवमुदानेनव्यानादयस्त्र
पःप्रात्रिपणे व्यानादिभिःप्रत्रिभिरस्तनः नथाव्यानेन समानेनापानो नथा समाने
नाव्यानः समनेनापानाः ॰अपानेनापि समानः प्रात्रिपतइति एकहिआदित्र
समानेनेति हिंसाङ्गनवमस्येदेशं द्विपृहनाः ॰अपानेन सकण्ठमूरामूनः प्राणान्प्रवर्त्तने ७६ इति
हाविंशतिविधं वायोरावर्णविदुः प्राणस्य प्रत्यात्मानमावृत्तं निपयाक्रमं ७७ एवं
विविंशतिविधं विष्णुहावर्णवर्त्तनं निःश्वासोन्नासमसंरोधः अतिरुपायः शिराननः
हृदयेणगुरवशो वध्यः प्राणेनोदानमावृते उदानेनव्यानेप्राणेवर्त्तिनोवलसंहयः ७८
वणे केवमावर्णानिरूपं एवं च सर्वेषि परस्परमावृतवनि नच्चावर्णविंशतिविधं
विदाने ॰अपापक्रावर्णस्यत्निंगान्याह॥ प्राणेनोदान आवृते निःश्वासोच्छ्वाससंरो
धादयस्युः॥ उदानेन प्राणाः प्रावृतेवर्त्तिनोवलसंक्षयः स्यात् नतु पिन्नादिभिः प्राणादी
नामावर्णयुक्त परस्परानु प्राणवृत्तीनांपदावर्णे नदमन्त्रेन्नाद्नुपपन्नोमिवमनाम
हे चूमः हयोवानयोरन्योन्यामुपसर्पिनो वलवता दुर्वलस्याभिघानेन गतिभङ्गात्तेनना
नुनमार्गइत्पुमाने नसमाहतानानामपि परस्परमावर्णयुक्तमेव ७९ रामायनमः
राम राम राम राम राम राम राम राम रामरा मराम राम राम रामरामरामरामरामरामरामरा

॰अनपानादिप्राणादिवृत्तीनां प्रदर्शनेन सर्वभावावरणं विभज्य वृद्धिबाधितानि चैव ॥ एवं चाप्राणादिकृ उदा
नेनापानेनापाने व्यानेन हिक्काहृद्रोगा ह्रस्वे स्यात् त्वक्यागव्यामे ररनी स्वासरवस्य उदानेपानेनापानेन वक्षा
ध्मानोदावर्तगुल्मादिप्राणेन च क्षिकांति काद्याः ॰अपानेव्यानेनापानेन विषमज्वरेणसमानेनप्र
वृद्धिः व्यानेन समानेनापानेन मूर्छातंद्राप्रलापांगवर्द्धनोबलस्वः व्यानेउदानेनापाने
न वमनाचाप्तिनाशाश्च वाताः ॰स्यात्पाणिनिनादेवदेवोच्छ्रायहानिनि मीलनमिति एवमन्यदप्या
वरणं विभज्य स्वेनमनोभवा शाणुरुक्रखत्वस्या विभज्येन नायकृतानुमेयमोरवंभ
वानां कथं विभज्येदित्याद्युक्तिं दर्शयति स्थानानीत्यादि स्थानानि पक्वाशया

द्विधानंतया च विभज्येत् सर्वभावावरणं भिषक् स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणां ५॰

हानिरोग मेदायोक्तानि वातानादीनां प्राणादीनामवेक्ष्य तथा वृद्धिमावरकवायुगुणं
वेधिनं वेकृतकर्मणामवेक्ष्य तान्वातनया ॰आचार्यमनोहानमवेक्ष्य तान्वायव
मानुक्तमपि विभज्येत् यथोन्सादेहाग्न्यासनिः स्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणादि
नां धनेपदादीनानि दृश्यते उदानादीनां कर्माणि वाक्प्रवृत्त्यादीनि वृद्धानि
तदेवं ज्ञानतयं यथा प्राणउदानादीनामेकेन हीयमानि विभिरनुमितश्च वृद्ध
इति एवमुदानादिष्वपि प्राणादिभिरावरणविभागोकार्यः ५॰ ॥रमापतयेनमः ॥

॰अधुनास्यास्तेर संख्येयुन्नमपि दर्शयन्नाह प्राणादीनां च षण्णां वायूनां परस्परमावा
पिचरकत्वेन स्थितानां मिश्रद्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन च मिश्रितः परस्परमावर्तनमेवेह स्यात्प्राणा
वृत्तिरसंख्येयानामिति संबंधः तथा पित्रादिभिर्द्वादशभिर्मिश्रितत्वे च सा ते मिश्राः प्राणाः प्राणादीनां
मिश्रितैः आवर्तनमेवेह स्यात्प्राणावृत्तिरसंख्येयानामिति योज्यं ॰अत्रैवोदाहरति किं ३

प्राणादीनां च षण्णां मिश्रमावर्तनं मितः पित्रा
दिभिर्द्वादशभिर्मिश्राः प्राणा मिश्रितैः प्राणैः ५।

दृष्ट्वा प्राणेन सह द्वादशावधेन पित्रादिभिर्मिश्रितत्वाच्चतुर्णां मुखानादीनामावर्तनं विभजेन
तथा चतुर्भिः सहानादिभिः पञ्चस्यावर्तनं पञ्चके द्वादशावधि द्वादशावधि ... प्राणाप्रा
वर्तनमिति तेषामन्वानेन प्राणादयः पर्यवरात्मस्वरूपं ते तैः पित्राद्यावर्तनमिति मिश्रितैः प्राणादिभिः पर
स्परमावार्तिकत्वं स्थितैर्मिश्रमावर्तनमेवेह स्यात्प्राणावृत्तिरसंख्येयानामिति योज्यं च समुच्चये ५

कालेति कालादयः षट् उपयुक्ताः परं स्वल्पदोषहराः । निरुक्तः विरागतविनेत्तिः अनुबंध इति अनुबंधेनु सति
यथा रोग चिकित्सितं न कुर्यात् इतो द्वेदरति रोगाणां च सर्वेषामपि इतो द्वेदो हेतुर्जायते विशे
षेण ज्वरादीनां हेतुः संपद्यते एतदुपयोग इति माजो द्वाणां [illegible] संयोग इति मयूराणां च शिरोग्रह
मस्तति इतो स्थाने स्मिन्ता न किंचिद् दृश्यते अपि न सर्वाण्येवांगानि पीड्यन्ते इत्यर्थः यथेति तत्र

कालादं सात्म्यानानिरुक्त निरुक्तादेव हृत्वा स्वस्थ सर्वे दृश्यते स्वल्पदोषहरा परं अनु
बंधे यथा व्याधि प्रति कुर्वीत कालवित् इतो द्वेद रोगाणां सर्वेषामपि कारणं विशे
षात् ज्वर विद्रधि कासश्वासहृद्रोगशिरोरुजः समित्थ प्रकोपस्य कारणं सर्वेषु च जायते २७ यदु
संगे विडालानां बर्हिणां च शिरोरुज इतो द्वेदे च बालानां नहि किंचिन्न दृश्यते यथार्द्रे
वैद्या रोगं यथोद्रेकं पथ्यामयं विभज्य देशकालादीन् प्रयोजयेद्भिषग्जितं तत एव दो
षाद्यामयज्वरादि व्याधयश्च यतः समस्तदेवमौषधं मात्रयास्य कनीयसी ३० सो
कुमार्यादल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात्

दोषानुसारेणानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन तथा रोगानु
सारेण च देशकालसत्त्वसात्म्यप्रकृतीनिरूप्य औषधं प्रयोजयेत् तत एवेति यद्यस्मात्तत
एव वातादयो दोषास्तत एव यस्माद्योदृश्यमानाः ज्वरादयः रोगाः पूर्वोक्ताः स एव तस्मात्त
देव पूर्वोक्तं भेषजं स्वल्पं तु बालस्य मात्रा कनीयसी कुतः सहसा तदा मतेत्याह सौकुमार्या
त्यादि ॥३०॥